CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 481 Subject: Vedic lit.

Title: Karmapradīpa Bhāṣya

Author: Āśāditya Miśra Scribe: —.

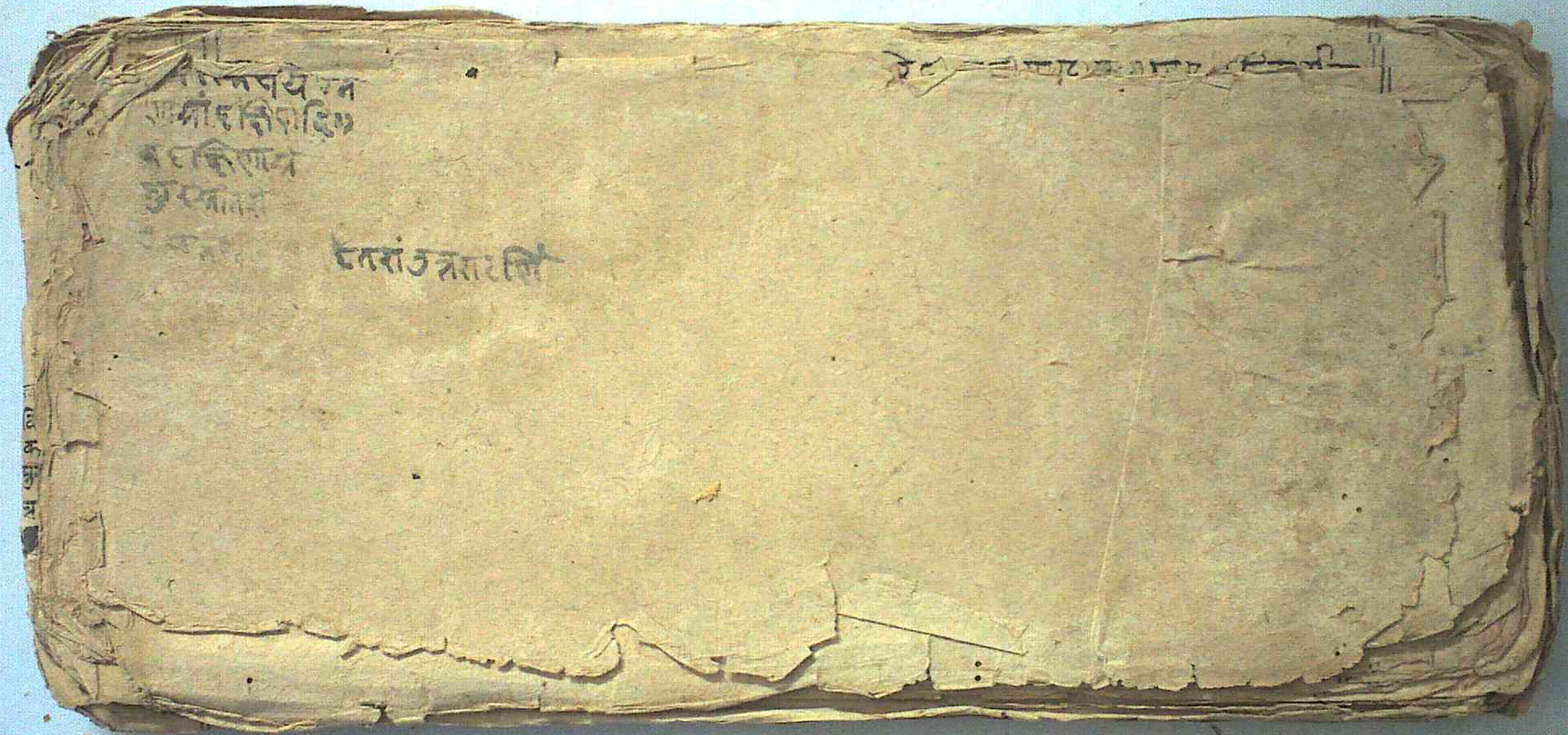
Date of the work: —. Date of the Ms.: V.S. ३४४४

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 11.1" by 4.8" Extent: 200 foll.

Language: Sanskrit. Script: Devanāgarī

Remarks: —.

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीसामवेदाय ॥ यस्मात्त्वा विश्वस्य बीजं प्रणवमयमिह प्राहुर्वेदेनो: फलानां कर्मब्राह्म
ण्यरत्नप्रकृतिमिति जैमिनिद्भूतत्पदं मुनीनां । विच्छित्तिं कर्मदीपप्रवरविवरणं संस्मि विद्युत्स्या नित्यंक
र्तव्यं तात्पर्यकांड्र्वकं नरमधियां शास्त्रमाशा विधाना ॥१॥ तं बादरायणं नौमि यो सौ जैमिनये
गावि ददौ । कर्मकांडं परं सामनाम्ना निर्णीतं ॥२॥ जैमिनिर्मुनित्रा दूलं मूलं सामगानां सगौमिलं नत्वा
कर्मप्रदीपार्थविचारः क्रियते मया ॥३॥ इह तावत् सांधर्मोर्थकाममोक्षाख्याः पुरुषार्था भवंति तत्
प्रांच धर्मो मुख्यः नच पुरुषार्थत्वं साधारण्यात् दर्पादयोपि मुख्या भवंती ता शंकनीयं धर्मस्यार्थ धन:
स्य कामस्य मोक्षस्यैव प्रजायात । तस्माद्धर्मः सदा सेव्य इति व्यासस्मरणं । अपि च योगीश्वरः अर्थ
शास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिरिति । अर्थशास्त्रग्रहणं काममोक्षावपि प्रत्यक्षौ । किं चाय
दर्थेतत्पापमिति परनरसणद्धर्मास्ति तथापि स्वतंत्रत्वात् तन्मुख्यतया पुरुषार्थग्रहणाद्धर्माविरोधेना
पि धर्मो नुष्ठेयः ॥ स च श्रौतस्मार्तभेदाद्द्विभेदः । तत्र श्रौते तदधिकारी स्यात् यदा गर्भाधानादिस्मा १
र्तधर्मसंस्कृतो ब्राह्मणो भवति । इतरथा श्रौतेन स्मार्ते रिहिवाध्यात । वेदोखिलो धर्ममूलमिति
स्मृतेरितिमतं । तत्र वेदोखिलो धर्ममूलमित्ययुक्तं । तत्राखिलशब्देन स्मृतिपुराणादीनि

स्य तु स्थानितिव क्रध्यायतो स्मिप्रकरणमात्र प्राधान्या गा कारे दी द्वाणी या द ... गाद पररितार्थता ॥ २

धर्मे शास्त्राणि निधीयंते । कुत एतत् पुराणं न्यायमीमांसा धर्मशास्त्राणि मिश्रिता । वेदांस्था
नानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दशेति याज्ञवल्क्यस्मृतेः नचैवं सति प्रपंचगर्भाधानादिस्मृति
विहितधर्मसंस्कृतस्य यागादिश्रौतधर्माधिकारदर्शनात् तस्मात्तु सिद्धात् न चैवमस्ति तस्मात्स्मा
र्तस्य पुरुषस्मरणरूपत्वाद्वैदिकस्यैव प्राधान्यं । अतो याज्ञीयाः संस्कारकरणकालं कथयित्वेति
स्मृतिमन्यथातां एवमेनः शमयंति बीजगर्भसमुद्भवं इति । एतस्मिन्नसति श्रौतेधिकारी
न भवतीत्यर्थः । श्रुतिरपि । यदग्निहोत्रं जुहोत्यपदर्शगृहमधिनः आप्नोत्येक या रात्र्येत्याह
अन्यत्राप्यन्वादिनिश्चयत्वाश्रिता संस्काराः स्मर्यंते । तेपि विज्ञेयौ निंदत्यपयत्विनादिमंत्रवि
नियोगदर्शनाद्वैदिका एव । अतो मनुः वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनां । का
र्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह चेति । प्रेत्य परलोके तस्मात् स्मृतिपुराणादिकं धर्मेषु
वैदिकधर्मबाह्यतामनारंकान्न समाचरेद्वै । यथाह मनुः ॥ आचाराद्विच्युतो विप्रो न वे
दफलमश्नुते । आचारेण तु संयुक्तः संपूर्णफलभाक् स्मृत इति । स्मृतिस्वद्वि विधा साध

रिणीविशेषिकी वा। मन्वाद्युक्तासाधारणी। स्वशाखागृह्यलक्षणाविशेषिकी। तत्र छंदोगशाखा
स्वाद्ययोरपि गोभिलाचार्येण गृह्यस्मृतिः। तदुपयोगिस्पष्टकर्मज्ञापनाय कात्यायनेन कर्मप्र
दीपाख्यं परिशिष्टमकारि तदेके गृह्यांतरं त्वाहुः। तदसत्। यतः आचार्येण यज्ञोपवीतिना वा
तोदकेनाचांतो। मधुपर्कं प्रतिगृह्णीयादिति भणितं। नच यज्ञोपवीत्याचमनमधुपर्कादिकर्म
णां क्रमकर्तव्यताविधिरुक्तः। सचास्मिन्शास्त्रे विशदो दृश्यते। यथा। द्रष्टृद्वैतं कार्यं। त्रिः
प्राश्यापो द्विरुन्मृज्य। अचैदंति मधुपर्कं वेति। अतः परिशिष्टं स्पष्टं तदनुगृह्यसंग्रहस्या
चायन●स्वादिगृह्यवासिष्ठमनुत्रिविष्णुहारीतबोधायनयोगीश्वरादीनामपि ब्राह्मपद्मवै
ष्णवादीनि शास्त्राण्यपि विमृश्य पाथी तोयाख्यायते। अथ नाम प्रस्तुतकात्यायनपरिशिष्टवि
चारप्रसंगात् गृह्यादीनि शास्त्राणि अपि विमृश्येति वचनमनर्थकमिति मतं। तत्राह यतः। उ
क्तानि प्रतिषिद्धानि यथासंभावितानि च। सावधानियवतानि मुनिवाक्यान्यनेकधा। इति
स्मरणं। अतस्तत्र कैश्चित्करणाय गृह्यादिशास्त्रविचारो नोपार्थकः। स्मृतं च। आर्षेकर्मी २

पदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना। यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः इति॥ छ॥ अथ
तो गोभिलोक्तानामन्येषां चैव कर्मणां। अस्पष्टानां विधिं सम्यग्दर्शयिष्ये प्रदीपवत्॥ अ
थेत्यथातोऽनन्तर्यार्थशब्दः। आदौ तावदथेति मंगलार्थ इति तदनुक्तस्यापशब्दस्याद्यावे
ति ब्रह्मणः पुराकंठं भित्त्वा निर्याताविति तस्मान्मांगलिकावुभौ। इति पुराणवचनात्। आ
नंतर्यार्थो वा। पूर्वं तावन्माध्यंदिनशाखाध्याय्यध्यायैर्दिकमुक्तं। सांप्रतं छंदोगशाखानुसा वा५
पञ्च रेणास्यात्रैककर्मोपलंभादर्शयतीत्यवशेषः। कारणगर्भो वा। आचार्येण यस्मात् यज्ञोपवीतादि
कर्मणां स्पष्टतानोक्ता। अथाहं तत्स्पष्टं तां दर्शयिष्ये। अतः शब्दो हेतौ। यतस्तत्र मतिग
हनत्वान्न ज्ञायते। अतोऽहं शास्त्रांतरदृष्ट्या गोभिलोक्तगहनकर्मविधिं सम्यक्कृपया पार्थं तथा
तद्दर्शयिष्ये। न केवलं गोभिलोक्तास्पष्टकर्मविधिं। किंतु। अन्येषां च। मातृपूजनादि
सर्वेशाखासाधारणानां चेत्यर्थः। कथं दर्शयिष्ये इत्याह। प्रदीपवदिति। यथा प्रदीपस्तमः
प्रणुद्य गृहे नवस्तु दर्शयति। एवमहं दर्शयिष्ये इति यावत्। एवशब्दो निश्चयार्थः। ए

- त्रिरुद्य यज्ञेन वै त्रिवृदिति श्रुतेः ।५
- वतओर्ध्वं नाय ३

तं प्राप्तां विधाय यज्ञोपवीतं त्रिः ईदृशेनाकर्मैव कर्त्तव्यमित्याचार्यैरुक्तं । अथ प्रथमस्योपवीतस्य स्वरूपमाह । ऊ
त्रि र्ध्ववृत्तं तु कार्यं तंतुत्रयमधोवृतं । त्रिवृत्तं चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रंथिरिष्यते ॥ अयमर्थः ॥ परि
मितास्तंतवस्त्रयं आधोवृत्तं कार्यं तदपि तंतुत्रयं त्रिवृतं त्रिगुणं विधाय ऊर्ध्ववृत्तं कार्यं । ऊर्ध्व
वृत्तेन नम्रतत्वमेतीति रहस्यं ब्राह्मणादिदृष्टांतं तद्दर्शनात् शिरः पादावुच्येते । एवं नव
तंतवो भवंति । तत्त्रस्य कुण्डलं यदा भवति । तदोपवीतसंज्ञों वं स्यात् । [illegible] स्य वंविधस्योपवीतस्य
एको ग्रंथिः प्रवरइष्यात् । विधीयत इत्यर्थः स्मृतं च । यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्रेण नवतांतवमिति । आ
चार्येणा [illegible] पि अभिनामुपवीत विशेषो दर्शितः । यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रमयमित्यर्थः । कार्पासं ब्रह्मचारी गृ
हस्थोऽपि सूत्रं करोति । तदभावे पि वा वस्त्रं द्वितीयो वा राव एवार्थः । वेणानस सूत्र केशा रज्जुमेवासज दृश्री
राजिनवासा भवतीति नियमात् । तस्य ग्रंथौ वस्त्रादि वस्तुमन्यन अधिकारात्तु वर्णश्च सूत्र वस्त्र कुश रज्
नामन्यतमं करोति । तस्यासोपवीति निरूपवीति नचि द्रत्वात् नियमान्नो नेवा । एवं सूत्रकुलदृशेनेके २
नापवीतिब्रह्मचारिय तिनानुपवीति भवतः गृहस्थ वनगो उद्याम्यायनः उपवीतं बादारकेद्दत

येरयोः स्मृते । एकमेवं यतीनां तु इति स्मरणं । एवं च । द्वितीय वस्त्राभावात्रीणि धारयेत् । कुतः । ब्रह्म
चारिण एकं तु स्नान प्रभ्रन्नित द्वयो । तृतीयं वोत्तरीयं स्याद्वस्त्राभावे तृतीयकमिति स्मृतेः ॥ किंच । द्वि
त्रिगुणं ३ गुणं वापि एवस्यं चियुतं विदुरिति स्मृते रुत्तरीयाभावात् गृहस्थवनगावुपवीतत्रयमप्येकत्रयपि धा
रयतः । वस्त्रिनामपि मन्त्रा विशेषस्मृतः । कार्यास्त्रुपवीतं स्यात् विप्रस्योर्ध्ववृतं त्रिवृत् । शाणसूत्रम
यं राज्ञो वैश्यस्याविकसूत्र ने इति नवतांतवमिति परिसंख्यानेस्मृतं । अं कारग्निनागसोमपितृप्रजाप
त्यनिलांतकविश्वेदेवा इति । नवतंतुदेवताः । ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादिस्याः । सूत्रोत्पादनत्रिगुणीकरणा
भिमंत्रणकर्त्तार इति ध्यायेत् । ततो यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वोपवीतेनोपनह्यामीति । आरब्धांतरोक्त
मंत्रेणाभिमंत्र्य परिदध्यादिति ॥ इदं तु सकलीकरणं तत्वेदानीं शरीरे तद्धारणमर्यादामाह । पृष्ठ
वंशे च नाभ्यां च धृतं यद्विंदते कटिं । तद्धार्यमुपवीतं स्यात्नातोलंबं न चोच्छ्रितं ॥ अयमर्थः । उपवीतं सव्यांस दे
शस्थितं सत् कटिं विंदते । प्राप्नोति । नकेवलं सव्यांसस्थितं किंतर्हि पृष्ठवंशे च धृतं । तथा नाभ्यां च धृ
तं चा एवं रूपस्तूपवीतं यद्भवति तद्धार्यं स्यात् धारणयोग्यं भवेत् । अस्मात् मानात् अतिलंबं ॥

धनेर

यतु । अत्र कुछितं चेत्यर्थः ।। किंच अतः शावात् स्नानाद् द्वैनात्रे स्वाबोन कर्त्तव्यं ऊतः एतनास्ति
प्रसेनान्नेनकर्त्तव्यं कथंचन ।। स्नानाद्द्वै[illegible]हेति नान्यदेस्नानपः स्वयः । इति दोषस्मरणात् एवं लक्षण
मुपवीतं कदापुरिदध्यादित्याह । सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च । विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति
न तत्कृतं ।। ४ ।। तदुक्तं भवति । सावित्रीग्रहणादारभ्य यावत्परहंसपरिव्राट् भवति तावत्सदोपवीतेन
युतेन भवितव्यं तथोपवीतधारणावत् बद्धशिखेन च । अथ छंदोगानां तर्हि ब्रह्मचार्यपि किं न शिखी स्या
दित्यपि न वक्तव्यं यतः । आचार्यैः स्नानादन्यत्र तेषां शिखावपननिषेधमाह । केशश्मश्रुलोमनखानि
वापयीत शिखावर्जमिति । तथा यमपि सशिखं वपनं कार्यमास्नानात् ब्रह्मचारिणामिति वदंति । तद्ध
ह्विशुउरातपि जडस्मरन आह । कुत्सका साचिराजं नवटवः सामगा इवेति । तस्मान्नितदिति । एवं शि
खोपवीताकरणे दोषं दर्शयति । विशिख इति । शिखया वर्जित इति विशिखः ।। शिखाशब्देन ब्रह्मग्रंथि ४
रूयते । न केवलं विशिखः ।। किंतु व्युपवीतश्च । व्युपवीतश्च यत्किमपि धर्मकृत्यं करोति । न तत्कृतं भव
ति । न तत्फलभागी भवतीत्याशयः ।। अतः स्मृतं गोभिलेन बद्धशिखी यज्ञोपवीतीति । स्मृतमपि । अस्त्वापा

विनार

स्याचैनो मनुविजयेत ।। इतितद्देवदासश्रवणाध्यायस्मृत राप वनाय यज्ञोपवीतेनानु

दरो । चेत्तु तिष्ठेन्नष्टशिखोपि वा विना । यज्ञोपवीतं नेच्छंतेत्र ब्राह्मणो यदा । स्नानं तत्त्वोपवासेन शु
द्ध्यतीति संवर्त्तोक्ता वेदितव्या । तस्मात् सदोपवीतिनो बद्धशिखेन भवितव्यं । सदाशावात् कदाचिदपि
परिहितं सन्नोत्तारयेत् । कथमप्यन्यायेन मंत्रवदन्यत्परिदध्यात् । स्मृतं यतः । मंत्रेणायज्ञोपवीतं यत्रोव
रत्तं कदाचन ।। मोहाद्द्विजस्तु हत्यु पुनर्मंत्रेण धारयेत् । इति पुनर्मंत्रणान्निमंत्रणयोग्यत्वसिद्धावनि
मंत्रणीयद्रव्यस्याप्यसंभवात् उपवीतस्य सर्वं बाहुल्यद्रव्यं करोति । तत्र छंदोगानां वचनादोष इति । ए
वं परधृतमपि न परिदध्यात् इति स्मृतं मनुना । उपानहौ च वस्त्रं च धृतमन्येन धारयेत् । उपवीतमलं
कारं स्रजं करकामेव चेति ।। ६ ।। इत्युपवीतलक्षणमुक्त्वेदानीमाचार्योऽथाचमनविध्यधिकारमावि
र्भावयन्नाह । त्रिः प्राश्यापो द्विरुन्मृज्य मुखमेतान्युपस्पृशेत् । आस्यनासाक्षिकर्णौ च नाभिं वक्षः शि
रोंऽशकान् ।। ७ ।। एतदुक्तं भवति । ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् । इति मन्वादिस्मरणा
त् । वास्त्रयमव बहिर्जानुरव सुदकमाचम्य वास्त्रयमुदकेनैवाचमनं गत्वा तत्र अंगुष्ठमूलेन
मुखमप्यमृज्य एतान् यथाक्रमेणोदकेनैव स्मरत्यंतरोक्तानि रंगुलीभिरुपस्पृशेत् । स्पर्शने

न्यु

कुर्यात् ब्रह्मतीर्थेन मनुराह। अंगुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते इति। अथ कान् स्पृशेदित्य
तत्राह। आस्यनासाक्षिकर्णान्नु न केवलं तान् किंतु नाभिवक्षःशिरोंऽसकांश्च। अपां ग्रहणं गोमू
ननु १ त्रादाचमननिषेधार्थं। अत्राचार्येण स्मृतेरिंद्रियोपस्पर्शनक्रमविरोधः। यतस्तेनाक्षिणी नासिके कर्णौ-
विति। इंद्रियस्पर्शनक्रमकरणमुक्तं तदपहत्यास्यनासाक्षिकर्णनाभिवक्षःशिरोंऽसकपदस्वी-
कारकरणं किमिति वद। उच्यते। तत्राचार्यस्येंद्रियोपस्पर्शनक्रमकर्तव्यतायां तात्पर्यं नास्ति। किंतिं-
द्रियाण्यद्भिः संस्पृशेदित्यत्र तात्पर्यं। यतस्तद्वचः सूत्रं सूत्रं च नाम सूत्रमिति च निरुक्तिरित्यवगत्यैतच्चा-
त्यायनोक्तक्रमविषयेऽप्येपि रत्नादयः स्मरंति। प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च त्रिः पिबेदंबु वीक्षितं। संवृत्यांगु
ष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखं। संहताभिस्त्रिभिः पूर्वं आस्यमेवमुपस्पृशेत्। अंगुष्ठेन प्रदेशिन्या
घ्राणं पश्चादनंतरं। अंगुष्ठानामिकाभ्यां च चक्षुःश्रोत्रं पुनः पुनः। कनिष्ठांगुष्ठयोर्नाभिं हृदयं तु तले
नवा सर्वाभिस्तु शिरः पश्चाद्बाहू चाग्रेण संस्पृशेत्। इति तद्वक्तिमः॥ शुचौ देशे आसीनो दक्षि ५
णं बाहुं जान्वंतरे कृत्वा यज्ञोपवीत्यामणिबंधनात्पाणि प्रक्षाल्य वाग्यतो हृदयस्पृशस्त्रिश्चतु

वोप आचमेत्। आत्मानमस्पृशन् मन्वानस्थ ऊर्द्ध्वो आचमेदित्यर्थः॥ अथ वा संध्यासंबंधिमंत्रव
दाचमनपरमिदं वचनं। अपि च। अथातः उपस्पर्शनविधिं व्याख्यास्यामः॥ सुप्रक्षालितपा-
णिपादः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वासीनः॥ शुचौ देशे दक्षिणं बाहुं जान्वंतरे कृत्वा यज्ञोपवीती ब
द्धशिखी नासनपादौ कुर्यादिति। वसिष्ठः॥ आचार्यश्चैकं विदिशोऽप्याह। नोपस्पृशेद्गच्छन्न ति- श
ष्ठन्न हसन्न विलोकयन्न प्रणतो नांगुलीभिर्नातीर्थेन न सशब्दं नानवेक्षितं न बाह्यजानो
त्तरीयकंठेऽस्य कल्पयित्वोत्तरीयतां नोष्णाभिर्न सफेनाभिर्न च सोपानत्कः क्वचित् कासक्तिको-
गलेबद्धः चरणौ न प्रसार्येति। एतेषां चासनस्थो ऽर्द्धस्थितसोपानत्कानवेष्टितोष्णादि च वसाम
पवादान् मनुमरीचियमगौतमा आहुः॥ तद्यथा। आसनारूढचरणो नाचामेज्जपेच्च कश्चित्। अ
ष्टासनस्थो न्याचामेदिति। तथा। जानुभ्यामूर्द्ध्वमाचम्य जले तिष्ठन्न दुष्यति। नाभ्यामध्यस्तथा ति
ष्ठन्नाचामेत विचक्षण इति। तथा। राज्ञां गुरूणां देवानां न दुष्येदंतिके चरन्। आजानुमात्रच
रणस्तथाचमनकर्मणीति। आजानुमात्रचरणात्ततोऽन्येन मोजडी परिधानं पितिलोके प्रसिद्धं

रात्राववेक्षितेनैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः॥ तदकेनाद्धराणां च तथोष्णेनोष्णपायिना॥ मितिमत्वा
चमनमात्रादपवित्रता न भवति॥ स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्याप्रसर्पणे॥ आचांतः पुनरा
चामेद्वासोपि परिधाय च॥ इति॥ एतदुक्तमाचमनं होमजपभोजनादिकाले स्त्रैव नियमेन द्रष्टव्यं॥ अस्य
त्रभुक्तादिसमवे नियमो नास्ति॥ कुत एतदिति चेदुद्धिकल्पान्तरदर्शनात्॥ क्षुते निष्ठीवने चैव स्पृष्टे दंत
मले तथा पतितानां च संभाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेदिति पराशरः॥ ७॥ अमुनाचार्यो भुक्त्वाचमना
दिकर्मकरणार्थं हस्तादिमुपवेशनमंदहापोहार्थमिदमाह॥ यच्चोपदिश्यते कर्म कर्तुरंगं न तूच्य
ते॥ दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः॥ ८॥ यत्राचार्योदिभिराचमनादिकं कर्ममात्रमुपदि
श्यते॥ कथ्यते॥ न तु तत्कर्मकर्तुरंगं दक्षिणं न दितरं वि वदनयोर्यातात तत्र दक्षिणः करो हस्तः कर्मणां द्रा४
करणे पारगो विज्ञेयः॥ यत्र सव्येन ब्रह्मादीनां दर्भैर्निरसनादीन् पर्यतात्तानि तेन वक्तव्यो दिति ६
कुतः॥ सामान्यशास्त्रतो नूनं विशेषो बलवान् भवेदिति वचनात्॥ ७॥ यं दिग्नियमो न स्याज्जपहोमा त्र २
दिकर्मसु॥ तिस्रस्तत्र दिशः प्रोक्ता ऐंद्री सौम्यापराजिता॥ ९॥ यत्र कर्मणि पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरा

दिग्नियमो नास्तीति विदितः॥ केषु जपहोमादिकर्मसु आदिशब्देनाचमनसंध्योपासनादीन्यपि कर्मा
णि गृह्यंते॥ तत्र तस्मिन् कर्मणि क्रियमाणे सति तिस्रो दिशः प्रोक्ता ऐंद्री सौम्यापराजिता॥ कुतः॥ ऐंद्रीमा
स्थितो वेदिति स्मरणं न रवचनात्॥ सौम्यो नरः॥ तस्यां श्रीयशः सुतान् वायुरिति चा अपराजिता ह्यैतिरा
ऐशानी स्यर्थो॥ तत्र च सकलकामाप्तिरिति॥ अयं च पूर्वो भावे विकल्पः॥ यत्र यथा मुखः नत्वा मित्वाचार्योदि
दर्शितो नियमः यत्रान्यथा दिङ्मुखे रेव विषयमिति॥ ७॥ किं च तिष्ठन्नासीनः प्रह्वो वा नियमो यत्र
नेदृशः॥ तदासीनेन कर्तव्यं न प्रह्वेण न तिष्ठता॥ ८॥ यत्र कर्मण्याचार्योदिविहितः इति नियमो नास्ति
तिष्ठन्नु दरस्थः कुर्यात् आसीनः उपविष्टो ना प्रह्वो वा किं ईक्षितो भवति॥ तत्कर्मासीनेनोपविष्टेन कर् चिद्र५
तव्यं विधेयं न प्रह्वेण न च तिष्ठतेति शेषः॥ यत्र तत्तपोच्छायादिरेव न पतिष्ठता एवमादीन्याचार्यो
दिमुनिवचांसि संनितानि तथैव कुर्योदिति॥ ७॥ इति साधारणकर्मकरणमुक्त्वेदानीमाचार्यो कु
कमाधानादिमंगलस्त्येषु मातृपूजनविधिं दर्शयितुमाह॥ ७॥ कर्मादिषु तु सर्वेषु मातरः सग
णाधिपाः पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयंति ताः॥ १०॥ आधानादि सकलमंगलकर्मादि प्रारंभे

षुमातरः पूजनीयाः॥ उत्तराद्धेऽन्यादिकर्मप्रारब्धिं निषेधयति परं स्वगणाधिपाः॥ एतेन गजमु
खाः पूजनेऽज्ञानिनेति जमंगलच्छेदः संजायते। यतः विनायकः कर्मविघ्नसिद्ध्यर्थं विनियोजितः॥
गणानामाधिपत्ये च रुद्रेण ब्रह्मणा तथेति योगीश्वरस्मरणं। एवं ताभिः पूजिताभिः किमित्याह। पूजि
ता इति। यत इत्याद्याह। अस्मान्मातरः पूजिताः सत्यः पुनः पुनः पूजयितारं धनधान्यपुत्रपश्वादिभिः
पूजयंति संवर्द्धयंतीत्यर्थः॥ ॥ अथ ताः पूज्याः परं तत्र कथं चेत्याह। प्रतिमासु च वस्त्रासु लिखित्वा
वा पटादिषु। अपि वाक्षतपुंजेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः॥१॥ अश्वत्थपुरजनमस्कृतादिमयीषु प्र
तिमासु स्वर्णादिषु विषये च पूजनीयाः॥ वा शब्दः पूर्वश्लोके मातृपूजनवीक्षायां। अथ पटादिषु प्र
लिखित्वा आदिशब्दात् पटाभित्त्यादिस्थाने प्रतिपि निजवाहनायुधादिलक्षणोपेता लिखित्वा पूज्याः॥
वि॰ अपि वाक्षतपुंजेषु यव गव मुष्टिषु इदं कलौ कल्यानं कुलधर्मपरं। अथ कथं पूजयितव्या नैवे ७
द्यैश्च पृथग्विधैः। निवेद्यं तदिति निवेद्यानि गंधपुष्पधूपनैवेद्यतांबूलाच्छादनादीनि च शब्दा
त् गंधपुष्पादिभिः पूज्याः ततो मंडकपूरितामोदकपर्पटादिद्रव्यदानेन पृथग्विधैः स्वअ

गौरी पद्मा श
चीति मानानुरूपेण पूज्याः स्युरिति॥ ॥ एवं ताः कस्ताकतिकिंनाम्न्यश्च पूज्या इत्याह॥
ची मेधा सावित्री विजया जया। देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः॥११॥ धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टि
रात्मदेवतया सह। गणेशेनाधिकाह्येता वृद्धौ पूज्याश्च षोडश॥१२॥ एताश्च षोडश आत्मदेवतयाश्च
रात्मदेवतया सह गणेशेनाधिकाह्येता वृद्धौ पूज्याश्च षोडश संपूज्याः। कास्ताः गौरी॥
कुलदेवतया सह गणेशेन गणपतिरधिकाद्द्वावग्याधानादिमदेवसं... स्वाहा। मातरो लोकमातरः
पद्मा २ सती ३ मेधा ४ सावित्री ५ विजया ६ जया ७ देवसेना ८ स्वधा ९ स्वाहा १०
धृतिः ११ पुष्टिः १२ तुष्टिः १३ एवं षोडशमातृ लोकमातृविशेषणं च सर्वलोकमातृत्वाच्च काश्ची
सा वा एका विनायकी देवता विनायको धिकः पंचदशः
धृतिः १४ पुष्टिः १५ तुष्टिः १६ एवं च षोडश मातृलोकमातृविशेषणं च सर्वलोकमातृत्वाच्च कां ही
तिस्पष्टार्थः। एको वितद्वासद्वयं दिक्षमावस्तंते तच्चविचार्यमिति। एवं ताः संपूज्य किं कर्तव्य
मित्याह॥ ॥ कुड्यलग्नां वसोर्द्धारां सप्तधारां घृतेन तु। कारयेत्पंचधारां वा नातिनीचां न चोच्छ्रि
तां॥१३॥ ता मातरो यत्र पटादिषु भवंति तत्र कुड्यलग्नां भित्तिलग्नां वसोर्द्धारां सप्तधारां घृते
न तु तत्र शिष्यादिना कारयेत्। एतेनात्र स्वकरणनियमो निरस्तः। उत्तरार्द्धे तु विद्यमानत्वे स्मा
तिल्यादि नितकरणनिषेधार्थः। अविद्यमानत्वे नेत्यादि नाधिकारयतो न दोषः। अपि तु करण

फलंनवेदवा । उक्तएतत्सर्पिर्मिश्रंदधिपयश्चाचार्यवचनात्तातद्वदाज्यंवायदिवातिलंप
योवायदिवादक्षिणा । आश्वलायनेनोक्तनामान्यशाखोक्तविधीयानाद्विस्मरणात्परंसमत्वमस्वंयान
पंचधारंवा । प्रथमंतुपविकल्पः ॥ तांचनान्दीनीवांकारयेत्मातृपूर्वाप्रथमामादिमपंःतथानान्दी
ष्ठितांच । अनुष्ठितांनकारयेदित्यर्थः ॥ ८ ॥ एवंतावन्मातृपूजनेविधिमुक्त्वेदानींवृद्धि
वेन्चैवयुग्मानाशयेत्प्रदक्षिणमुपचारेयत्वेसितार्थइत्यनाख्यातविस्तरमन्यदश्रा
द्धविधिंदिदर्शयिषुरिदमाह । आयुष्याणिचशांत्यर्थंजप्त्वातत्रसमाहितः ॥ षड्भ्यः
पितृभ्यस्तदनुभक्त्याश्राद्धमुपक्रमेत् ॥ १४ ॥ तदनुमातृपूजनादनुशांत्यर्थमायुष्या
ण्यबोधमादीनिसामानिचतत्रतस्मिन्प्रस्तावेजपेत् । अथकथंतान्यायुष्याणीत्युच्य
ते । एतेषामेकमनेकंवासर्वाणिवाप्रयुंजानःशतंवर्षाणिजीवतीतिविधिब्राह्मण ८
श्रुतेरन्यान्यायुष्याणि । अतएतानिजप्त्वानिपितृपितामहप्रपितामहेभ्योमातामह
प्रमातामहवृद्धप्रमातामहेभ्यःस्वपितृभ्योभक्त्यासमाहितचित्तःसन्श्राद्धंकुर्वी

मुपक्रमेतआरभेतेतितन्नाश्वलायनेनवृद्धिश्राद्धकरणमनुपपन्नमित्यपिस्मरणांतरविरोधान्न
तथायनः । अश्वलायनात्रिपिकादाविष्टापूर्तादिकेतथा । वृद्धिश्राद्धंप्रकुर्वीत । आश्रमग्रहणेपिच
तिस्मरणंइष्टेयागादौपूर्तेवाप्यादौ । आश्रमादीनांब्रह्मचर्यादेश्चाभ्युदयश्राद्धादनुविनमातृ
यजनंस्यादित्यपिवक्तव्यं । यथाहचतुर्विंशतिमते । ब्रह्माण्याद्यास्तथासप्तदुर्गाक्षेत्रगणाधिपाः दानीन २
वृद्धौवृद्धौसदापूज्याःपश्चान्नान्दीमुखान्पितॄनितिब्रह्माण्याद्याःसप्तसकलधर्मपराः । आश्वल
मायनीयाः । अन्यान्यश्राद्धवत्पितृपिंडभागजोमातरोनलभंतेयतस्तासांश्राद्धंपृथगेवविध
यात् । उक्तं । अन्वष्टकासुवृद्धौचगयायांचक्षयेहनि । मातृश्राद्धंपृथक्कुर्यादन्यत्रपतिनासहेतिस्मृ
यश्राद्धं तेः । तथा । अन्वष्टकासुयच्छ्राद्धंवृद्धिश्राद्धंकपितुःपृथक्दातव्यंस्त्रीभ्युपिंडंसपिंडनमितिपुराण
वचनाच्च । ननुमातृश्राद्धंकर्मपूर्वेद्युर्दिनेतद्दिनेवाकरणीयं । उच्यते । मातृश्राद्धंतुपूर्वेद्युःकर्माहन्ये
वपितृकंमातामहंचोत्तरस्मिन्वृद्धौश्राद्धत्रयंस्मृतमितिमनुस्मृतेः ॥ मातुःप्रथमतःप्रमाद
यश्राद्धमकुर्वाणस्यकिमित्याहचतुर्विंशतिमते । प्रसन्नामातरोयागंत्रयःश्राद्धंपरिवेष
= पूर्वेद्युर्दिनेतद्दिनेवामातृश्राद्धंप्रथमतयानुष्ठेयं । मातृश्राद्धंतुपूर्वंस्यात्पितॄणांतदनंतरं । ततो
= मातामहानांचवृद्धौश्राद्धत्रयंस्मृतमितिस्मृतेः ॥ ५२

यत्। तस्य कोपः समाविष्टा हिंसामिच्छंति मातरः इति स्मृतेः। पितॄणामपि देवं वा कार्यं यत
स्त एव पितृरूपिणो देवा इत्यग्रे स्फुटतरं निरूपयितव्यं। अतः किं दैविकद्विजस्य मोऽर्चनादानेना १२
र्थो स्त्रीमतत्वं च। अविष्णुस्मरणे। विश्वेदेवविहीनं तु केचिदिच्छंति मानवा इति। किंतु सदैव पंचे
चादैविकद्विजस्तु जनं पूर्वमेवं करोति। अतः स्वस्तिवाचनप्रश्नप्रसंगादेव वाचयित्वेति वासि
ष्ठस्मृतेः। तथा मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनंतरं। ततो माता महाराजन् विश्वेदेवास्तथै
व चेति। तथैवान्यत् श्राद्धं दैवपूर्वमित्यर्थः। नानिष्ट्वा च पितॄन् श्राद्धे वैदिकं किंचिदाचरेत्।
तेभ्यो पि पूर्वं मातरः पूर्वं पूजनीयाः प्रयत्नतः इति शातातपादिमुनिवचनविप्रतिपत्तेः। पूर्व
पितृग्रहणमनर्थकमिति परेतदाशंकितं सामगानामसमीचीनं नतु स्वशाखामपि स्वशाखाविहि
तं कर्मोनाचरन् यः पारक्यं तत्तस्याफलं स्यादिति वक्तव्यत्वात्। अथ तथास्मदुक्तं पूर्वोक्तस्मृति
विषय्यो मितिमतेन कृत्वानामन्यशाखास्मृतासाफल्यदर्शनात्। छंदोगानां मध्ये नच पृथक् श्राद्धे मा
तृपंक्त्यंतरेण केवलपितृपंक्तिं दास्यमानत्वाच्च। नवा तत्वा मातृयागं चिंतिस्मरणत्वयात्।

मातृयागमसत्वापि तृभ्यो न देयमेवेति प्रसंगं। छंदोगानामेतस्यान्यार्थत्वात्। तत्रायमर्थः
गोर्यादिचतुर्दशमातॄणां यजनमसत्वास्वपितृभ्यः श्राद्धं न दद्यात्। किंतु। कर्मादिषु तु सर्वे
षु मातृः संपूज्य पितॄन् पूजयेत्। इतरथा दोषो भवेदेव। यदा तानि न वस्मरणान्निमर्वेशाखा
साधरणा भिन्न वंति। तथा छंदोगानां पितृपूर्वकत्वस्य कात्यायनवचसोऽनर्थकतापत्ति
त्। अपि तत्पाद पितृग्रहणं सर्वशाखासाधारणं न पितृसमानीनमातृकनरपरं वेदनी
यं। अतो विशेषवचनाभावात्तेषामपृथक्देयं श्राद्धं मातृपूर्वं स्यादिति पितृसमसमानीतां मा
तरमपि चित्तस्येति वस्मृतिनयो पिंडाः पृथग्दद्यादवसानद्विनादृतइति। अतः स्मरणं कात्यायन
स्य न मातृभ्यः पृथक् श्राद्धं न विनिः परिकीर्तितं। पितृपिंडोदके पात्रे साक्षी तत्राह्वे हारिणी ते
अपाद्रे हरणे किंतकारणमिति चेत्। न तैर्यैकत्वं गतत्वादिति ब्रूमः। अतः साक्षी तत्राह्वे हारि
णीति स्मृतेः। तथा तथा पद्धिंशन्मतं। एकत्वं सा गतानां भर्तुः पिंडगोत्रे च सूतके। न पृथक् पिंडदा
नं तु तस्मात्पत्नीपुरस्कृता इति। तत्स्थानात्पृथगित्यर्थः। अतः छंदोगाः पित्रादिभ्यः पृथ्वा।

पितृभ्यो ऽभ्युदयार्थं मातृप्रथमतयान्वष्टकवत् श्राद्धमातरस्त्वेषु रित्यपि युक्तं अत्र वृ
पितृपितामहप्रपितामहादिरूपेण वृद्धप्रपितामहा इति वृद्धप्रपितामहादि पितरः श्राद्धे
उक्त निज्ञातव्यं उक्तं अस्य श्राद्धस्य नांदीमुखत्वात् कथं ततः पितापितामहश्चैव तथैव प्र
पितामहः त्रयोह्यश्रुमुखा ह्येते पितरः परिकीर्त्तिताः तेभ्यः पूर्वेतरायेच प्रजाः [illegible]मुखाइ वेतः
ता ते तु नांदीमुखाः नांदी वृद्धिरिति कथ्यते प्रसन्नमुखसंप्रगोमंगलीयास्तु तस्तुता इति श्रु
राम त्युत्तरपुराणवचनात् मार्कंडेयपुराणेच येभ्यः पितामहाद्यूर्द्ध्वं ते नांदीमुखा इति ॥४॥ एवं
षड्भ्यः पितृभ्यो ऽभ्युदयार्थं दितात्र्यायेदानीं न करणविशेषमाविस्या मुरह ॥५॥ वसिष्ठो
क्तो विधिः तस्याद्दृष्टव्यो ऽत्र निरामिषः अतः परं प्रवक्ष्यामि विशेष इह यो भवेत् ॥१५॥ अभ
व्याहार्यादिसाधारणश्राद्धविधिर्वसिष्ठोक्ता वसिष्ठस्मृतिविहितः तस्मा सम्यग्ज्ञो ऽत्राभ्युदय १०
श्राद्धे द्रष्टव्यः वसिष्ठस्मृतिश्राद्धकल्पस्त्र व्यात परमत्र कथंरूपो विधिः निरामिषो मांस
दानरहितं इत्यनुक्तं भवति मांसश्राद्धकर्त्तव्यनाधिकारिणः दत्तिपैरपि अभ्युदयश्राद्धमा

न थ
मिषेणकर्त्तव्यं इतरेषामिषेणापि कर्त्तव्यमिति अर्थवाक्यं यावीणमस्य मांसेनतृप्तिर्द्वादशवार्षिकी
मांसैः षड्भिर्जीवानां परस्तृप्तिरुदाहृता पितृणामपि दद्यात्तु श्राद्धेषु विधिवत्तरे इति स्मृतः एतद्वा
तिरिक्तश्राद्धेषु विप्रेरयामि षमावश्यकं दयमिति एतद्सात्विकाभिधानात् यतः सत्वगुणप्रधाना
नां विप्राणां श्यामाकादिमुन्यन्नप्राशनमामिषेण श्राद्धकरणमयोग्यं स्यादित्यवगत्याहन विशानु
पुराणं न दद्यादामिषं श्राद्धे न चाद्याद्धर्मतत्त्ववित् मुन्यन्नैः स्यात्परा प्रीतिर्न तथा पशुहिंसया इति
ना तस्माद्देवोपपन्नेन मुन्यन्नेनैव धर्मवित् संतुष्टो हरहः कुर्यान्नित्यान्नैमित्तिकाः क्रिया इति मुन्यन्ना
नि श्यामाकनीवारादीनि नित्यश्राद्धादिनित्याः पार्वणश्राद्धानि नैमित्तिकाः अपि वंशस्थितसाधारणस्या
मिषदानस्मरणस्यानर्थक्यमिति नन्वेवं क्षत्रियस्य सुखत्वेन तस्मात्पूर्वदर्शनात् अतः कुलस्यादि
स्मरणोपन्यासपुरस्सरमेतद्विषये विज्ञानेश्वरादिभिरपि प्रपंचितमिति न च पुराणान्तरस्य स्मरणस्या
तत्र वैचारिकः किंतु ब्राह्मणो ऽपि विप्रवाचकत्वात् कथमनदितिचेत् तत्र हेतोरिति ब्रूमः अतो मार्कंडेय
पुराणे सविस्तराह नमस्येहं पितॄन् विप्रैर्य्यौ तस्य वियसदा नन्या श्राद्धेयं तारितास्तित या

नि
कालेनशाकेनमहर्षिर्वार्ययेरितिवा। अथावगंतव्यं विप्रादिवर्ज्यविषये प्रयत्नविषयतयोपात्तानि
स्मरणांदत्र्यंतां। अत्र निरामिषशब्दस्यामांसरणपादर्तंसमनिरिक्तश्राद्धेष्वपि दृष्यतिरकदर्श
नादिप्रसंगात्प्रविधिः श्राद्धकरणा मिकारेयुक्तइति। नैवं यद्येकमपि मुनिस्मरणं वर्ज्यविषय
व्यवस्थायां न संयोज्यन तदानुमांसवर्जनदोषः। पंचपंचनखाभक्ष्यादिस्मरणेः मांसाश्रणमात्रो इत्या
दर्शना त्वचातिप्रसंगिप्रसज्येत मानत्वेन्यत्रापिविशिष्टमुख्यात्वनामिषंनादद्यं। अनाभाद्यादथमिति अव
दंतंस्मृतं चार्कंदम्लफलाआवेमांसान्याहुर्मनीषिणः। पुण्यानि मुनिगीतानि लक्ष्मानि गवयं विना।
इतिस्मृत्यादिनाकेन विद्धत्वानीतानीत्यर्थः। एवं मैनोपादितत्वनोक्तव्यं। तदपि कुतः। मध्यंदिने च
रात्रौ चश्राद्धं भुक्त्वा वसामिषमितिमानवस्मरणदोषदर्शनात्। अथ मनुस्मृतौ नियुक्तस्तु यथान्याश्रा
द्धेदैवे वा मांसमुत्सृजेत्। यावंति पशुरोमाणि तावन्नरकमश्नुत इति दैवे विशेषोदानात्। अथवा ११
यज्ञकर्मणिइति। वसिष्ठस्मरणावदोषदर्शनात्। तत्र श्राद्धनियुक्तो विप्रो मांसमश्नीयादिति।
एतदपि मनुस्मृतिविरोधादपार्थमेव तर्हि। वसिष्ठस्मरणाच यथ्योमिति चेत् मैवं स्यापत्तिवि

याद्रि
प्रविप्यत्वयापि चरणात्। अन्यत्र तु। यतो रागतो शाकाकनकादीनस्वसु प्रतिग्रहेण होति। अथ
कारांकाथका न्नादि प्रतिग्रहस्येति। अथ पन्नो अतीन इति प्रवसन्मांसमश्नीयादिति मनुमिदं श्राद्धेऽ
न्नमपीन्द्रयन्नित्ति योगीश्वरस्मरणात्। अत एव तेषामेव तदाघ्राणमात्रेणापि प्रतिसंगो न भवतीति
स्मृतं। मधुमांसनिवृत्तानां श्राद्धे कर्मणि वर्तितां। पात्रस्थं गंधमाघ्राय पितॄणामनृणो भवेदिति
त्यलं प्रसंगेन। किंच। यो वानिवृत्तः कोन्चाहापोदिश्राद्धविधेरिहानुदयश्राद्धे विशेषोनवर्तितं। तं
मतः परमतत्रदैप्रकटीनस्यवच्यामिकथरणामीतिवाक्यार्थः॥ इत्योपासनिकश्रीमच्चक्रध
रात्मजमिश्रज्ञानादिमत्कर्मप्रदीपन्नाम्नि प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमाकंडिका॥ ७॥ —
॥ अथ को मे विधिरित्याह॥ ७॥ प्रातरामंत्रितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा। उपावश्यकु
शान् दद्यादृजूनेव हि पाणिना॥१॥ यद्यद्यत्राभ्ययं विकल्पः स्मर्यते निमंत्रयीत त्र्यवरान्
युः पूर्वोक्तान् द्विजसत्तमान्। अप्राप्तौ तद्दिने वा पि हित्वा योषित्प्रसंगिनामिति। द्विजसत्त
मो विप्रः योषित्प्रसंगी ब्रह्मचर्यरहितः तानेवाभ्युदये श्राद्धे पूर्वेद्युर्दिने निमंत्रितान् विप्रान्

त्रि २

(युग्मस्तु च यत्नस्तथा। उपवेश्य कुर्यात् नृष्यात्) प्रातरुपवेश्य श्राद्धं कुर्यादिति। अयं तावदेकः कल्पः
अतएतत्स्वीकारकरणं परं नराणामपि न दोषः स्यादित्येवगम्यते उत्तरतन्त्रात् कमेण पूर्वेद्युर्दिने निमित्तो
यो दिमात्राणामाह्वानं विधाय तदनु पित्रादिपिं [illegible] स्नानाय विप्रामंत्रणानि भोजनदानइष्टे॥
त अमुस्तेषामुत्तरदिने श्राद्धकरणार्थमभ्यागतेमो त्वदाह्वानमेवा। अथवायमर्थः प्रातःकालनिमंत्रि
श्रि तान् [illegible] विप्रान् प्रातरेवोपवेश्य श्राद्धं कुर्यात्। अयं च पूर्वेद्युर्दिने करणसंभवाभावद्विती
यः। इत्थामंत्रणोत्तायोपादेयविप्रविषयीत्विवामिश्रादिस्मरणानि संती त्यतोनितद्दूषयन्ति यतः
इदंसाध्यं त्वगृह्यावति। न चात्यन्तमविप्रासंपत्तौ व्याधितयंगादिदोषदूषितान् विप्रान् विहायामं
त्रणानपि मंत्रयेदिति शंकनीयं यतो यमः। अथ च मंत्रविधत्तेश्शारीरै रपिदूषणैः। अदूष्यं तं यमः
प्राह पंक्तिपावनएव स इति शारीरणापि शिरोगादीनि न कुर्वेगनागमनादीनीतितेषां प्रायश्चित्त स्म
तेरित्यलमतिप्रसंगेन। विप्रग्रहणं क्षत्रियादिभ्यः श्राद्धदानप्रतिषेधार्थं तेषां प्रतिग्रहप्रतिषेधश्रु १२
तुस्मृतं वा चत्वारआश्रमाः पूज्याद्वेवे श्राद्धे न सर्वदा। चातुराश्रम्यबाह्येभ्यः श्राद्धं नैव प्रदापयेदिति

नागुम्मा२

देवे विश्वदेविके बाह्याः क्षत्रियादयः। अथवा कापालिकादयः इति स्थितिः परिव्राजकस्यामंत्रणायो
ग्यत्व मत्र श्राद्धविचार्यविषयं। पूर्वेवामंत्रणीया। परमन्यश्राद्धं [illegible] न् किंतु युग्मान् एतदुक्तंभव
ति प्रातिरूपं [illegible] अथप्रतिपंक्तिमुच्यते। पितृपंक्तौ मातामहपंक्तौ वा। तथा सहपंक्तिद्वयाविशेष
ज्ञापनार्थः। अथवो नयसाद्धोदेवपितृपंक्तेर्युग्मत्वज्ञापकः। स्मृतं च। त्रिषु चैते तेषु युग्मांस्तु ब्राह्मणान्नियतः
क श्रुचिः। प्रदक्षिणं तु समयेन भोजयेद्द्वेव पूर्वोमिति। देवं पूर्वं भोजयेदित्यर्थः। द्वादशादिवतकर्तैर्निरपिदे
वपंक्तिमनुमातृपंक्तिर्विधेयाः। ततः पितृपंक्तिः तदनु मातामही पंक्तिः। ततो मातामहानां वेति। मातृव
तो न् पितृन् पूज्य ततो मातामहीस्तथा। मातामहांस्ततः केचिद्देवं युग्मांस्तु भोजयेत्। इति। न तु विंशति
मतं॥७॥ अन्यश्च ब्राह्मणालाभे वास्यमातृश्राद्धस्य मातृश्राद्धतयोपन्यासात्तु समाः स्त्रियोपि पूज्याः। अ
तः। मातृश्राद्धे तु विप्राणामलाभे पूजयेदपि। पतिपुत्रान्विता भव्या योषितोष्टौ कुलोद्भवा इति द्वव
मिश्रस्मृतेः। अष्टग्रहणमनुकल्पपरं। एवं पूर्वदिने परदिने वा ब्राह्मणानामंत्र्य वृद्धिनिमित्तत्वात्
प्रातरेव श्राद्धं विधेयं। अथ नाम प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमिति स्मृतिः। पुत्रजन्मादि वृद्ध्यर्थं यत्र पित्रं
णां ददाति तत्र सामर्थ्यं भवति। अथाधानाद्यभ्युदयनिमित्ते तु पितृन् आदेव वत्परिवारादिति वक्तव्य

त्वात् पूर्वाह्णे पितृकर्मणि न दोषः॥ पूर्वाह्णो वै देवानामिति श्रुतेः॥ पूर्वाह्णे दैविकं श्राद्धमपराह्णे
चापि पैतृकं। एकोद्दिष्टं तु मध्याह्ने प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमिति दक्षस्मरणमेतन्मितं। तत्र स्मृतौ
मन्वादि दैविकश्राद्धे पुष्टहीनत्वात् पुत्रजन्मादिवृद्धिनिमित्तस्य वृद्धिसंज्ञां योपपाद्य यो तु। श्रा
एत एवास्यायेण वृद्धिपूर्वेषु युग्मानाशयेदिति वेदनाश्राध्मानादिकमपि वृद्धित्वेनोपन्यस्तं। एवम्
कृत्वा न विषयस्तु रात्रे। वृद्धौ यत् क्रियते श्राद्धं वृद्धिश्राद्धं तदुच्यते इति स्मरणात्। पितृणां रूपमस्था
यदेवा एतन्नं समश्नुते। तस्मात् अयेरदातव्यं वृद्धिपूर्वेषु सर्वदेति स्मृतेः। तत्र पितृन् सव्यादि वि
धानेन देववत्परिचरेदित्यस्तु परमभ्युदयनिमित्तेनापि पितॄणां दास्यमानत्वात्। अपराह्णः
पितॄणामिति श्रुतिमपहत्य उक्तः प्रातर्वा यतः इति। एतावतादतस्मादुक्तं यतः सव्यादिविधानेन
पितृपरिचर्या दर्शनात् कालोऽपि देवानां न वेदवक्तः। पूर्वाह्णो वै देवानामिति श्रुतेः। तथा पू १२
र्वाह्णे दैविकं श्राद्धमपराह्णे च पैतृकं॥ इति स्मृतेः॥ न चापराह्णः पितॄणामिति श्रुतिरन्वाहार्यश्रा
द्धपरत्वादविरोधमन्तव्यः॥ तर्हि पूर्वाह्णो वै देवानामिति श्रुतेः। तत्प्रातरामंत्रितान् विप्रान् उपवेश्य

श्राद्धं कुर्यादिति वचनमनुपपन्नमिति चेन्नैवं। यतः प्रातःकालस्यादित्योदयारम्भमध्यं दिनपर्य
न्तमास्ते। एतदंतः प्रातःकालस्यापि संभवात्। इतरथा प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमिति स्मृतिविषयं
तत्र रूपवार्थो युक्तः। अथ प्रातःकालशब्देन दिनस्य कोऽभागो नाय नद इति चेत्। प्रातःकालो मुहूर्त्तां
स्त्रीन् पूर्वाह्णस्तावदेव तु। मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णस्ततः परः। सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्याच्छ्राद्धं
तत्र न कारयेत्। राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मसु इति मत्स्यपुराणवचनात्। पंचधा भागकरणे
न व्यस्तस्य वासरस्य प्रथमास्त्रयो मुहूर्त्ताः प्रातःकालस्ततो मुहूर्त्तत्रयव्यापितया पूर्वाह्णादयः मुहू
मघ र्त्तैश्च घटिकाद्वयमपि ज्ञातव्यः॥ एवं प्रातः श्राद्धं कर्त्तव्यं तत्र पूर्वं निमंत्रिताः स्थेति निमंत्र्य। अक्रोधनैः
शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः। भवितव्यं भवद्भिश्च मया च श्राद्धकर्मणि इत्यादि कान् नियमान् संश्रा
मवेन व्य तथैव तत्पादप्रक्षालनमपि कृत्वा पंक्तिभेदमविधाय दग्धादिदोषरहितः स्तकुटादयवोत्तरश्या
सनेषु प्राङ्मुखान् उपवेशयेत्। अथ दक्षिणामुखानुपवेशयेत्। अत्रेति चेत् नैवं वृद्धिश्राद्धस्य
निषिद्धत्वात्। स्मृतं च हारीतेन मातृश्राद्धं तु युग्मैः स्यात् सदैव प्राङ्मुखैर्द्विजैरिति। तत्र यत्तु

प्रय २

त्रे द्विजः पंक्त्यामुच्छितायां कदाचन । अहोरात्रोषितो भूत्वा पंचगव्येन शुद्ध्यतीति । संवर्तादिमुनि
विहित प्रायश्चित्त दर्शनात् पंक्तिभेदं विधाय श्राद्धं पृथक् प्रवेशयेदिति वक्तव्यं । अतः अन्नेषु पंक्तिभू
विशेष २ द्र्यं पंक्त्युच्छितीति विवसिष्ठ विहितं तव वसो[illegible]तापन्नेः पंक्तिभेद विधानेन पंक्तिभावात् कोऽपि दृष्ट्य इति
अथ पंक्तिभेदः कथं स्यादित्यपेक्ष्यते । अग्निना भस्मना वापि स्तंभेन सलिलेन वा । द्वारान्तिकमार्गेण वा पंक्ति
भेदः प्रकीर्तित इति । तस्मादेव सविधायो तत्क्रमेण ब्राह्मणान् उपवेश्य इर्दुनापि पितृतीर्थादि रहितेन पा
णिना हस्तेनादव निज पितृगोत्रनामगुरुस्मारं ब्राह्मणानामासनेषु स्वाहाकारेणादव तीर्थेन वक्तव्यान्
दद्यात् । अक्षतादानं चात्रादवतादक्षिणे वा इतरत्र वाम भागे स्मृतेः । यथाह । आसनं चासने दद्याक्ष
मेवादक्षिणेऽपि वा पित्र्यकर्मणि वामे वा दैवे कर्मणि दक्षिणे इति वा तत्र एवार्थः । सकुपाणि ग्रहणाद
कृत्वा अपि ज्व इति अथ किमित्यासनेषु अक्षतादानं द्विजहस्ते अपि किं न क्रियत इति न वक्तव्यं । अतः आद १४
र्भो क्रिया सने दद्यान्न तु पाणौ कदाचन । पितृदेवमनुष्याणां एवं तृप्तिर्हि शाश्वतीति यम स्मृतेः । एवं
शाख्याद मंत्रेण क्रमेणोपवेश्य तासे वासनेषु अक्षतादानं कर्तव्यं हीति निश्चयार्थः । एवं ब्राह्मणासनद्र्भ

दानपर्यंतं तत्र व्यस्तुक्तमिदानीमेतत्प्रसंगेन देवयज्ञ पितृयज्ञादिकर्मकरणमाधारण अक्षयोग्य
तां वदति ॥ ८ ॥ हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पाकयज्ञियाः । समूलाः पितृदेवत्याः कल्माषा वैश्व
देविकाः ॥ १७ ॥ ये दर्भा हरितानीलवर्णा भवंतीति नाकसोपः । ते यज्ञियाः स[illegible]वयाग म धागादि
कर्मकरणे विशिष्टफलदाः । ये च पीतकाः पीतवर्णास्ते दर्भाः पोषमासश्रवणाकर्मादि पाकय दे ३
दृष्ठा ज्ञेषु प्रशस्ताः । समूलामूलसमीपपल्लविताये हरितादयो भवंति ते पितृदेवत्याः पितृकार्योहर्युक्त
र्यः । आचार्योप्याह । उपमूलं लूनाः पितृणां इति । तथा च यमः । समूलस्तु भवेद्दर्भः पितृणां श्राद्ध
कर्मणि । मूलेन लोकं जयति शक्रस्य च महात्मन इति । एवं कल्माषाः कर्बुरवर्णा वैश्वदेविकाः
सर्वसाधारण देवकर्मकरणप्रशस्ता इति ॥ ८ ॥ इत्थं साधारण कर्मणि तत्र विधि प्रथितमुक्त्वा लक्षणप
का १ रीक्षां मुक्तं अक्षाचा अथ दर्भ श्राद्धार्हा के इत्यपेक्षित आह । हरिता विसपिंजला शुष्काः स्निग्धाः
समाहिताः रत्निमात्राः प्रमाणेन पितृतीर्थेन संस्कृताः ॥ १८ ॥ ये दर्भा हरिता नीलवर्णा भवंति ते
ऽत्र यज्ञियत्वात् योग्या भवंतीति वाक्यस्य वक्तव्यताधिकारः । चिराद्वः दर्भो मतल्लक्षणवीक्ष्य

यां। परं कथं न रताः सपिंडत्वात्। सायाः अथवा मध्ये मंजरीसहिताः। अयमाशयः। ये सगर्भे
शिष्टाचारत्वाद् नंतगोत्रिणः कार्याः। ये च मंजरीमंडितास्ते तथैव योज्या इति। तथा च शुष्काः
इति समाईवत्रियमो निरस्तः परं शुष्का अपि स्त्रियाः रूपरूपाये नस्फुरित्यनि प्रायः। समाहि
ताः समाग्विधिनाहिताः। अथवा हिताति त्रिर्मूल्यं विनापि स्मृतं यतः। समित्सुषकुशादीनि श्रोत्रि — कृतानीताः
यः स्वयमाहरेत्। स्वज्ञानीतिं कर्म कुर्वत्यतत्यथ इति तथा प्रमाणेन मर्यादया स त्रिमात्राः — क्रयक्रीतेः
बद्धमुष्टिकरो रत्निः कृष्णात। नेतथा एवं यथापि इतीर्थमजिहितं तथा प्यदयश्राद्धादौ परतीर्थेन
संस्कृताः। तस्थानस्थाने त्यर्थः। एवंविधाः कुशाः कर्मकरणयोग्या भवंतीत्यर्थः॥ ७ ॥ एवंये
ग्यानुच्छिदानीं अनर्हानाह। पिंडार्थं यस्मृतादर्भान् तर्पणार्थं तथैव च। धृतैः सते च विण्मूत्रे त्या
ज्यास्तेषां विधीयतां ॥ १७ ॥ यद्यपीति स्मरणं दर्भाः स्थानाजिनं मंत्रा ब्राह्मणास्त्र विस्तृय इत्येते नि — १५
र्माल्यतां यांति योज्यमाना पुनः पुनः। तथापि ये दर्भाः पिंडदर्शे स्मृता भवंति यदुपरि पिंडदानं
तं भवतीत्याशयः। तथैव तर्पणार्थं सुपकल्पिता ये च भवंतितर्पणा रात्रेण पिंडदानार्थं स्मृतकु

शाप्रसंगकथितत्वात्तित्र तर्पणं गृह्यते। कथमेतदिति चेत्तुल्यः सतं पिंडतर्पणमिति स्मरणात्।
ईदृश मल्लुष्यतर्पणकरणा व शिक्षायोग्या भवंतीति ज्ञायते। एवं पितृतीर्थे विण्मूत्रे च तेषु री
यासर्गे न्तत्रोत्सर्गे ज्ञात भवत इत्यर्थः। एतच्चनीवीमध्येषु ये दर्भा इति स्मरणान्नीवी बाह्य विषय
— दैव यिकुशाश्चाद्वेदितव्यः। अन्यथा स्मरणवैयर्थ्यतापत्तिः स्यात्। तत्पाप वविधानां कुशानां त्यागो वि
धीयते। परित्यागः कर्तुं योग्यो भवतीति नाम्यश्च विकुशा विशेष निषेधः स्मर्यते। यथापि विना
ताश्चि तेजोनाः स्वाध्यायपित्र तर्पणे स्मरणा सर्वपापक्षुनया ह्या। पश्चाद्वे कुशाः इति चिन्तिश्चय
तं अर्थात् राद्धं दहनादस्यः कथंचिदेवं विधेः कुशोदैव पित्रादिकार्याणि न हि प्रतिषिद्धान्य — नकार्याणि५
कुशा संपन्ना वतिरपि देवादिकार्याणि करोतीति चेन्नानिवं कथं तर्हि आचार्यादिभिर्निनिषिद्धान्
कुशान् करणं श्वेकशीर्षवल्वजमुनवलं न्मुंजादीनि विहाय कारा द्वयौ परिगृह्य देवादिका — दीनि
र्याणि करोतीति निरवद्यं इत्यन्यदयश्राद्धपद्धतिनिमित्तत्वेन सकलयमैराह्याद्यान्यकुशा
स्वरूपनिरूपणं विधाय संप्रनमेतत्प्रसंगोत्तवादाद्यादिकं नैस्सयतदितरजानुपात विधिं

ष्टेत् दक्षिणादितरज्जानु

द्विरष्टौ पिबुरिदमाह । दक्षिणं पातयेज्जानु देवान् परिचरन् सदा । पातयेदितरज्जानु पितॄन् परि-
चरन् पि ॥ २ ॥ देवान् परिचरन् अग्निहोमवैश्वदेवद्विजस्रज्जनादिभिः कर्मभिर्देवपरिचर्यां कुर्वन्
सदा सर्वकालं दक्षिणं जानु पातयेत् भूतलसंलग्नं कुर्यादित्यर्थः । तथा च पिंडदानादिभिः पितॄनपि परिचर-
न् इतरज्जानु पातयेत् दक्षिणादितरत् सव्यमित्यर्थः । नन्वत्र किमिति देवपित्र्येषु दक्षिणेतरजा-
नुपातननियमः सत इत्यपेक्षायां ते प्रजापतिं विभक्ता न्वपासीरन् तत्र ब्राह्मणौ देवा यज्ञोपवीति-
नो भूत्वा दक्षिणं जान्वाच्य प्रजापतिमुपासितवंतः पितरश्च प्राचीनावीतिनो भूत्वा सव्यं जानु-
वाच्योपासीरन्निति श्रूयते । तान् तत्परिचर्यां तत्र रूपाणि एव कुर्यान्नयनास्नेस्वस्वरूपस्मरणावलो-
कनात्मीयं तरति ॥ ७ ॥ अथवान्यदप्यत्र श्राद्धे पिपातयेदितरज्जानु पितॄन् परिचरन्नित्युक्त्वा
द्वामजानुनिपातो विधीयते तत्र नन्वेतद् इत्याशंकायां समनार्थमिदमाह । निपातो न हि सव्यस्य जानु-
नो विद्यते क्वचित् । सदा परिचरद्भक्तो पित्रून पित्र्यादवत् ॥ ३ ॥ अत्र अस्मिन्नन्यत्र श्राद्धस १९
दा सर्वकालं पितॄनपि सव्यकरणाद्वतीर्णादिविधिनाद्ववत् परिचरन् पतः । क्वापि स्वरूपि

न्योर्धरे

णो देवा एवातो हेतोः सव्यस्य जानुनो विहितो निपातः क्वचिदपि कार्यादिष्वपीत्यर्थः ॥ ७ ॥ किंचापि स्मृत्यंतरे
बृहस्पतेरप्युक्तं तेषु तान् गोत्रनामभिरामंत्र्य पितृवत् प्रदापयेत् ॥ स्यादेवं पितृमातामहपंक्तिक्रमेणाद
विभ्यः पितृभ्यो मातामहेभ्य इदमासनं स्वाहेति चतुर्थी बहुवचनेनैवासनं उक्तेषु तान् ब्राह्मणान् स्वपाव
रप्यलोवसेयन्नतोदुं रयति यद्वृत्त्वमसादीनि कामनानुरूपं ब्राह्मणपुरतो गोमूत्रादिभिर्विहितानि
पात्राण्युपकल्पयेत् । पात्रेषु टानेवा । कामनाद्वय स्मरणाद्वायुपुराणे ज्ञातव्यानि । यथा । सौवर्णे श्रियमा
प्नोति राजते पितृवच्च । आरोगितां कांस्यपात्रेण समवाप्तिः खड्गपात्रतः । पालाशे ब्रह्मवर्चस्यं आश्वत्थे रा
ज्यमाप्यते । सर्वभूताधिपत्यं वल्कले नित्यमुदाहृतं । न्यग्रोधे तु भवेद्बुद्धिः प्रज्ञां धृतिः स्मृतिः ।
रक्षोघ्नं च यशस्यं च काश्मर्यां पात्रमुच्यते । सौभाग्यमुत्तमं लोके मधूके ॥ ॥ समुदाहृतं फल्गुपात्रेण
वीर्याः सर्वान् कामानवाप्नुयात् । बिल्वे लक्ष्मीं वयो मेधां नित्यमायुष्यमेव च । पर्जन्यो वर्षति नित्यं वेणु
पात्रेषु सर्वतः । ब्रह्मवृक्षः पुटेष्वेव मुनीनां वचनाननेव दिति । एवमुपकल्प्यादेवपात्रादिपात्रे
पृथक् द्वामाणान्दत्वा दद्यात्पवित्रे दद्यात् । अस्मिन् शिला का पितृपात्रे तु पावैत्ता एकोद्दिष्टे

तिरा १

लौकिकोनिधायोदकमाहरेदिति। स्मरणमपहृत्य पितृपात्रे द्वे द्वे दद्यादिति किमित्यत्राभिप्र
यातः। अस्य श्राद्धस्य युग्मप्राधान्यात्पितॄनप्यत्रादैववत्परिचरेदिति प्रागुक्तत्वाच्छ्राद्धे द्वे द्वे द
द्यादेव अत्र युग्मश्राद्धेषु तत्तिर्यक्स्यरिति न दोषः। अथ द्वे द्वे पित्रे द्वे कथं भवत इति चेत्। द्वे द्वे पवि
त्रे देवानां पात्रे कृत्वा क्षिपेदपः। शन्नो देवीर्यवोसीति यवांस्तत्रापि निक्षिपेदिति स्मरणात्। दैवकर्मत्वा
दाज्योत्पवनार्थमाचार्येण पीत्याह ततएव बर्हिषः प्रादेशमात्रे द्वे पवित्रे कुरुत इति। अतस्तेष्वपि द्वे द्वे पात्रेष्वपि
पवित्रे निधाय शन्नो देवीरिति मंत्रेणैकैकस्मिन्नप आसिंचेत्। नानाधान्यासि यवयास्मद्द्वेषो यवयारा
तीरिति मंत्रेण दैवपात्रेषु यवान् प्रक्षिप्य गंधादिभिस्तदभ्यर्च्य तदनंतरं यवोसि सोमदेवत्यो ग
शालादेवनिर्मितः प्रत्नमद्भिः पृक्तः स्वधया पितॄन्लोकान्प्रीणाहि नः स्वाहेति मंत्रेण पितृपात्रेष्वपि यव
नावपेत्। अथ तिलोसीति मंत्रेण किं न पितृपात्रेषु तिलप्रक्षेप इति मतं निर्वर्त्यमानयवग्रहणाद
श्रीननितिलोसीति प्रत्यक्षत्रिसाता तर्हि यवक्षेपमंत्रेण क्रियत इति चेन्न। यवास्तिलार्था इति स्मरणा १७
त्तिलानां पात्रप्रक्षेपादिकार्यं यवस्य यावे नतु यवमंत्राः अन्यथा दैवपित्र्यपात्रे यवक्षेपमंत्रे कपाता

यवोसि सोमदेवत्यो गोसवे देवनिर्मित इति मंत्रेण पितृपात्रेषु यवप्रक्षेपणं पुनरनुकर्ममिति दैवपात्रे यवक्षेपो।
मेदाख्यो दोषः। निपानः स्यात् तस्माद्यवोसीत्यनेनैव यवेन इति यवोसीति यवान् क्षिपेत इति स्मरणात्।
एवं यवान् सर्वपात्रेषु प्रक्षिप्य गंधपुष्पादिभिरभ्यर्च्य पित्वा तदनंतरमुपवीतवानप्रदक्षिणमेव वस्तुसत्या
स्थान दिसंज्ञया विश्वेदेवानावाह्य ततो द्वितीयाबहुवचनेनोशंतस्त्वा निधीमहीति मंत्रेण प्रदक्षिणायनविक
रणेन पितॄनावाह्य ततो दर्भमध्यगत पवित्राणि ब्राह्मणहस्तेषु दत्वा अर्घं गृहीत्वा या दिव्या इति मंत्रं प
रिजप्य गोत्रनामभिर्दैवपितृपितामहप्रपितामह पंक्तिक्रमेण पृथक्पृथगामंत्र्य संबोधनासावेतत्ते अर्घ्य चा
ति त्र्यामिंत्रणेत्याचार्याः स्वाहाकारेणार्घमध्यमं वंद्रव्यं प्रदापयेत्। प्रकारेण सर्वमप्युदकं दात मिति त्यादशा
र्थे वचनं स्वाहाकारोच्चारणादनंतरं नमस्कारोपि करणीयः। यतो नांदीमुखं श्राद्धमपि संत्याह। यावादकद
नंद क्षिणादानं निनयनं पिंडदानं नमस्कारश्च कुर्यादिति कात्यायनपरिशिष्टे। ततो दैवपात्रसंस्रवान्
पितृपात्रे निधाय अग्न्यादिदिशि पितृपितामहप्रपितामहानां स्थानानि उपकल्पितानि पात्राणि स्थापयेत्। एकैका
वदानानंतरं पात्रपूरणमाकुर्यात् स्वस्वनाम्ना स्वधायस्व प्रभागं मंत्रवदन्ये पवेशयेति वचनाच्च प्र
थमोपवेशनकाले आसनदानमंत्रास्सूचिताः। तथा चाह वीर्यं। तिलोसि सोमदेवत्यो अग्निन्ने
पुन।

नोल्लवर्जितानां दानावस्थासने प्रहृते विप्राणां वेशयेत्सुधीरिति। प्रावेशनमुपवेशनं। अत्र केचन गणं
ति। इह पितृगणोद्देवत्परिशिष्यमाणत्वादुशंतस्त्वेति मंत्रावाहनमुक्तं। अतो देवावाहनमंत्रेण पि
त्रावाहनमिति। एतदसांप्रतं। यस्मात् देवरूपिणः पितरः सर्वत्र परस्य पितृगोत्रनामदास्यमानत्वा
दुशंतस्त्वेति मंत्रेणावाहनं नान्यथा। किं वा यदि देवावाहनमंत्रेण पित्रावाहनमपि स्यात्तदा देवपं
क्तिपितृपंक्तिभेदो न स्यात्। अयापि मंत्रजपरहितयवविकरणेनावाहयेदिति। मंत्रोपेतक्रियाणां मं
त्ररहितकरणान्निष्फलत्वप्रसंगात्। एवं च मन्त्रिततत्रयोदितिचेन्न श्राद्धस्यांगवैकल्पसंभवात्। न
हि पितृमंत्रानुद्रवणे पापप्रसंगेन प्रायश्चित्तविधानात्किमिति वदत्रावावामयतो नुद्रवणेश
त्रेन मुखेनोच्चारणं निषिध्यते। अतो मंत्रमात्रापितृमुखं मंत्रेणावाहनं युक्तं भवति। अथवा पितृमंत्र
शब्देन स्वधाकारस्वाहाकारो भवतः तदुच्चारणे पापप्रसंगं नंजयोर्नु नपुनं उशंतस्त्वादि मंत्रोच्चारादि
ति। प्रतस्यदार्ढ्ये निमुखेनापकृच्चरतां न दोषः इति स्थितं। नत्तकृतो त्रविश्वेदेवकी वस्तुसत्यसंज्ञे १८
त्युच्यते। इष्टिश्राद्धे क्रतुर्दक्षः सत्यो नांदीमुखे वसु। नैमित्तिके कालकामौ काम्ये च धुरिरोचनौ।

पुरूरवाद्रवसनौ पार्वणे समुदाहृताविति। पुरूरवारणात्। अथ तन्नामाज्ञानात्किं करणीयं पु
रूरवर्ण एवमेव जाप्यमपिक्रमः यतः उत्पत्तिं नाम चैतेषां न विदुर्ये द्विजातयः। अयमुच्चारणी
यस्तैः श्लोकः श्रद्धासमन्वितैः। आगच्छंतु महाभागा विश्वेदेवा महाबलाः॥ यत्र विहिताः श्राद्धे साव
धाना भवंतु ते इति॥ ७॥ किं वा नात्रापसव्यकरणं न पित्र्यं तीर्थमिष्यते। पात्रस्य धरणादीनि दैवे
न्विवाहिकारयेत्। अत्राभ्युदयश्राद्धे चैव दानादिकर्मस्वपसव्यकरणं निषिध्यते। न विधीयान क
र्तुमर्हति। तथा न प्रदेशिनीमूलमैवं पित्र्यं तीर्थमपीति। एवं सति कर्मणः पित्र्यत्वान्नात्र ध्र
रणादीनि कर्थस्य परित्यत्र आह। दैवेनैवेति देववत्परिशिष्यमाणत्वात्। दैवेनांगुल्यग्रस्थेन तीर्थे
न कारयेत्। न प्राजापत्यादितीर्थेनेति निश्चयार्थः। आदिशब्दात् दक्षदानादीनि कर्माण्यपि
व्याख्यातानि। एतच्च छंदोगशाखापरं वचनं वदितव्यं। इतरशाखानां प्राजापत्यमथाह। मार्जं
यत्तराणां नांदीमुखानां कवीत प्राज्ञः पिंडोदकक्रियां। प्राजापत्येन तीर्थेन यच्च किंचित्प्रजापतरि
ति प्राजापत्येन कनिष्ठामूलमानवो नेत्यर्थः एवशब्दः संक्रांतरकरणपराकरणार्थः तत्रांतस्या

तात्पेन अपसव्यं न कुर्वीत न कुर्याद्वा प्रदक्षिणं। यत्षेचोपचारे दैवं तथा श्राद्धे पित्र्यमपीति। ए
वमकुर्वीतादोषमाह विष्णुः अपसव्यं वयोर्दद्यात् तु द्विश्राद्धमतिक्रमात् न तस्मादवाङ्मुख्यं तिपि
तरस्तु यथाविधिरिति॥ ७॥ इह संवदेत्॥ यदन्यश्राद्धेषु प्रतिब्राह्मणमेकैकस्मै पित्रादिरर्घदा धौ२
नं विधीयते। तदिहापि तथास्यादुत नेति तदर्थमाह। ज्येष्ठो तरकरानयुग्मानुकरग्राग्य पवित्रकानु
५ धौ तत्वार्घं संप्रदातव्यं नैकैकस्यात्र दीयते॥२४॥ अत्राभ्युदयश्राद्धेऽन्यश्राद्धवदेकैकस्मै ब्राह्मण
स्य हस्ते द्वित्रादिमो ऽर्घं न दीयते इति वाक्यशेषः। कथं तर्हि युग्मानु तत्वार्घं दातव्यं। कथं युग्मानु
ज्येष्ठोत्तरकरान् आद्यस्य कौराद्वितीयब्राह्मणकरोपरि विदध्यात्। येषां तेन तथा न केवलं तथा किंतु
यथाग्रपवित्रकानुकराग्रे अंगुल्यग्रोपरिपवित्राग्रं विदध्यात् यथा तत् तथा तानि त्यर्थः एतेनात्रदै
विकद्विजार्घदानवत् पित्र्यर्घदानं दर्शितं एवं संप्रदानकर्तव्यता समभ्यस्य भवतीति एकैकेकार्घ १९
दानं प्रतिपंक्ति अत्र मन्यतां तदसमीचीनं यतः प्रातरामंत्रेतान् विप्रान् युग्मान् समयतद्वत्यादि
नास्य युग्मत्राम्नात्रिकैकस्यात्र ब्राह्मणस्यार्घो न दीयते। किंतु युग्मानु तत्वा दीयत इति मतं। कामा

यमस्यानन्यत्र विप्रविंतामात्रं विहायपितृविवक्षास्ति। अतः पित्रर्थो विषयार्घोऽत्रत्वघोदके दै
वेतितं तत्र परिहारलक्षणवक्ष्यमाणे कण्यायां। अतो प्रतिपंक्ति त्रीणि त्रीण्यर्घपात्राणि स्फुरथवा वि२ श्र
कुलधर्मतः षट् षडिति न दोषः॥ ७॥ २४॥ इत्यर्घपात्राणि ब्राह्मणकरालिदयानीत्यर्थो। तद्दानं
तद्लक्षणमाह। अनंतर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्र चित्॥ त्र
४ त ॥२५॥ यत्रेति यात्रौ। यत्र कुत्र विदितकर्मण्यनिरिक्तोऽन्यकर्मस्वपि पवित्रमिति वक्ष्यमाणेन द्वा
णं विज्ञेयं। इति किं। अनंतर्गर्भिणं न विद्यात् तम्मध्ये गर्भोयत्र तत्तथा तदपि न ग्राह्यं न। किंतु साग्रं
।वि तदेवं शीर्षकिन्तु भवति कौशं कुशानवं। अयमर्थः कुशस्य भवेसति द्वौ दिक्ष्वां तर स्तं न भवतीति।
दसयु पुनः किंरूपं द्विदलं ववरावद्यपवित्रं गर्भापकार्थः। एकदलरावेन मध्यमिन्नभ्यात।
तथानंतर्गर्भयोतु। किं दलद्वयसहितं गर्भीयादित्यर्थः। अथ तत्तु किं प्रमाणं भवति। प्रादेशमा
त्रं अंगुष्ठप्रदेशन्यंगुलिप्रमाणपरिमितियुतं। एवं शब्दो न्यथाकरणनिरासार्थः॥ २५॥
इति पवित्रलक्षणं विधाय तत्प्रसंगेनाचार्यो नास्यानं सीमंतकरणादिकर्मसु। पिंजलीलक्ष
ण्या

=खीनैतादिद्वर्भ कुरणाद्यर्थ्यां पिंजूली तस्यै तदेव लक्षणं समुदाहृतं किं ८

णमाह॥ एतदेव हि पिंजूल्या लक्षणं समुदाहृतं। आज्यस्योत्पवनार्थं यत्तदप्येतावदेव तु॥२६॥ इति
तत्सापि मध्यगर्भैर्हितास्मायाकोशीदलैर्वदर्भरहिता प्रादेशप्रमाणा भवतीत्येतावदिति किंच।
आज्यस्योत्पवनः आज्यस्य होमीयद्रव्यस्योत्पवनार्थं यत्पवित्रं तदप्यनंतगर्भादि विशिष्टानां
तावदेवस्याद्दर्भानां यत्र कुत्र विहितत्वात्रिवचनादाज्योत्पवनार्थं पवित्रलक्षणमुक्तं भवत्यतः कुन
रूत्पवनार्थं कथनं व्यर्थमिति। नैवं कुतं यत्र कुत्र विहितेति शब्दः श्राद्धनिमित्तेनोक्तात्। तस्यान्यत्रा
संभवात्। अथवा योत्पवनार्थं पवित्रप्रमाणसाम्यायैणाप्युक्त्वा किमस्यानुवर्णनप्रयोजनमि
ति चेत्। अत्र ब्रूमः। यत्तस्मान्वाद्यो दैवकार्यत्वात् पवित्रद्वितयज्ञापनायाह। तत एव बर्हिषा प्रा
देशमात्रेद्ध पवित्रे कुरुते अनेकमपि मर्थः कात्यायनसूत्रेको द्विश्चानुदयश्राद्धं चात्हायोदिसाधारणे
कर्मकरणायेति तल्लक्षणमुक्तवानिति न कुनरुक्तदोषावसरसंभवः॥ ६॥२६॥ तापतिसत्वम्बा २०
द्विलक्षणपिंजूल्यसंपन्नौ सत्यां कथं कर्मकर्तव्यमिति तद्विषये मतांतरं दर्शयति। तत्प्रमाणा
भावे कोशीमिवाह मंजरी। शुष्कां वाशीर्षे कुसुमां पिंजूलीं परिवर्जयेत्॥२७॥ एकैमर्दैव्यय॥

जपुर

एतत्प्रमाणमुक्तरूपपवित्रप्रमाणां कोशीं कुशमध्यभवामाद्यैर्मंजरीमपि पिंजूली मंजकां परिवर्जयेत्।
परिवर्जयेत्। आर्द्रा नावेत्। शुष्कां नीरसां शीर्षे कुसुमां गलितपुष्पां वा वा शब्द एवार्थः। तेषामयं
शयः शुष्का गलितपुष्पा पिकुशमध्यगत मंजायैव कार्यो न पवित्रं तत्संज्ञा दृहितत्वादिति। कात्याय
नस्यैव पवित्रस्यापिंजूलीत्वमिति न कुशमध्यमंजयोरिति। अपिनस्यतद्धिमतां तरालायनको
र्थः इत्यवोचाम। यदानंतगर्भेसाग्राह्कनूपलक्षणपिंजूल्यसंभवो भवति तदा शुष्कागलितपु
ष्पा कुशमंजर्यपि कार्या न पवित्रपिंजूलीसंभवे सनीतरमंजयोर्दिविकल्पइवायं भवेदिति सिद्धं
म॥ ७॥२८॥ किंच। पित्र्यमंत्रानुद्रवणे आत्मालंभे अधामदर्शने आध्मवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽनृत
भाषणे॥२८॥ मार्जारमूषकस्पर्शे आक्रुष्टे क्रोधसंभवे निमित्तेष्वेषु सर्वेषु कर्म कुर्वन्नपः स्पृशे
त्॥२९॥ द्विजो देवानां धर्मकर्म कुर्वन्वक्ष्यमाणेषु निमित्तेषु ज्ञानादपकृतान्तेषु अपः स्पृशेत्
उदकमालंभेत। उदकग्रहणं दक्षिणश्रवणादि निवृत्यर्थं। पित्र्यमंत्रानुद्रवणे पितृमंत्रा
उच्चारणं तत्स्वादीनि। अथवा स्वधाकारः। तदुच्चारणे। आत्मालंभो हस्तेन हृदयस्पर्शे। अथवा हस्तेन

ज

नान्येरध्मोदेहस्पर्शे। यथाह गुरुः अर्द्धे नाभे र्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्वशः। यान्यधस्तादमे
ध्यानि देहाच्चैव मलाश्च्युताः इति। मत्स्यगंधाद्यो द्वादश अशौच दर्शेष्व रजस्वलांत्यजादिस्पर्शे
नो। अधोवायुसमुत्सर्गे अधस्तादपानेन वायोः सम्यगुत्सर्गे भाषणे प्रहासे प्रकाशेन शब्दवर्षे
हासए तेनास्मिन्नेन दोषइति दर्शयति। अनृतभाषणे। मिथ्यावचने क्रोधसंभवे रोषोत्पत्तौ। अस
त्यवचनजल्पने मार्जारमूषकस्पर्शे गृहबिडालमूषकः स्पर्शे आक्रुष्टे आसमंततो भाषणे॥ नो॥ अ
वचने क्रोधसंभवे रोषोत्पत्तौ सत्यामनेषु सर्वेष्विति शब्दश्चय यथा यमपि वक्ष्यतीत्येवं तुरादेस
पि अपमित्यादिति ते द्वादश द्वादश नाशुचि तथा नाचारसा नास्ति चारिका न आचामृत्वा न आचान्तमा नमः स्पृ
ष्ट्वा तदाचारदित्यादिस्मरणं तद्रोदितेष्वपः स्पर्शनं विधेयं। यत्तु मरीच्यादिनस्मर्तॄणां सावेव माहरोडं
रजस्वलामा सुरा मानि चारिकं मेत्र तु कापि यमामान्नं चान्ये पस्पर्शे दपरे स्पर्शेद पइति। तत् २१
स्वकामस्पर्शे विषयं। अतः अन्योपस्पर्शेन स्यात्समनार्थत्वात्। एवं स्थिते कामतो नमनोऽश्रद्धिस
मवस्थायापस्पर्शनं। जतपतत्। सार्वेणा मंत्यजानीनां स्पर्शेनाचमनं विदुः। एषांत्वाचमनं

वे धि३

नास्तितेषां स्नानं विधीयत इति। अंत्यजातयो निजवर्णेनो हीनाः। यथा ब्राह्मणात् क्षत्रियः सादतत्।
चर्मारो रजकं चैव धीवरं नटमेव च। एतान् स्पृष्ट्वा द्विजो मोहादाचमेत्प्रयतोऽपि सन्निति। स्मरणा द्ये
चर्मारादि अंत्यजादिस्पर्शे ज्ञाने सत्याचमादवादिस्नानादिकर्मकरणाभिकारो न भवतीति। चर्मारादीनां
मंत्यजजातिसामान्ये समपंच जातिं नाशनसा विशेषेण गृहीतत्वात्। यथाह रजकश्चर्मकारश्च नटो
बरुडो ऽभव चाक्रवत्रीपदभिद्धाश्च सप्तैते ऽन्त्यजा मता इति। अतः सतस्तेषामपि सामान्यतयांत्यजा
तिन्न मौवेत्तयेषांन्वाचमनं नास्तीति विशेषज्ञापकं सर्वस्मादुक्तं न त्वेव माचमनस्मरण विरोध इति।
वक्तव्यं यतस्तत्रायमर्थः चर्मारादीन् द्विजो मोहेनाज्ञानेन स्पृष्ट्वा स्नातः सन्कर्मकरणार्थं माचामेत् स्मा
त्वायनाचम्य किंचित्कुर्यादित्याचमनादपरमिदं स्मरणमिति। अथ केषुनिमित्तेषु स्नानमित्यपेक्षायां ते
तत्राह मन्वादयः नारं स्पृष्ट्वा स्थिसस्नेहं स्नात्वा विप्रो विशुद्ध्यति। आचामेद्वेवनिस्नेहं गामालभ्यार्कमी
क्ष्य वा महापातकि संस्पर्शे स्नानमेव विधीयते। संस्पृष्टो यदा तं तद्गतं तत्र तदालवेन द्विवाकी
र्त्तिं सूतिकां च पतितं तच्छवं तथा। शवं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति। यस्तु छायां श्वपाक

ष्टि

स्यत्रात्स्नानो गच्छति। तत्र स्नानं तत्तस्यैव वस्तृतं प्राप्य विशुध्यति। अपेक्षर्यं दशः। आग्नेयं भस्मना स्नान
मवगाह्यं च वारुणं। आपो हि ष्ठेति च ब्राह्मं वायव्यं गोरजः स्मृतं। यत्तु सातपवर्षेण तद्दिव्यं स्नानमुच्य
ते। अत्र स्नानस्य गंगायां स्नानेन तुल्यमानत्वमिति। पाराशरस्मृतं स्नानपंचकमध्ये किं कुर्यादिति। अत्रो
च्यते। देवादीनां कर्मकरणे कर्तृत्वसूचकादि स्पर्शास्पर्शनाजलस्नानमवकुर्यात्। अस्पृश्यस्पर्शे रहितत्व
फलं च यस्तु संभवाय आग्नेयादीनि करणीयानि स्मरणं यतः। सर्वत्रास्पृश्यसंस्पर्शे तात्कालं स्नानमाचरेत्
चांडालस्पर्शनेऽपि च सचैलं जलमाविशेत्। इत्याद्यस्पृश्यस्पर्शशुद्धिप्रयोगः। स्पर्शे नोपस्पर्शे न शिरःस्ना
नादीनि प्रायश्चित्तानि निश्चयात्। तेभ्यो दिशांतमन्वादिभिः ... तीति तेन लिखितानां तु उद्दे
पस्पर्शनादि कर्म कुर्वतः कर्मकर्तृत्वमिति चेत् नु क्रियमाणकर्मफलहानिरिति क्रमः। यथाह स्मरणं एतां
नाहृत्य रोडादीन स्पृष्ट्वैव जलं द्विजः। न दत्ते कुरुते कर्म तत्कृतं स्याद्यथा तथा चिन्त्यमिति ॥२४॥
॥ इत्योपासनिकस्त्री च कृधरात्मज मिश्र आशादित्य सतो कर्मप्रदीपनाम्ने प्रथमस्य द्वितीयाकं २२
डिका॥ ॥ छ॥ एवमुक्तं तस्त्वेत्यादि पिष्टमंत्रोच्चारणादावमनप्राणायाम त्रयविधाना दावाहनादि कर्मापि

रशि

स्वयमपि करणीयं निजशाखायां मंत्र वृ''र्मादिकर्मसंकोचदर्शनात्। नारायणाचार्येणाबितान्नप्रा
शनादिकर्मैव दिति। एतस्य दुरुक्तं। आगमविरोधात् कोसाविति चेत्। बिजवापस्मरणादतः बह्वल्पं वा
स्वगृह्योक्तं यस्य यावत् प्रकीर्तितं तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वं कृतं भवेदिति न वागमबाधितस्यानु
मानस्य प्रामाण्यमिति मंतव्यं कुतः। निर्देः पवित्रां जीवांगत्वात् यादवं तन्त्रया यथा शंख इत्यादि प्रयो
गाणामागमविरोधे स्वीकरणावस्थापातात्। तस्माद्दुरुक्तमेव वचनं युक्तमिति स्थितं स्वशाखावाति दृ
स्वल्पकर्मदर्शनात् द्वकुत्तर पारों का करणे न दोषः स्मर्यते। गृह्यासंग्रहे एवं यः स्वशाखोक्तमुत्सृज्य परश
शाखोक्तमाचरेत्। अप्रमाणमृषिं कृत्वा सोंधतमसि मज्जति॥ छ॥ २१॥ इच्छं परशाखाविहि
तकर्मकरणनिबंधमनिधाय श्रुतितदपवादमाह। यन्नाम्नातं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि च विद्व
द्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत्॥ २२॥ यत्कर्म स्वशाखायां निजशायीनाम्नातं न कथितं भव
ति अत्यत्वेनापीति शेषः चेति वीप्सार्थः परोक्तं च परशाखोक्तमकोदिष्ट च विकरणवत् द्विरो
धिन भवति। किंत्वनिषिद्धं भवति। तत्कर्म विद्वद्भिर्धर्मतत्त्ववेदिभिरग्निहोत्रादिकर्मवदनुष्ठे

रवा

यंकरणीयमिति। आद्यग्रहणादिति॥ प्रवृत्तमन्यथा कुर्यादादिमो हा कथं चनयतस्तदन्यथा।
कृतं तत एव समापयेत्॥ ८३॥ समाप्तं यदि जानीयां मायैतदयथा कृतं तावदेव पुनः कुर्यात्रा
वृत्तिः सर्वकर्मणः॥ ८४॥ ततो माप्येतदंगमेतस्य कर्मणो यथा यैमिनि सतं कर्मस्य यदि कथं विज्ञा
नीयात् तदा वता वादेव वादेक्षया चैजपमहाव्याहृत्यादि होमा आचार्योदिति स्मृतं प्रायश्चित्तमात्रमेव
पुनः कुर्यात् न सर्वस्य कर्मणः आवृत्तिः रावर्त्तनं भवति व्यावृत्त्यकरणमित्यर्थः तथांगकरणं चा अथ
गाम्बपुनर्हृत्ते कर्मण्यपि विधीयतां नतु प्रायश्चित्तमतां निवं अर्द्धसंश्रवणं पिंडोपरि आरणविस
रणो प्रक्षालनादि तत्पुपिंडेषु च किं संश्रवस्थापनार्थं पुनः पिंड पातो निषिद्धं अथवा वरोरुदय
द्यासनादित्तनौ सर्वांत्र [illegible] न होमेनान च किं पुनश्चरुकार्यः तस्मादृत्तव्यवाक्यविरोधात् च यत्किंचिदे
तदिति एवं वृत्ते कर्मणि गाकरणं व्यवस्थाप्य चाधुना समस्तकर्ममध्यस्थस्य तस्या करणे किं स्यादि २४
पनोद्धा ति संदेहो यावहा प्रधानस्या क्रियायत्र सांगं सक्रियान्तपुनः तदंगस्या क्रियायां च नावृत्तिनैव तत्क्रिया
॥८५॥ यत्र यस्मिन् कर्मणि द्विजभोजनं पिंडदान प्रधान होमादः प्रधानस्य गुरस्यस्या नु क्रिया करणे

रम्भ

भवतीति न कर्मसांगमंगसहितमादितः क्रियते। तदंगस्य कर्मांगस्य च क्रियायां करणे जातस
ति नाद्य त्रिनेगिकरणार्थमादितः सर्वकर्मावर्तेन ततक्रियानांगकरणं पुनर्नैवदित्यर्थः। एव
ति नियमायद्ददः संदहे विद्यः किंश्राद्धे द्विजभोजनं प्रधानमुत पिंडदानमुत उभयं वेत्यत्र प्रमा॥ अत्रा
भ्युदयश्राद्धे नित्यश्राद्धयुते द्विजभोजनं मुख्यं कृतं वृद्धिश्राद्धे विकल्पेन पिंडदानं बुद्धैः स्मृतं॥
नित्यश्राद्धमादेवं स्यापिंडदानविवर्जितमिति स्मरणात् यान्यपार[?]श्राद्धानि तानि पिंडप्रधानानि
तदपिकृतः सपिंडीकरणादीनि यानि श्राद्धानि षोडश। तत्र पिंडप्रधानत्वं प्रतत्वविनिवर्त्तकमिति।
एकोद्दिष्टे चोभयप्रधानं यतः एक एव द्विजो भोज्यः पिंडोप्येको विधीयते इति[?]दिग्दर्शनमात्रम
निहितमात्रैव कृत्यत्वादित्यलमिति प्रसंगेन॥ २६॥ एवमभ्युदयश्राद्धप्रसंगात्समयकर्मजाती
गांग्यकरणाचरितार्थता मनि तत्वव्यवस्थामाख्यायेदानीं म[?]दानानंतरं किंविधेयमिति प्रस्तुतमा
हा मधुमधुति यस्तत्रत्रिजं पात्रिसिद्धमिळतां गायत्र्यनंतरं सोत्र मधुमंत्रविवर्जितः॥ २७॥ इत्य[?] २५
[?]दानान्तु द्विजाः स्वं स्वादिष्टेन नानंदयित्वा ततो णद्योग्यात दत्वा वेविकिरे वा विप्रान्तुदा पूर्वे मु
६१

३२
पचीति नास्याहाकारेषु रक्षरमग्निकार्येकार्यं। एतद्विषये चाग्रेस्तुतरां प्रपंचित्वादिह न विव
दामः ततो विप्रपात्रेषु ततु शेषं परिविष्यान्यद घन्न दान्नामलकमूलयवदध्यादिकं पवित्रं
निवेदयेत् ननु कोद्रवादिमं पावनमिति स्मृतमथं गिरसा कोद्रवाराजमाषाश्च कुलत्थासृणकान् देव ५
या निष्पावाश्च विशेषेण पंचैतान् परिवर्जयेदिति मंत्रेण बलिमुदकमात्रमपिदातव्यं कृतो न व
लयस्फः पितृणां मनुस्मृष्टे बलिं कुर्वंतीति यद्विजाः आसुरं तद्भवश्राद्धं पितृणां नोपतिष्ठतीति स्म
रणाद्बलिदाने नाद्यस्त्राद्धे संभूतः यत्स्मरणं स्पर्शनां तस्पृशेदन्नं कल्पनां तन्बलिं हरतादो
मस्तु मधुवातां तत्होमां तमुदकं पिबेदिति। होमः प्राणाग्निहोत्रं एतत्तु पितृद्विजविषये बलिदान
विषयस्याविषय स्मरणाद्धिश्वादविकृ द्विजपरं द्रव्यम्। एवमासिद्धमिळतां ज्ञानतुमीह मानानां तत्र
तस्मिन् प्रस्तावे मधुमधुमधु इति योजनानस्यवारत्रयं जपः। सगायत्रीजपादनंतरमत्राभ्युदयश्रा
द्धे मधुवाता ऋतायते मधुक्षरंति सिंधव इति मंत्रजपो विवर्जितो भवतीति वाक्यशेषः। इद्य
जमानाद्धज्ञातोपासनकर्मविधायविप्रैरन्नस्यपित्र्यत्वात् प्राणाग्निहोत्रहोमरहितैर्वौघात
ग्ये

स्वनोऽश्नीयां ॥ अथ प्राणाग्निहोत्रहोमरहितभोजनाद्विजन्मनां महादोषोत्पत्तिश्रवणान्नूनं कर्तव्य
मिति चेत्तामिवं गृह्येयावथ शात्क्याः श्राद्धभोजने हाप्युयेदिति वक्ष्यमाणत्वाद्यथायत्यात्रा विप्रा
णाग्निहोत्रहोमहानिर्भवत्येव तर्हि प्राणाग्निहोत्रस्य श्रौतत्वात् कथं स्मार्तेनाथ्योपत्यानिवृत्तिरिति
चेत्तामिवं स्मृतके कर्मणां त्यागः संध्याधीनामित्यग्रे वक्तव्यत्वात् संध्याहोमादीनां श्रौतत्वात् कर्मणां
यस्मार्तेनिषेधादकरणं ॥ अथ तथापि श्रौतेष्वर्थकात्र फलिः पारणहोमो विहित इति चेत्तात्स्यत्
त्रहो । कं प्राणाग्निहोममपि स्पृष्टात्र फलितैः करोतीति मतियति विद्यानांनर्हि नविमदामः ना[illegible]वंस न्वे
स्वत्तोपस्तरणमसि स्वहेति मंत्रोपस्तरणावमनोंममपि नानीवेत्तामिवं तत्राथमर्षः अमृतस्य
अजमानस्य [illegible] नस्यास्तरणमसि न केवलं प्राणाहुतीनामिति किंच यतः प्राणाग्निहोत्रहोमहा
निपापं भवत्येवानाहेतोः आमंत्रितो जपहोमानित्यादीनि श्राद्धभोक्तॄणां प्रायश्चित्तान्यपि [illegible] २८
विधीयंत इति प्रयोगश्चात्र यथा श्राद्धेषु प्राणाग्निहोत्रहोमा न कर्तव्याः तत्रान्नस्य पितॄणाम्[illegible]
कृत्वात्तु वत्ति दानवदिति ॥ ७ ॥ एवमकृत्स्नु किं कुर्यादित्याह न वाप्त स्वजपदत्र कदाचिदपि

त्र

तृसंहितायां त्रान्य एव जपः कार्यः सोमसामादिकः अत्र ॥ ७ ॥ यद्दत्तन्य श्राद्धेषु यद्वा उविस्मृति [illegible]
त्यादिभिः सामविधार्त्तसामभिः पितृसंहिताजपो विधीयतां एवं कदाचिदपत्रा अद्य श्राद्धे अभुक्तो
जनं कुर्वे सुद्विजेषु पितृसंहितां जपद्यजमानः वराहो यत्र पितृसंहितां जपेदिति दर्शयति तर्हि किं
जप्तव्यं तदाह अन्य इति यतः सोमोपि देवः पितृरक्तो यस्त्वमद इति सोमसादिकः सोन्त्यो मंगलाहो भा
न्य एव जपः कार्यः आदित्यहाणासायुध्य सामानि जपेदिति दर्शयति एवशब्दो नियमाय ॥ ३ ॥ ७ ॥ अथ [illegible]
यस्तु द्विजप्रतिविकिरणं कदा कथं चस्यादित्याह यस्तत्र प्रकारोन्नस्य तिलवद्यववत्तया उच्छिष्टं संनिधौ
त्रत्रेषु विपरीतकः ॥ ३ ॥ तत्र तस्मिन्नपये द्विजतृप्तिज्ञानानंतरं यो न्नस्य तिलैः वद्दुच्छिष्टसन्निधाववप
श्राद्धेषु प्रकारो भवति स तत्पवकर्मकरणवदपसव्यादिविधिविपरीतको क्षेदनादिवयव्युतो भवति ॥
अथमर्षः दुर्ग्रेतिगतानामपि विल नय्यदन्नोपि वृत्तीषोदियोग्यत्वं मान्न दस्य श्राद्धस्य मंगलत्वान्नेपि दक्ष
दवनिष्टं त्विति न चस[illegible] दापादत्वान्नं विकरेदिति कर्तव्यं तृप्तानुज्ञात्वा प्रकीर्येति वासिष्ठश्रा
द्धकल्पात् स्मृतं च योगीशेन अन्नमादाय तृप्ताः स्थ शेषं चैवानुमन्य च तदन्नं विकिरेद्भूमौ दद्याच्चा

पः स्वस्ति स्वदितिः क्रमेणेत्यर्थः प्रकरस्य पुष्पांगनिर्द्देशस्तत्पयिववदिति वीयांग विशेषणं लिं
ने गत्वे दैवनि ज्ञातव्यं किंतन्न विद्यः प्रमाणमिति आदिवत् एकेवास्थि वमर्थं व्याख्यातं तत्राभ्युदय
श्राद्धेवाहरूपेषु ट्वेषु यो न्यस्य प्रकरो भवति सत्सर्वस्मादप्य तस्माद्विपरीतको भवति कथं विपरीतः ति
लयवस्तथा एव यज्ञ तिलाग्यां मिश्रित इत्यर्थः एवं व्याख्याय मानेयत्वेक्तिलार्थ इति नांदीमुख श्राद्धया
पकस्य गोनित्य वयसो ग्रथितापानात् अन्यत्र रूप एवार्थो युक्त इति ॥ ३९ ॥ ततः स्वदितमित्यचां तद्यु किं कुर्यादि
त्याह ॥ संपन्नमिति दत्वा स्थ प्रश्न स्थाने विधीयतां सुसंपन्नमिति प्रोक्ते शेषमन्नं निवेदयेत् ॥ ४० ॥ दत्वा
वैति इति प्रश्नस्थाने संपन्न इति श्रंतु विधीयतां यजमानस्य ततो विप्रैः सुसंपन्नमिति प्रकाशे एप सशब्द
मुक्ते शेषमन्नमस्ति तदन्नं ज्ञायतामित्युच्छनाविधिना निवेदयेत् निवेदितवा विप्रैः सहान्नं ज्यतामित्यादि
कं विप्र वचनं ताथैवपालनीयं यथाह भुक्ते यामो ततोन्नुरूवतां तणांशेषमन्नं निवेदयेत् यथा २७
ब्रूयुस्तथा कुर्यादन्नु ज्ञातः सुलत्द्विजैरिति एतेन तद्ज्ञात मन्नं नतु किंचित् तदस्त्राद्धाविकत्वं स्यात् इ
ति गम्यते कृतमेतत् इतरथानिवेदनेनापि कार्यः तथा च स्कंदपुराणे ॥ श्राद्धं नद्विकलं भाववदिति

इतरथानिवेदनामंत्रितो नापक्रामेदिति गोभिलीयमतेन वा सिद्धमस्मरणात् तथा के नितस्तु मयान्या
यं दृष्ट्यकव्ये द्विजो मेंत्रः । कथंचिदप्यतिक्राम न्यापः शूकरतां व्रजेत् इति मानवस्मरणात् कतितो नियु
क्तः एवमपतितान्नभोजी शूद्रस्तो भवतीति हारीतादिमुनिमतदर्शनात् स्वपि श्राद्धं विषय परस्य श्रा
द्धभोजनस्य दोषः इति मन्यामामिवं कृतः परश्राद्धे श्राद्धं नैत्वायस्तु भुंजीत विद्वान् पतिताः पितरस्तस्य
सुतपिंडे दकक्रिया इति स्मरणदर्शनात् तस्मादनुज्ञात मन्नं सोवेदिवेति सिद्धं । अथ मतं प्रत्यज्ञातान्न
स्य वनं पिंडदानादिकं कर्मकर्त्तव्यमिति । एतदप्यपार्थकं कृतः पिंडदानादिकर्म्म करणादर्वाक् श्राद्धस्य स
प्तेः न वा समाप्ते कृत्स्नमेण्यं तस्य भोजनं विधीयते । कत्तु स्मरतं च स्वाचांतं छायवयं कुर्याच्छ्राद्धपिंडप्रदापनं
त्रयित्रस्तं चंवसिष्ठायां पितृभिः सहमनति अन्तज्ञा वचनं चात्रस्यापि तत्वात् ॥ ४१ ॥ ततं प्रागग्रे ष्वथ
कुशाध दर्भेषु मामंत्र्य स्ववेवत् अपः क्षिपेत् मूलादर्शो वनेनि इति पात्रतः ॥ ४२ ॥ अथ संपन्न श्र
श्रानंतरं तु पलित्रि प्रागग्रेषु दर्भेषु दर्वी मुखाश्रतदर्भेषु तच्चत्र दक्षिणाग्रेषु श्राक्षास्त्र
मीस्य पितृगोत्रनामग्रहणेनार्घं पितरं द्रावेव अर्घदानकाले एवमामंत्र्य संबोध्य पात्रतो हिरण्या

तथैव २

वर्च्चपात्रात्तृयवनिर्मिश्रा आपाऽ यो सिच्यवनेनिक्ष्वेति वदन् कुशानां मूलदेशे बुझ्रीपरिदिशेत्तृयजे
नृइन्निकुन्तलं बायादिथ्या इत्याचार्यास्तु मंत्रपाठ दर्शनार्थं ॥४२॥ सन्यथमार्धपितरमवनेज्यकिंकयोर्दि
त्याहाद्वितीयं च तृतीयं च मध्यादग्रायास्तयोः मातामह प्रभृतिनेनैषामेव वामतः ॥४३॥ द्वितीयं पितं
महं तृतीयं च प्रपितामहं तथैव मध्यादग्रायास्तयोः चरस्वेऽत्र पितृव संबोध्यावनेजयेत्तृतत एते
षांपित्रादीनां वामतो वा गत्रगेडपु मातामह प्रभृती स्त्रीनपितृक्षोत्रनागभिः संबोध्यावनेजायत्तुवाम
मतावपिंडनामववयवामावाकर्तृगतोवइकमाद्यद्वितीय तृतीयग्रहणात्तत्रेणवनेजनंदानंनिरस्तं
त्रियहणं चउथोदिदानप्रतिषेधार्थं एवमवनेजनंमित्याह ॥४४॥ सर्वस्मादन्नमुद्धृत्य यंजनेरूपसि
च्यसंयोज्य यवकर्न्धेपुदक्षिणिः प्राङ्मुखः सतः ॥४५॥ द्विजश्रुकैत्रोबात्सवेस्माद्धविषोन्नमुद्धृत पात्रांतरे
स्त्वा घृतमधुदुग्धादियंजनेरूपस्कारैः उपसिच्यासिक्तं तत्वांसंव्दोन्यथानिधयति तदन्नंयवकर्न्धे २८
दक्षिणिः संयोज्य संयुक्तं सत्वापिंडान्कृयित्वा ततस्तद्दानार्थं प्राङ्मुखः पूर्वोभिमुख एव सतएतदुक्तं भव
ति पिंडदानमपि दक्षिणामुख्वेः मौन्त्रदितिनचमधुमंत्रवर्जनिनात्र प्रथमंमधुदानंनिरस्यातदुक्तं

२२

शात्यन्नंमधुसंयुक्तं बदरामियवास्तथा ॥ मिश्राणि सत्वावत्वाशिपिंडान्श्रीफलसन्निभान्दद्यादितिब्रह्म
पुराणवचनात्तु कर्त्तव्येन वेदनास्ति ॥४६॥ ततः स्तोपिंडाः कथं देयाः इत्याह ॥ अवनेजनवत्पिंडान्दत्वा
बिल्वप्रमाणकान् तत्पात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत् ॥४७॥ यद्वदवनेजनं मातृद्वितीयपितृ ख्यपि
तृक्रमेण गोत्रनाम संबोधनयुक्तं मूलमध्याग्रदेशेषु दत्तामेवं बिल्वसमप्रमाणकान् पिंडान्दत्वै
पुदत्वा अथानंतरं तत्पात्रक्षालनेन पुनरपि वनेजायेत् मंत्रेणावनेजनत्वादित्याह ॥ मत्स्य
पुराणे ॥ प्रदक्षिणापवारणद्ध्यत्तत फलोदकैः प्राङ्मुखो निर्वपेत्तु पिंडान्दूर्वाबांककुशेषु चेति
श्रुतलायवाः फलानि बदर्यौः यद्यपि पिंडप्रमाणेऽशिरसा विशेषः स्मर्यते कोलो कपित्थ बिल्वमात्रो
पुद्द्यादामलकैः समानाकुक्कुटांडप्रमाणान्बा बादरेणसमानपिनालिकेरसमाचापि अधिकान्नप्रदाप
येत् प्रमाणमेतान्पिंडानामंगिरामनुरब्रवीत् इति तस्या पिकात्यायनस्मात्र पिंडप्रमाणतानि बिल्वत्वे
रेवेष्टा अतो बिल्वप्रमाणकानि त्युक्तं आदित्यपुराणे ॥ कृमाद्यापिंडं कृत्वा बिल्वफलो
पमं दद्यात्पितामहादिभ्यो दर्भमूले यथाक्रमं इति अंगिरोवचनं च इयामावे सन्निश्राद्धसाधारण करण

मितिमंतव्यं अथमन्यसेनूनमवयवनां वांतस्थपिंडं नद्यादिगामस्थलाय तस्मरणादर्नां वांतस्थपिंडं
नद्यादितिचेवं तत: सत्स्यस्तदपोदत्वात् तत: सर्वमिन्नामकेतो हृत्वा तिष्ठसमीपदर्भेषु स्त्रीस्त्री दत्वं
ज्ञात्वनेऽप्यदद्यादितिनिजशाखानवधानमिथ्यारणेना वांतस्थ निषिद्धत्वात् अनत्स्वदपिगृह्यमा वांत
स्थवदंतिपरत्वेनेतदाह यद्यवक्रविंशतिमतपित्याहद्वाद्वौ वा अप्ययपिंडवेदिकस्य प्रपकुश्यामिति
वधर्म्मपदं स्ववचनं वदितव्यमिति ॥ ७ ॥ ४ ॥ इत्योपामनिकश्रीवत्सशर्मात्मजमिश्रआसादित्यसत्तोकर्म
प्रदीपनाम्नि प्रथमस्य तृतीया कंडिका ॥ ७ ॥ एवं तावदवदवनेजनवत्पिंडदानमप्युक्तंसंप्रतिस्तरत आय
मध्यमूलदेशेषुपितरास्ममयेयपिंडदानंमन्यंतत्रिराविकीर्ण्यरह उत्तरोत्तरदानेनपिंडनापुत्तरोत्तरं
विदवस्त्रावधरणामवरश्राद्धकर्म्मणि ॥ ४ ॥ यजमानश्राद्धकर्म्मणिक्रियमाणपिंडनां पितृपितामहप्रपि
तामहपरिक्रमेण प्रागग्रेषु तत्कुशानां मूलमध्य ॥ बुद्धदेशेषु उत्तरोत्तरतया दानेन उक्तपौत्रप्रपौत्रादि
न्निसतरोत्तरक्रमवेन ज्येष्ठानवेनइत्यर्थ: ॥ अथशाखानां वा अग्रमध्यमूलस्थपरिक्रमस्थपिंडानामर्थो
दानमाध्यरोनिवात्मवदितिवाकपरोपक ॥ ७ ॥ ४ ॥ इत्थं पिंडदानादावपं दर्भोपित्वात् नरपितृ तरदानदह २९

र्थे माह ॥ तस्माद्मूलादेषु सर्वेषु वृद्धिमच्चितरेषु चाम्रलमध्याग्रदेशेषु दर्भपमितेष्वत्र निर्वपनताप ॥ तस्मात्
चीरव्यात् तत्स्तोमसर्वश्राद्धेषु वृद्धिमस्तुयन्त्रिमितेनतदुक्तं नेष्वे कृष्टनिमित्तेषु नकेवलंतत्र किंतु इतरस्य
चाहायोदिश्राद्धेषु मृतानां कुशानां मूलमध्याग्रदेशेषु ईपसितानुत्तरेणानामयानिर्वपनं दद्यात् अस्तेनत्वा
त्पिंडनिविष्टसवेदनपिंडानां मध्ये उत्तरेच्छ == त्वं विदयातु किंतु पिंडानामग्रे अनिर्वपनतादानितलनएतत्तु
५ पिंडदानेरु अनेनर्छितेपिचादिंतयोपितुसाचस्वमूलस्थरसमीपलकायमानासतिक पीः ऽ ये टै पिंडवत्तिष्ठतेतोम्य
यमर्थेस्मरतेयतस्थरस्यात्रतोयस्मात् द्वितीयस्यादन क्रियाणुत्रैल्लिणकर्तृस्यरयार्थिनाइतिफलतोलेतत्रि यामाछर
रत्नंयदाहकश्चितनांदीश्रवे — — — प्रपितामह — — — — — — — यादिहानात्रपितृन्नवेकामितिअन्य
अपावेणादेन्तत्तहिसयण — — — — — — — — — — स्ततस्यासफलत्वात् तस्मादन्वरणारव्यायां तु
त्रकारेणेवनिर्वपणदित्यर्थ: ॥ ७ ॥ एतेन — — — — — — — — तां ॥ ७ ॥ परा ॥ तत: किंकुर्यादित्याहगंधादी
न्निहितपत्रसंततश्राचमयेद्विजानां अन्यत्राप्येवमेवस्याश्ववादिरहितोविधिपरा इत्थं पिंडदाना
तरेत्तसोमंमेतकंगंधपुष्पधूपदीपादीनिपिंडेषु — — — — — — — — — — ततस्तदनंतरंमुखिष्टान्

द्विजानुज्ञया कादिदानमधुनमाचामयेत्। किंच ---------- एवं द्विजामंत्रण
समदानावाहनार्घ्यदानार्चनाग्निकार्यं भोजन ---------- मपिंडदान।
तदर्चनादिको विधिस्स्यात् भवेदित्युक्तं भवेत्। अथ ---------- दीयवादिरहितःश्रा
द्धेऽनुज्ञस्य पूर्वकरणाद्धवनीर्थं दक्षिणजानु --- दि ---------- अन्यत्राप्युपप
वीतिवदतः कात्यायनस्यास्यैव प्रतीतेरिति॥ ७४॥ एवं पवादि ---------- नातनात्वाहायोवि
श्राद्धेऽप्युक्तत्र कथं न पिंडदानं कर्तव्यमित्यपेक्षितमाह। दक्षिणा याणदत्ते दक्षिणाभिमुखस्यच दक्षि
णाग्रेषु एवमत्र विधिः स्मृतः॥ ७५॥ दक्षिणाभिमुखस्थितस्य ---------- दक्षिणादिक्प्रवणभि
भूप्रदेशे न नामे दक्षिणाग्रानिधायाग्रस्तृतेषु दर्भेषु एतदस्मदयश्राद्धयालरिक्ता चाहार्ये दिश्रा
द्धेऽनचामवामंत्रणादिको विधिरुक्तावशाद्दक्षिणापसव्यादि पूर्वं संबंधज्ञापनार्थः ----------
विविक्तं च गोमयेनोपलेपयेत्। दक्षिणाप्रवणं चैव प्रयत्नेनोपपादायदिति नच यस्त्य श्राद्धे तिद्दि
शानिर्देशा किंन दक्षिणाप्रवणदेशे प्रागग्रास्तृतकुशेषु पिंडदानादिकमुच्यते। दक्षिणाप्रवण ·

स्नानकरणमिति षट्त्रिंशन्मतग्रहणश्रवणात् तदद्दत्वष्टकाश्राद्धे दक्षिणापरमष्टमाद्यं निरस्य
तीयात्यायेणापीत्यादि। नास्तवितत्वादन्यश्राद्धेनामुमंगतत्वाद्यं नियमः। इदश्च प्रागग्रश्चिति
कात्यायनेनापि प्राक्प्रवणे मक्तेनोनवस्तवितंदस्य लंकाकर्तंतपरीक्षणेन॥ ७६॥ इत्येतप्रसंगन
समस्तश्राद्धसाधारणविधिमभिधाय इदानीं तन्यमाह। अथायुक्तमिमासिंचेत्सुसंप्रोदितमश्विवि
त्रिवापःसंश्चितिवयुग्मानेचोदकेनच॥ ७७॥ अथ पिंडेषु तत्र दानतन्त्रजन द्विजाचमनदानानंतरंश्रा
यन्त्रपिंडद्विजभोजनस्थानादयभागमवांकुवंश्रासमंततोसिंचेत् सुप्राक्षितमश्विविमंजकुचा अ
त्वाउदकेन सिंचेत् वराहाद्दर्भानुदकेलादीनतत्वाते नोदकेन विप्रसेकः कर्तव्यः। उत्साश्चतद्दाक्षिपुद
याजुक्तः माध्यंदिनश्रवणे जलस्याक्षरूपतयाग्रहीतत्वात् अनएवायं संप्रदायसदाचारपरंपरा
चरितो दृश्यत इति॥ ७८॥ किंचासोमनसामश्विनिचपुष्पदानमनंतरं प्रक्षितं वा स्थिरवाश्चित्य दत्ता
न्प्रतिपादयेत्॥ ७९॥ उक्तार्थमिदं अतनाथयथा॥ ८०॥ किंच अदरवोदकदानंतु अर्घदानवदिष्य
तोपाद्दीनत्रिवेनकुर्वन्नवपुष्पधोकसाचनइति॥ ८१॥ पुष्पो अनादीन् दत्वा ततोयदत्ताच्यादकदा

नं तत्र समये क्रियते। तदर्घदानवचनमादिजहस्तेषु पृथगेकैकपित्र्युद्धारणेन प्रतिपंक्ति दत्तं निषि
त्त विधीयते। नेतरस्त्रन्म्यादिस्थाने क्षिपेदित्यर्थः। उत्तरावृत्तं तत्र निषेधार्थं। अथवा द्वीरोदकयाविरतस्या
त्र करणज्ञापकः। यथाह बृहस्पत्युराणं च॥ तथा तज्ञोदकस्थाने दद्याद्वीरयवोदकमिति इह संशयः।
चतुर्थी संप्रदानमिति संप्रदानयोगाच्चतुर्थी तद्दीयते। अतस्संबन्धस्य न अवत्यच्छीति पितॄणां श्राद्धा
रा रो संबंध दर्शनात्पष्ठीति तदर्थमाह। पाद्य्यैवेति तत्र च्छेदः प्रकृतपरामर्शार्थः। तदत्र योदकं दत्वा अं
स प्रमुकं गोत्रस्य अमुकशर्मणस्स्वश्राद्धमत्रस्थमस्त्विति पाद्यैव चिन्तया नित्यं कुर्यात्। कदाचन ज
त्रचितु श्राद्धेन चतुर्थी किं तथा अमुकसगोत्रायेत्यादि अपि च प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्तं सर्वास्त्विव दि
जोत्तमाः॥ पवित्रांतर्हिताः पिंडाः सिंचेदुत्तानपात्रकृत्॥२२॥ एवं शिवा आपः संत्वित्यादिका स्तुष
जमानस्य धर्मप्रार्थना स्तु अत्ता सुमतीषु द्विजोत्तमैः विप्रैः संत्वित्यभ्युपाविश्यनेन प्रतिवचनेना
क्ते सति ततोपि इमानामहपं त्वमांस्या हलं वा वचिष्यति॥ द्वादशनः सर्वास्त्ववेतिवचनात् दत्वापि विप्र
तिपत्तिर्नास्ति तदनु न्यूनमर्थे उत्तानानां कृत्वा तत्र लस्कपवित्रैरंतर्हितान्वाहादितान् पिंडान्
दकेचानेनैव पात्रेण सिंचेत्। न तु श्राद्धे दिना न वा पित्रां तरेण ऊनः अन्यथोत्तानपात्र इति
ति वचनानुपपत्तिस्यात् तथा च बृहस्पत्तराणं॥ ततः संस्रवपात्रेण्योजलमादाय चार्चितं अर्घ्यवद्
दीयत पिंडं संस्रावयस्सिंचयेदिति अर्घ्यं च दत्तादिर्द्धेण एतेनानः पूर्वं पात्रोत्तानकरणं विर
स्तं तथा च कात्यायनः। नोद्धरेत्प्रथमं पात्रं पितॄणामर्घ्यपातितं आवृतास्तत्र तिष्ठंति पितरः शो अ
कावब्रवीत् इति इतः पूर्वोद्धरणाद्दोषमाप्नुयादाह। तद्धारयेदित पात्रं ब्राह्मणोज्ञानदुर्बलः अ
तोऽप्येतद्ध्वे श्राद्धं गतापितरिचिवाहि इति तस्मात्पितृगमनं यत्तावि सर्जनसमय एवोत्तानं
पात्रं कुर्वीतेति सिद्धं तथा च योगीश्वरः यस्मिंस्ते संस्रवाः पूर्वमर्घ्यपात्रे निपातिताः पितृपात्रं तदुत्ता
नं कृत्वा विप्रान्विसर्जयेदिति मंत्रमिति पित्रादिपितॄणामर्जितं त्रेण दीयतां वृतार्तं त्राण
ति अनंतं लक्षिसूत्र॥ अतश्च अवाचनएव वेति वक्तव्यत्वात् अपतर्पयतामपितॄन्प्रवंदीय
तानेवं कथंतर्हि तर्पयत मे पितरः पितामहास्मे प्रपितामहानिति एतेन माताम्हपंक्तियो
ता॥२३॥ ततः किमित्याह। युष्माने वस्त्विवाचां गृह्य प्रयद्द॥ सहा सत्वा धुर्येस्य पित्रस्य प्रणम्यान्

ब्रजेत्तताः॥ ६९॥ ततः सुवर्णमौद्रिद्ग्र्यं दक्षिणां दत्वा द्राक्षामृतकमलानियवंश्चाथनिवेदयेत्॥
तानेव दक्षिणार्थं उदद्यादिति प्रभुसर्वे दति। ब्रह्मपुराणवचोपि विधायततः स्वस्तिवाचनं ताना
तिस्रश्चैनं पूर्वं वदमाने द्विजान् स्वस्ति राशं वारयित्वा ततो गुणस्य प्रकर्षेणयद्दानादिविकद्विज-
स्यांगुष्ठग्रहणमंनारणपुर्वस्याघस्य पितृपंक्तिब्राह्मणस्य विधाय सदैव सर्वकालमन्नादयादिषु
श्राद्धेषु तान् प्रणम्य संविसर्ज्य चानुपश्चाद्ब्रह्मसीमां यवद्व्रजेदिति। अत्र पिंडप्रतिपत्तिरप्युपिंडमसा
दाय्यदित्यादिकाचाचार्योक्तापक्षीयततो तानेन विवदिता। तथा च योगीश्वरः पिंडं स्तु गोजविप्रेभ्यो दद्या
दग्नौ जलेपि वेदिति। एवमन्यत्र ज्ञात्वा भोजकयो ब्राह्मणयोर्यथा — मिथुन श्रमस्वाध्यायारी
वर्जं त्यदिति वासिष्ठादुपलब्धक्षितिवा। अतः तावद्दन्तानि दंदंशास्त्रं चग्रहीयावति। तथा च स्मृतौ
न ब्रह्मति न प्रध्ययनं भारं स्वाध्यायमपि मैथुनं दानं प्रतिग्रहं संध्यां श्राद्धं भुक्त्वा च वर्जयेदिति। अथ सं ३२
ध्यलोपान्महापापोत्पत्तिप्रसंगात् किं कुर्यादिति चेत्। यः स्मरति न संध्यामग्निहोत्रमिति क्रमः। अष्टा
त्र्यंचः पितृदृष्टापोगायत्र्याचानिमंत्रिताः॥ ततः संध्यामुपासीत जपयज्ञं कुर्यादिति। इहापि कुर्यादि

तिवचनमन्यस्य हेतुस्तावपरं इतरथा ज्ञात्वा श्राद्धभोजनइतिवक्ष्यमाणस्य वचसो नीक
तास्यान्। न चैवमस्ति। अत उक्तमेव वचनं युक्तं। इदानीमन्यद्विचार्यते। पितृस्यावत्याचार्यवचना
साग्निरिति सर्वश्राद्धेष्वाः पूर्वमेव वैश्वादेवः कर्तव्यः इति सर्वे याख्याता प्रतिपन्नं। अथानग्निरिति
किं साग्निवच्छ्राद्धान्त पूर्वं कर्तव्यउत नेति इति क्वचिंद्वयातयतइति। मत्स्यपुराणे। वैश्वदेवं ततः कुर्या
न्निवृत्ते श्राद्धकर्मणि। इष्टैः सहततः शांतो भुंजीत पितृसेवितमिति। ततोऽनुपासनिको निवृत्त
एव तं करोति। पुराणवचसो मध्ये परत्वात्। न चानाहिताग्नेरस्य माधिकारकथनादन्यदयश्रा
द्धेषु पश्चात् करोतीति निर्णयं। अत्र श्राद्धेयः पितृणामपि पाकः सोपि दैवरूपिणामेव। अतोन —
विश्वदेवं निर्वर्त्य ततः श्राद्धं कुर्वीत। अन्यत्र वसा साकारणके वलंपाकस्यपित्रर्थत्वात् तद्वा दतस्य
निमित्तिकत्वाच्च तस्मादनग्निकेनाप्यदय श्राद्धादौ वैश्वदेवः कर्तव्यः। इतस्त्र तदंत इति सि
द्धं स्मृतं च। आश्वलायनपरिशिष्टे। आदौ वाद्धौ प्रकुर्वीत मध्ये — उपार्वणे एकोद्दिष्टे निवृ
त्ते तु वैश्वदेवो विधीयत इति। मध्यवचनं शाखापरं॥ ७०॥ एवमाचार्योक्ते न विस्तरमन्यदय

श्राद्धविधिपद्धतिमनिश्चाय समग्रदोषस्यापि स्यात्तस्य विधेर्महिमानमाह। एष श्राद्धविधिः
तस्य कृत्स्नः संक्षेपतो मया। ये वदंति न मुह्यंति श्राद्धकर्मसु न कचित्॥ ८॥ एवं कृत्स्नोत्कृ-
ष्टः श्राद्धविधिर्मया संक्षेपतः कृतः परं तथापि तस्य विधेः किमपि अंगं न्यूनमिति नास्ति किं तु सर्वः
सांगोपांगः कृतः इति स्मृतिं ये श्राद्धजिज्ञासवः एनं विधिं विदंति जानंति ते श्राद्धकर्मसु न कचित्
अपि सिद्ध्यंति मोहं नाप्नुवंति। संक्षेपतः कृत इति वचनात् शास्त्रांतरोक्तादेव युक्तादेव युक्तानां
पदार्थानां निराकृता। ये पदार्था वचनदर्शनान्न तथा न मन्यंते। तदेव व्याख्यास्यतीति॥ ८५॥ इ
तिहासोक्तविधिमहिमानमुक्त्वेदानीं साधारणं वचनमाह। इदं शास्त्रं च गृह्यं च परिसंख्यानमेव
च वसिष्ठोक्तं च यो वेद स श्राद्धं वेदनेतरः॥ ८६॥ श्राद्धविधिविषयेषु एतानि वक्ष्यमाणानि
कानि तानि इदं च मयोदितं शास्त्रं तथा चाचार्योक्तं गृह्यं तथैव च परिसंख्यानं नाम परिशि-
ष्टं तथा गोभिलीयानां नामधेयमस्मरणं वसिष्ठोक्तमिति च वक्ष्यमाणं यः स श्राद्धं वेद जानाति नेतरो ने- ३१
ति अनेनैव कारणेन शास्त्रांतरापत्तिमाह। यथाह विसर्जनमपि तत्र मया उदाहृतं
मृणु वाजिनमिति प्रत्यगांश्च विसर्जयेदिति। तथा वामदेव्यं गीत्वा प्रविशेदित्याह गोभिलः॥
॥ ८४॥ इति कात्यायनिकस्त्री चक्रधरात्मजमिश्रआशादित्यकृतौ कर्मप्रदीपभाष्ये प्रथम-
स्य चतुर्थी कंडिका॥ ४॥ एवं विधलक्षणात् पर्वेत्यमनुक्तलक्षणं वृद्धिपदी यं श्राद्धं मया प्रा-
दिकर्मोदि सर्वेषु मातृपूजा सर्वं भावदिति आख्याय इदानीमेतदेव दर्शितमाह। असकृ-
द्यानि कर्माणि क्रियेरन् कर्मकारिभिः प्रतिप्रयोगं नैताः स्युर्मातरः श्राद्धमेव च॥ असकृत्
सकृत् वारंवारमित्यर्थः कर्मकारिभिर्द्विजैः यानि विश्वदेवनित्यहोमादीनि कर्माणि असकृ-
त् क्रियेरन् विधीयेरन् तत्र प्रयोगं प्रति एताः सर्वा मातरो न स्युः तथा श्राद्धं चैवेति
यस्य त्वेकं कर्म स्वतंत्रं सकृत् करणमित्याह। आधाने होमयोश्चैव वैश्वदेवे तथैव च बलिकर्मणि दर्शे च पू-
र्णमासे तथैव च॥ ५॥ नवयज्ञे च यज्ञज्ञा वदंत्येवं मनीषिणः॥ एकमेव च ॥ वै श्राद्धमेतेषु न पृ-
थक् पृथक् भवेत्॥ ६॥ यज्ञज्ञा यज्ञविदो मनीषिणः प्राज्ञाः एवं वदंति। एतेषु वक्ष्यमाणेषु कर्मसु

कर्मैव श्राद्धं भवेत्कुतः नामकर्मत्वाविवेकश्राद्धविधानात् । तथा च सत्येतेषामपि गणकर्मतापत्तेः
नावेव मिष्ठं । सायमादि प्रातरंतारंभकर्मत्वादि वितेषां पृथक्कर्मत्वेनोप लभ्यमानत्वात्तद्वि
कथं भवेत्कथं केन एवं श्राद्धमाधाय धानेन त्वन्येषु रण्यादिनाशेषु पुनराधानमित्यर्थः । एवं साय
प्रातर्होमयोः कार्म्यैकत्वाद्यविवेकं नापोनः पुण्ये नितदादिकरणादावेतत्करणमिति । सर्वत्र संबंधः । तथै
व होमसंबंधक्रियमाणत्वाद्वैश्वदेवनिमित्ते । प्रत्येकं च । तदन्तबलिकर्मण्यप्येकं । एवं च सर्पबलिक
र्मणि निमित्तं तदितास्थायन तत्रैव तत्कुर्वीत । तदन्नवां प्राधानहोमवैश्वदेवबलिकर्मदर्शस्थि
मासनवयज्ञाद्यकृतानुक्रमदर्शनात् । एवं वैश्वदेवबलिकर्मणोः पृथग्यज्ञत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । प्र
पंचितामनद्दोमदंग्यगानविधिमादितस्तन नववामावर्गतयोः सर्पबलिनिमित्तं तद्धि श्राद्धं न किंचित्त
इति सर्पबलीनां मन्ततयज्ञत्वसाधारण्यादिदं तत्तत्र चापि चरितार्थत्वादिति प्रत्युतल्लभ्यात् । नापि वहो २४
मवद्दर्शे दर्शमासायाः काम्यैकत्वादाधानोत्तरमाधाने दर्शे वाथवा दर्शमासो वा विवेकं एवमायातेन वय
शोविकं । इत्थं न पृथक् पृथगागतिः । अपूर्वत्वं प्रथमप्रयोगे त्वेषां कर्मणामादौ श्राद्धं विधानात् । ताव

दाग्न्यन्निधायदानीयवादो नवेनान्यादनाष्टकासु भवेत् श्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यतां न गोष्पंती
जातकर्मत्रोपपितागतकर्मसु आद्यत्व । अष्टकासु तिस्रोपि प्रायेणापि न दवत्याः अतः प्रथमप्रयोगे पित
सुतावत् श्राद्धं विधाय होमपार्वणश्राद्धे कर णीयं किं तु तदंतरणापि कर्तव्यं तथा श्राद्धे पिंड
पितृयज्ञे कर्मणि पित्र्यत्वाद्देवस्य तु इति । एवं च प्रतिष्ठितेवास्तोपरिस्त्रीयोग्निमाधाय कुर्नीत जुहोतीत्या
दिकं यस्तोष्यंती कर्मैतत्रापि न यत्तत्र श्राद्धवत्सा कर्मैकत्वं तत्पुत्रादिजन्मापि भवेत् । अथवा पिंडोयो
पिन्त्राशापि स्यात् । तथा च दाम्भे कुमारं जातं न भवत्तीरत्ति जातजातकर्मैतत्रापि न कुतः तत्राप्येतेविलंबे
कुमारस्य नात्रि र क्तादिपातसंभवात् । अथवा तेनर्णां प्रायश्चित्तवचनाद्युत तथाशमालोप्रापितस्य
त्यागतेजोष्टस्य तु तत्पोत्राग्न्यां पाणिन्यां तद्दानं परिगृह्य जपदिति यत्पुनः पुत्रस्य भक्षकाप्राणकर्म
तत्रापि न यतस्तत्र तद्दर्पपरिग्रहमेव प्रयोजनं नान्यदिति । तस्मादतेष्वतेनोतमव श्राद्धमिति ।
कात्यायनस्तु जातकर्मणि श्राद्धं नस्यादिति वाक्यवकाशबाधात्तु स्यात् । यतः कात्यायनस्य श्राद्धस्य पा
कप्रधानमतस्तदनंतरणा ——————— श्राद्धं कर्तव्यं यथाह । जातश्राद्धे न दद्यात्तु पक्वान्नं बा

हमेणेष्विति। यस्माज्ञांद्वायणा — — — — — करणमिति चेतपक्षान्तरस्य ग्रहणदर्शनान्नद्रव्या
भावपृथक्त्वेन प्रवासे पुत्रजन्मनि आमश्राद्धं द्विजः कुर्याद्वर्जयित्वा तावदस्मिन्नाहनीत्यर्थः एतेन
ग्रहणं व्याख्यातं॥८८॥ इति श्राद्धं विशानि कर्माणि कर्त्तव्यानि तान्यप्याधुनिकेन श्राद्धेनैव कर्मसम
स्यातेमाह॥ विवाहादिकर्मणि पञ्चक्रोणगर्भाधानपुंसवनांतः। विवाहादावेकामश्राद्धं कुर्यात्को
दिकर्मणः कर्मणः स्यात्॥८९॥ वः कर्मणः स्मृतः विवाहाद्दर्शनामसमशनीयाद्दर्भगादि प्रायश्चि
त्तगृहवेशवत्तार्थांकर्मपर्यंतः आचार्येणगर्भाधानपुंसवनांतः उक्तः कथितः। अतो विधिः गर्भाधा
नपुंसवनावंतयस्येतितथा गर्भाधानपुंसवनादिकर्मविधिरित्यपि प्रायः तत्रादावेव कर्मणः
कर्मणः श्राद्धं न स्यात् न भवेत्। किंतु यतस्तानि कर्माणि विवाहांगान्येवातोऽत्र विवाहादावेकामवेत
कुर्यात् एवं तान्यपि चरितावीनि त्रयेयुरिति। अपगणेप्येवं परिसमूहनमिध्माबर्हिः पर्युक्षणमाचभा
गाविष्यावाचार्यवचनमिदं विवाहादिगणकर्मण्यपि नवेदिति मन्यसे भवं यत एषषत्कर्मसमूहोनित्य २५
देशकालापेक्षोऽतः परिसमूहनादिकमपि पृथक्त्वेनैव दिवा एतदाचार्यवचनं वसमशनीयादि

गणकर्मसु सार्थकमस्त्विति अविरुद्धं॥७॥८९॥ किंच प्रदोषे श्राद्धमेकं स्याद्गोकालप्रवेशयोः त्रा
द्धं युज्यते कर्तुं प्रथमपुष्टिकर्मणि॥७०॥ गाः प्रकल्पनायनु मंत्र एतद्दमामविष्णुतो वीर्य इति गो
र्भिः कालकाले च तत्रामामधुमंत्रेण कर्मतत्वैव प्रत्यागतासिमामधुमतीमेह मंत्रेण सायंसमये यज्ञा
गृहप्रवेशमंत्रेण कर्म एतयोर्गोनिष्क्रमणप्रवेशकर्मणोः प्रदोषे निष्क्रमणे च कर्म तन्निमित्तमप्येकं श्रा
द्धं स्यात् अथ मारायः अत्रान्यदप्यानेमित्तिकमप्येतत्त्रानयोर्वा न वेदं उक्तः बह — — — — वः सिंहादि
अपदोषयो पद्म रहिताः सायंसमये यद्गृहागतायांतेन न देशवशाद्वर्वितिति एतेन पुत्रजन्म —
न प्रवेशे द्विनेष्वेन करणं निरस्तं। अपापरदिनः प्रातः समये तत्क्रियत इति चेतन्नमिवं प्रथमदिनसंबंध
यं त्रिदितीयदिने श्राद्धकरणादनवस्थापातानु। अतः प्रदोष इति विशेषणं कं। एवं पुष्टिकामः प्र
थमजातस्यावस्यप्राङ्मातः अन्वेसनानिद्वयाललाट — — खनि गिरङ्खां ... प्रथमं गो
पुष्टिकर्मेतत्र कर्मणस्थानियानिकेनानुश्राद्धं उक्तं नयोग्यं नवनीतरगोपुष्टि कर्मादौ वक्तुं युक्तमित्या
थे। एतेन गाः प्रकाल्पमाना॥ आप्याप क... मवोपतिष्टेतां गवोषुणइमेलाभ्यां स्पीघांन बहुनाम

वंतीतिविधिब्राह्मणानिहितगोष्ठुनिमित्तसामग्रात्वकर्मणापेवमेतद्व्याख्यातंकिंचाहत्वान्नियोगा
दिष्वनुप्रयुज्यमानेष्वपृथक्पृथक् प्रतिप्रयोगमप्येवमादावंतेकारयेत् ॥७॥ अथातोहत्वान्नियोगः
सीतायज्ञपल्वयज्ञप्रवयणान्नवनयर्थयणोप्रत्येषपद्धाख्याकेषुकर्म्मेषु प्रयोगंप्रयोगंप्रतिप्रतियोगं
पृथक्पृथक् श्राद्धंकुर्यात्अपीतिमंत्रवाता अपाचेषांकर्मणांमध्येहत्वानियोगेषुस्वोः तस्याद्यादाव
पिकंतेपुनःकारयेत् नपृथक्स्वाकेकार्यसाध्यत्वादित्यर्थः एतेनेतेषुगणकर्मत्वंचेकालिके ॥८॥ अपिच
वृहत्पत्रवत्तुद्रपशुस्वस्त्यर्थंपरिविष्यतोस्त्यर्थाद्धाःकर्मणीयत्तयोःश्राद्धंनविधानात् ॥ परिवेषणं
कृतोःस्यर्थाद्धत्पुनःवृहत्पत्रस्यद्स्य ख्यादि तथा तुद्रपशोरजाविकादःस्वस्त्यर्थमविनाशार्थं
यथाक्रमेणयकर्मणीयथाद्वितीययादित्येपरिवेष्यमाणे दनतंदुलान्जुहुयाद्वृहत्पत्रस्वस्त्यय
नकामइति तृतीययाचंद्रमसितिलतंदुलान्तुद्रपशुस्वस्त्ययनंकामइत्येतयोःसंनिपातिकमेक २६
र्मत्वाच्छ्राद्धंनविधानात् तयत्तस्यापरिवेषसतिकर्मकर्त्तव्यं प्राद्धारंनापपरित्वपनात्मकत्वैव
कर्मेहानिपरिस्वादिति ॥७॥ किंचान्दशाग्रयणिकेनवविधवदष्टकर्मणि सनिदष्टविकिसार्थं

निवशेषेषुविधान ॥ प्रतिसवेष्वनिवस्त्रदशानांग्रंथीनंधीतेनवा स्यविसेनसिंधुवेलावस्त्र
दशानांग्रंथिदानकर्मणि श्राद्धंनविधानामार्येतदसंभावान नवस्यमांनिपातिकत्वात् पुनस्तनथावह
तस्त्रक्रिया इमिरिति मम्मिमंत्रावदशमनिरम्य स्यदयेदिति चिकित्साया निवशेषे स्तनकमान्यताम्षु
यथा थानःश्रवणाकर्मोवमानंजोपायनेत्यादिषुनद्विधतइति ॥८॥ अपस्तोमावस्थादवादिकर्मस्वन
ऊणनयाक्रियमाणेषुकिंमा टप्तजनश्राद्धंप्रथमप्रयोगादावेवविधीयान तयाद्वलिकतयापोनतु
नक्रियमाणस्यकस्यचिद्दिमात्रइतिसंदर्तसमर्थनाहगणशःक्रियमाणेषुमात्रन्याःत्तननंमन्त
स्मादवनवेत्श्राद्धमादोनपृष्यगादिषु ॥ दशागणशोवकुराःवारंवारमित्यर्थः होमावस्थादवादिषुके
स्मेतुक्रियमाणेषुसत्तादकवारंगोयादिमात्रत्याःप्तजनमर्चनं आदिप्रथमप्रयोगस्यादिकालनावत्
तथात्मजनाद्यकुनवंश्राद्धंस्तादवनवकुतयापृथगादिष्विति अनेनविवाहादिकमगणोव्याख्या
तो ॥ किंचायत्रयत्रभवेत्श्राद्धंतत्रतत्रचमातरःप्रासंगिकमिदंप्रोक्तमतःप्रस्तनुच्यात ॥
केवलेनश्राद्धेनकाचिदपिकर्मारंभोनवत्वितिमात्रवत् यत्रयत्रयस्मिन्यस्मिन्कर्मणिश्राद्धनवे

तत्रतत्रचमातरोन्वेयुः॥ वक्ष्यते याग्यर्णं इदं वा ऋत्स्य आद्य माधानादि मंडलकमोदित्या
वाप्येणास्यष्टत्वेनोक्तत्वात्॥ प्रासंगिकं प्रसंगन्वं मया प्रोक्तं आधानादेनोरतस्त्वानात तत्तं मु
तमावायोत्तुकमाधानं शमिका विनिर्देवी लक्ष्मस्याश्लेषः रिविशेषलक्षणादिकमुच्यत इति॥
प्रतिज्ञा कात्यायनस्य॥ त॥ दुष्टोपासनिकश्रीवत्रयरतज आधानादित्य तानोकर्मप्रदीपनाणे
प्रथमस्य पंचमी कंडिका॥ वा॥ अन्न्वा कापि वाग्देवी लक्षणश्लेषशालिनी आधानादित्य धरं
व दर्शितां जस्य पद्धतिः॥ आधानकालाये प्रोक्तास्तथायाश्वाग्नियोनयः॥ तदाश्रयोग्निमान् दधादग्नि
मान ग्रजो यदि स्यात्॥ यद्विकथं विदाधा॥ उरंगमधानकर्तुं ग्रजः प्रथमजातो भ्राता अग्निमानुत्ता
धानो न भवति तदा चाग्निपाप्यमाधानस्य कालाः सपर्यो विशेषायेप्रोक्ताः कपिलाः पयोदगवान्
ब्रह्मचारी वदमधीयां सामिधमन्याधसाग्निमादयः॥ तद्वाद्वेरण कुलां वरीवाधाग्निमाहत्या २७
दधादित्याकायाम्लेनन्वाग्नियोनायाग्निपरिग्रहकरणादन्यात्र ताः॥ तदाश्रयः स्तद्गुणकालयोगा
न्नयः सन्नग्निमादधादपुनः हारदिति॥ अथयोयपरिवेत्ता स विज्ञेयः॥ मोनत्वा दाराग्याधानं करो

ति॥ तदेतस्यकानामविवक्षेत्याह॥ दारागिगमना धानेयः कुर्यादग्रजाग्निमः परिवित्तिः सु
पूर्वजा॥ विद्वानेधानोः परिवेत्तेति अग्रजन्चात्तुरं॥ ततदारग्रहणाग्न्याधानातुस्वयं तदग्नि
मानप्रथमोक्तत्वावक्ष्यमाणत्वादतं वर्ष्यत्र यंवावदप्रतीत्स्य दारागिगमनाधानेयः कुर्यात्पू
र्वे सु विवाहाधानं इत्यर्णयोग्योपि सन् तायोचित चरणायाः नुजं प्रस्पर्यति॥ स एवं स्यष्ट युः प
रिवेत्ता विज्ञेयः॥ पूर्वजो ग्रजः पुनः परिवित्तिरिति॥ स्मृतं चांगिरसा दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते यो
ग्रजस्थिते॥ परिवेत्तास विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः॥ इति एवं तावेव पयोहितपर्योधानारावपितावादे
तदाहलौगाक्षिः सोदर्यैति ष्टति ष्ठत्योधानं करोति हि तयोः पर्याहितो ज्येष्ठः पर्याधानात् कनिष्ठ इति
पश्चात् तर्हि परिवित्तिपरिवेत्तृन्नविरहत्वादपि कोदोष इत्याह॥ परिवित्तिपरिवेत्तारौ नरकं गच्छतो ध्रुवं अपि
चीर्णप्रायश्चित्तोपादेन फलभागिनाविति॥ अपिशब्दो न तदकरण दारदर्शनार्थः परिवित्तिः पूर्वजः परि
वेत्ता तदनुजः एवौवानाद्वावपि ध्रुवं निश्चयेन नरकंगामिनाविद्वः॥ अयविहितप्रायश्चित्तकरणेन चीर्णप्रायश्चि
त्तावाचरितप्रायश्चित्तावपि पापजः पादेन फलभागिनौ भवतः॥ पापत्रिभागभागिनाविन्यर्थः॥ ननु परिवि

त्तिः सकृद्दारान्वरित्वा निर्विशेत्परिवेदकः सकृद्दारान्परित्यागं च ज्येष्ठे दत्वाभ्यनुमतः। पुनर्विशे
दित्यनेन वसिष्ठप्रायश्चित्तानुग्रजो व्यापारांतरपरः चरणादनन्याः पापोपशमनमाह। कात्यायनस्तु वसि
प्रायश्चित्तयोरपि पादोनफलभागित्वकथनेस्मरणविरोधमत्तु राक्षसतुनोतीति। अग्रजो यातायदि देशांतर
गमनादिनिमित्तमग्रजो वर्षत्रयं प्रतीक्ष्याग्रजेन दाराधिगमाज्ञाक्षने तते भवतस्तत्तोग्रजो याति। नदा
पादवाग्नुद्धायचारदिति। वक्तव्यव्यवस्थायामवसायोयुक्तः। यदि प्रत्यवायहोयसनांतरपराः सन्निंतरमे
रयति। इतरस्य च वक्तव्यत्वात्तत्र प्रतीक्षितवकरोति। तदा वसिष्ठादिविहितचीर्णप्रायश्चित्तावपि धद्वाधसत्वा
पापत्रिभागभागिनो भवतः अन्यथा पादोनदशाद्दस्य वर्यर्थत्वात्। सन्निंतरमाधानकरणायाप्रयति। नाद
तस्य चनीदेनत्तुकुर्वन्नदोषी। यथाह। अग्रजस्तु यदानग्निरग्निकार्येनुजः कथं। अग्रजाभ्यनुमतः कुर्यादग्निहो
त्रं यथाविधि इति। एतेनानुज्ञालोपिदारान्न कुर्वीतेति निरस्तं। एवं च पितर्यप्यकृतमाधाने गृहस्थोपि वर्जीवि २८
सस्तेन करणाद्दाप्यः स्मर्यते। षट्त्रिंशति ---- जीवमाने तु आहिताग्निः सुतो यदि। तत्पिता त्वनाहिताग्निर्वि
ष्टय --- त्वविवाहाय तु। अनाहिताग्नौ पितरि आधानं च करोति यः। अशक्यदिग्धः समारोप्य तदमध्याद

विवित्ततः। ज्येष्ठभ्रात्रानुज्ञातः कुर्यादग्निपरिग्रहं। अनुज्ञातोपि सन्पित्रा नादध्यात् मनुरब्रवीत्। स
दसत्वमधिकारानधिकारतयास्मरणं च शंखः। भार्यामरणपक्षे वा देशांतरगतेपि वा। अधिकारी भवेत्पु
त्रो महापातकिनापि वेति। इहापि देशांतरगमने भ्रातृवदूर्ध्वं द्वयं प्रतीक्ष्यमुपलक्ष्यं। अग्रपि कात्याय
नेनापि पात्राधिकारस्य व्यक्तत्वात्। अलमति विस्तारेणापि देशांतरगमने भ्रातृवर्षत्रयं ॥१०॥ इदानीमग्र
जाग्निमोन्त्वा दाराधानाधिगमनात्परिवेत्ता स्यादित्यपवादमाह। देशांतरस्थक्लीबैकवृषणानस
होदरान्। वेश्यातिसक्तपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः ॥ जडमूकांधबधिरकुब्जवामनकुंठकान्। अ
तिवृद्धानभार्यां। कृषिसक्तान्नृपस्य च। धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतोकारिणस्तथा। कुलटोन्मत्तचोरांश्च परि
विंदन्न दुष्यति ॥११॥ देशांतरस्थोऽश्रूयमाणत्वासमर्थः। क्लीबो नपुंसकः। एकवृषणः। कुंठी। असहोदरः।
संपन्नादि आह्व प्रचेताः पितृव्यः पुत्रान् --- भ्रामनन्यनारीसुतांस्तथा। दाराग्निहोत्रसंयोगान्न दोषी प
रिवेदयन्निति। वेश्यातिसक्तो नारंगनारतः। पतितो महापापेन। शूद्रतुल्यो मूल्येन गोरक्षादिना जीवि
जीवनवृत्तिः। स्मृतं च मनुना गोरक्षकान्वाणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान्। प्रेष्यान्वार्धुषिकांश्चैव वि

प्रान्यस्य ऽद्ववदस्यारदिति। आतिरोगी कुष्ठादिना। जडश्चेष्टाहीनः। मूको वाग्हीनः। अंधः प्रसिद्धः। बधिरः कर्णे
न्द्रियहीनः। हीनः कुब्जवामनो प्रसिद्धो। कुंडः पितरि विद्यमाने जारजः। अतिवृद्धो जर्जरांगः। अनार्यो तप
नीकः। न शिल्पसक्तो नर्थी। अपि कर्णेकः। नृपस्य को राजसेवकः। धनवृद्धिप्रसक्तो द्रव्यवृद्धिरतः। कामतो कारी श
रीरसुखवशेन। कुलटः पारदार्यरतः। उन्मत्तो मदेन चोरः परस्वहरः। वराको दृप्तपल्लीपत्यादी दर्शयति। सुबो
धमितरत्। एतद्व्ययं वयसना समक्रत्वाद्दारागारीरस्यासमर्थत्वात् ज्येष्ठस्यानाधिकारमात्रमवसाधयति। अ
न्यथा। नवस्थाप्रसज्येतेति। अन्योऽपि स्मरंति। कुब्जवामनषंढेषु गद्गदेषु जडेषु च। जात्यंधबधिरमूकेषु न
दोषः परिवेदने। क्लीबे देशांतरस्थे च पतिते प्रव्रजिते तथा। योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने।
उन्मत्तः किल्बिषी कुष्ठी पतितः क्लीबवत्। राजयक्ष्मामयाविश्च मदोषी परिवेदयन्निति॥ ७१॥ किंवाध
नवाद्वैधीकरणमेवकं कर्मकं तथा। प्रोषितं च प्रतीक्षेत। वर्षत्रयमपि चरन्। दारग्न्याधानकरणनिमित्तं २५
त्वरन्। विघ्नं जंऊवेन्न पिप्रस्तुतत्वाद्धनुजः। धनवृद्धिपरं च त्वं जमित्यर्थः। राजसेवापरं तथाद्वयादिग्रहणा
न्नगोरक्षादि — भीतिः पारणां कार्मकरं तद्वाद्दशांतर प्रकर्षेण — प्रितं निवसमानं अप्रस्थत्वन्नित्यर्थः। चरा

द्वादनिरोगः। अंधः। मूतादयो गर्हीताः। एको दरसमुत्पन्नत्वात्। वर्षात्रयं यावत्प्रतीक्षेत। विलंबान्नस्पर्धः
अन्यत्र परिवेत्ता दोषो न वेत्त्येव। अपीत्याधानमादराय॥ ७॥ किंच। प्रोषितं यद्यश्रूयमाणवान्नस्ताद्वादं तत्समा
चरन्॥ ७२॥ यदि कथंचित्प्रोषितमग्रजमश्रूयमाणवानोऽप्यनुजस्तत्र याज्ञादंत वर्षत्रयादूर्ध्वं दारग्न्याधाने समा
चरता। आगते तु तस्मिन् प्रोषिते प्रमादादर्तत दारग्न्याधाने आगते सति। आचरेत्। एतेय अग्रतम
जिरांसंनीति श्रवणमिथ्यादिः। अकृत्वा प्रायश्चित्तं दर्शनात्। सम शुद्धार्थं प्राकृत प्रायश्चित्तं स्यैकं पादांतिमा
द्धार्थं न वारदिनि। छब्भित्यर्थः। वारार्क एवार्थः विकल्पदर्शनानधिकारात्। परिवेदनदोषस्मरणं च प्रथम
विवाहाधानकरणपरं द्रष्टव्यं। अन्यथा नवस्था प्रसंगस्यादिति। एतेनाग्रे दिधिषूव्याख्यातः। तद्दत्र लक्षणं स्म
रणं यथा। ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा। सा चाग्रेदिधिषू — या। पूर्वा तु दिधिषूः स्मृतेति
अग्रेदधिषूपरिणयन प्रायश्चित्तं यथा। अग्रेदिधिषूपतिः तत्कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा निविशेद्दि
तीवशिष्ठस्मृता मवादनीयमिति॥ ७३॥ इत्थं दारग्न्याधानकवेरवादिनांतरदि — — प्रमादाद्दाग्न्य
यत्राद्दाकरणाधिकारमनिधायाधुनाऽनंताधानविधिं द्विमग्नि प्रणयनापवादावपि। प्राग्दक

प्रवणदेशमित्याह॥ लक्षणे प्रागग्रतायास्तु प्रमाणं द्वादशांगुलं। तन्मूलसक्तायोदीचीं तस्यां सूत्र्येत् तंतरे
तरं ७४॥ अग्निप्रणयनायोपलेपनादिना संस्कृते लक्षणे भूमिविलेखे प्रागग्रतायाः पूर्वादिकं संमुखे लेख
याः द्वादशांगुलं चितस्त्रिमात्रं प्रमाणं कर्तव्यमिति वाक्यशेषः। यावत्तस्याः पूर्वगतायाः मूलसक्तापश्चिम
भागलग्नात् उदीच्युत्तरदिग्गतां तस्यापि एतद्द्वादशांगुल -- ममोत्तरं नवत्रिरंगुलैरधिकं कर्तव्यं। एक
विंशत्यंगुलपरिमितमिति शेषः। संधिलंवात्तु रेखाद्वं दम॥ ७४॥ उदग्गतायाः संलग्नाः शेषाः प्रादेश
मात्रिकाः सप्तसप्तांगुलाः। यस्मादुक्तेन वसमुल्लिखेत् ७५॥ शेषास्तिस्रो वशिष्टा प्रादेशेनांगुष्ठप्रदेशनी
भवप्रमाणेन मात्रया संततपोक्ताः मूलेनोदिग्गतायाः लेखायाः मध्यदेशाः यथास्फुरेवं प्रागग्रताः स
प्तसप्तसंख्याकैरंगुलैरंतरिता लक्षणे। यस्मात्ततो दीर्घं मध्य उक्तेन तु इति। परिसंख्यानस्मरणाद् पुं
दिकाम। उक्तेन सम्यक् स्पृष्टा सत्या उल्लिखेत्। उद्गगता यथा स्फुरेवं लिखेत्। स्वसंमुखान् लिखेदिति त
त्पर्यार्थः॥ एवं शब्दः। उक्तनियमाय न तु परिसंख्यानमित्याचष्टे इति। तस्मात्फलेन पुष्पेन पार्श्वेन वा तदु ४०
क्तेन वा प्रादुल्लिखेत्। लक्षणं विप्रसिद्धिकामस्तु सर्वदा इति। अत्र वक्तव्यानि चेति तदनापलादिद्वयंत

स्कूरण परिहारोऽनेन विहितस्तत्किमिति तत्राह। यतो जीवं नरा नश्यति पर्यन्त्यतोस्य मुख्यता पाठ
स्मादिमाधवं -- तस्मात् जीवनस्यैव मुख्यत्वमित्यतद्वयमेवोक्तं। परिसंख्यानवयसंव फलादि निरिक्षि
फलप्राप्त्यादि दर्शनार्थमपदुष्टं चालक्षणकरणादनंतरं यावदग्निर्नस्थाप्यते तस्थाप्यतस्तावत्करणं
लक्षणं तु प्रादेशस्थामेव कर्तव्यं। अतः स्थानानि प्रविश्यादितरपोमहनि संमनाद्वा। स्मृतं परिसंख्याने
सर्वं न्यसो प्रतिष्ठाप्य प्रोक्षितं रेखे दक्षिणेन तु। तावत्तोपस्थापायत्याणिं यावदग्निनिधापयेदिति। अनेनैव
न दक्षिणकरेणाग्निमाग्निप्रणयनं दर्शितं ७७॥ अथ -- लेख्यारणि समिद्धिमापत्लक्षणपरिधिस्रुवस्रुवदीना
मंगुलप्रादेशावद्वादिभिः प्रमाणमर्कायजमानो नवेदुतपत्नी पुत्रोत्तिंगाद इति शांसयनासायाह॥ मा
नक्रियायाश्च कायामं तु के मानकर्ता रिमानस्य यजमानस्य द्विगुणा मिथुनि श्चयः ७८॥ नत्त -- दयः द्वि
हद्दहाण। नकेवलस्य मनिवरिहारः सुखार्थमिति तत्रतु ७९॥ इदानीं वेश्य उक्ता द्वादशीनां द्वाग्निमा नत्वा
प्यादष्टादविवात्यं मथित्वा प्यादस्मादित्याह। त्वमंयिपत्तायकाः श्रेयानित्याह। उत्पामवादशाग्निस
हिसार्थं प्रसमाने। अन -- कर्तव्यं यत्तस्य कात्यायनी यते उत्तमं ७७॥ हिरण्योदानोहि यतः देवस्य मंगले

सुतिन्नैर्निरिःखण्यः। गृह्यरूपाग्निः कर्तुं प्रकर्षेण लेज्ञम्यन्ते। अतः गृह्याग्निमादधीत। प्रसुतत्वादाग्नेः
त्वन्नाचिरपकुलादाया विद्यइति। अग्निहोत्रमोकमथमण्डपयत्वमिति। वनाद्गर्भयोनिन्नवदित्या।
द्विनायो नित्यमवासनविश्यादीनामन्यदेशगमनप्रसंगात् यजमानस्यानुगमनप्रसंगात्। एवम
करणादग्नियोन्योप्य, धानसंभवात्। पवधानसंभवेचवप्रायश्चित्तस्मरणात्। अरण्याग्निर्व्यवधा
नवत्। तस्मात् स्वतंत्रत्वात् द्वारणेयस्माग्नेः स्वगृह्यत्वमतस्तमादधीतेति। एवं शास्त्रो नियमार्थः॥
न च गृह्यस्त्वेवानर्दुका भवतीत्याहाचार्ये। अतस्तदनर्दुकत्वं कथमत्। यमदित्याह। अनर्दुकत्वमि
ति। तस्य गृह्याग्नेरदर्दुकत्वमनर्दुकत्वं। ननु यज्ञाश्वयज्ञादिभिः काम्यैः कर्मभिः। शमनीयाता। अ
न्यथाचार्यस्मृतानां काम्यकर्मणामपानर्थक्यं स्यात्। न च कामानां नहि नित्यत्वं नित्यमेव कर्म्यं। एते
षां काम्यतया करणदर्शनात्। गृह्याग्नेः केवलमदृष्टसाधकत्वाद्यात् तस्मादिष्टापत्तिकरणादयम
द्वितत्। भवतीति स्थितं॥१३॥ एवम्भूतस्मृतया यंधनमतद्भुरी तत्वाधग्रहस्थमाधानकालमाह। ४१
यस्याददाना भावकन्या वा यासामान्येन चितं। अंत्यां समिधमाधास्यनादध्यांतवनान्यथा॥१४॥

अप्रकृष्णोणको ब्रह्मचारीवदत्र ततः स्नातः सन् गृहीभवदित्याह। तमनुदात्तो। वेदानधीत्यवेदौवा
वेदं वापि यथाक्रमं। उपप्लुत ब्रह्मचार्यो गृहस्थाश्रममाव–त। स्वीकरोति यदा। वेदव्रतं। वेदव्र
तानिवा। ब्रह्मचारी भवता वद्वद्दंस्नातो गृही भवदित्येव धर्मस्य वस्य जायापाणिजिघ्राहा। येनकेन
चिद्राजस्यवाबावदर्मेन मत्येन कौटिल्यवया कन्या दत्ता भावतु ब्रह्मचारी अन्या ब्रह्मचर्यसंबंधि
नीमंतदिनस्य समिद्धं यस्मिन्नग्नौ अभ्यासस्याधमिळ भवति। तमादधीत कौटयमिति। एवंसंध
स्यगुरुस्य स्नापनार्थः नत्वेवागृहपनाविल्यादिम कल्पकल्पनस्य। अतः आवाद्योपीत्याह। ब्रह्मचा
रीवदमधात्य जायायाः पाणिंगृहीत भिळन्य यस्मिन्नाग्नौ सदा रिमावांत्यां समिधमभ्यादधाति। लाजादि द्र
व्याच जुहोति तमग्निमग्निसंयादत्त। नित्यं होम विश्वादेवादिकरणार्थमित्यर्थः। उक्तं च। अग्निमाकोवायेनस्व
यित्वाविवाहेग्निं हुत्वावंतवचतुर्थिकां। ततोऽग्निं बलिकर्मादि कुर्याद्गृहो मावाहतति। एतन्दारपरिग्र
हं सर्वे भपि मंथनं विधायां त्यां समिधं तन्नाग्नो दध्यादिति दर्शयति॥७॥ किंवानग्नहडवत्तसाक्षेना। एंच
चेयदिगच्छति। तवथाव्रतलोपास्तेना निवान्यां मनुद्धाहत्॥१५॥ उच्चाद्वृद्धराचार्यः सावेन विदानेजेनावर्ते

अन्यदेवापिविवाहितेतिवयदिप्रमादात्तं वत्वं याति। मरणमपिंचाप्नं तदा संप्रदानादहर्निशं पूर्वं वाग्दा
त्तिरात्रं शीदवो वाग्मितिस्मरणकरणविषय। अन्यामितरां कन्यां नान्येवाग्निना सह सम्यग्गुह्ण्यादत्र। नन्वा अ
न्यां कन्यां यावत्तो याकालविलंबादपि न व्रतलोपः स्यात्। नाग्निश्च अपत्नीकस्य व्रतस्यालोपोभवादित्यर्थः
अनाश्रमिहितत्रं कालोग्निन्नत्वाजदितिनिवं। यतः सत्यवचनदानमात्रादेव तस्यां तत्पत्नीत्वं नास्ति किं
तु मयस्तद्धाग्नावेतिस्तवे संकल्पकरणादाहारात्रं वा श्रोत्रमात्रमेवाकवत्तं करोति। नत्वनित्याममितिञ
तः यतस्तस्यां तस्य पत्नीत्वं दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पाणिं सांगुष्ठं गृहीत्वा नं गृहीत्वेतः षट्पाणिग्रहण
याजपतीत्वाचार्योक्तात्पाणिग्रहणादेव भवति। अतोनेनेवाचां सगुह्णाहदित्याह। स्मर्तं तत्र चाय नि
यमायनोदकेन वाग्दत्तकन्यायाः पतिरुच्यते। पाणिग्रहणसंस्कारान्त्रियतं दारलक्षणमिति। अथ पतिव
थं विदन्यावाचमानोनलमानात्तदा किं द्वजगेस्त्वचारी नवेदुतं तत्र पिवस्तातल्लिष्टे दुतराश्रमीभावदिति। ४२
तदाह। तथाचव्रतातताकायावमानोपिकन्यायां तमग्निमामसात्त्वात्स्थितंस्थाद्वत्तराश्रमी॥ ६०॥ अ
थवाग्दत्तकन्यानाशानंतरमन्यां कन्यां यावमानां ब्रह्मचरेता प्राप्नोति। वराहः सादरतया याज्ञाप्ना

यी तदातपाहत्तमग्निमानमसान्नत्वा काले नरुच्चरास्त्रं नत्वाग्निप्रभविलांबनकृत्तराश्रमीस्यात्।
नवस्थोवाय तिश्चेवनवेदित्यर्थः। न ब्रह्मचारीति। स्मर्तं वदद्दारयोगरहाश्रममास्थाय ब्रह्मचा
रीभवेत्पुनः। वनस्थोवायतिश्चैव सर्वाश्रमवर्जितः। तथाच्याणामानुलोम्यं हि प्रातिलोम्यं नवि
द्यते। प्रातिलोम्यन्नयोयाति। नतस्मात्पापकृत्तमइति। अथान्यकन्यकालाभास्तु न ब्रह्मचारीमात्र
वत्र। पश्चात्तराश्रमग्रहणरहितस्तापि तिष्ठतीतिमतं। तत्र दक्षस्मरणे विरोधदर्शनात्। यतः अनाश्र
मीनतिष्ठेत्तु दिनमेकमपिद्विजः। आश्रमेण विनातिष्ठन्प्रायश्चित्तीभवेद्दसोइति। तर्हि जपहोमस्वा
ध्याय चांद्रायणादिव्रतरतस्तापि वतिष्ठतो न दोषइतिचेन्नेव। अतः। जपहोमतपोदानेस्वा
ध्यायेवारितः सदा। नासौ तत्फलमाप्नोति कुर्वाणोप्याश्रमच्युतइति दक्षस्मरणादवेत्यनमति
प्रसंगेन॥ ६०॥ इत्यौपासनिकश्रीवत्रधरात्मजत्र्यासादित्यसंतो कर्मप्रदीपनाम्नि प्रदीपप्रथ
मपष्ठीकंडिका॥ ७॥ एवमन्वंधनमेवं तत्रप्यमग्निमादध्यादितिनिश्चित्य इदानीत करणे पृच्छति
किं भावा भवेदित्याह। अग्न्यवधेयरामीगर्भेः प्रशस्ताश्चैव। तस्य या प्राक् उर्ध्वीशाखा पश्चात्सोभवत्ये वीगर्भे

यच्च यच्छंदोगपरमेव केवलं दातव्यं भाष्यं दिनादीनोदि : पगतशाखा ६

द्वीजापिवा॥८१॥ अरणिस्तन्मयी प्रोक्ता तन्माध्येवोत्तरारणिः। सारवद्दारवं चात्र मौचीवद्धिक्षत्रं य
स्यात्॥८२॥ शमीगर्भोऽश्वत्थो वध्यमानान्तरणाः स्मयः पवित्र पृथ्वीसमुद्भवो भवति तस्य सावद्यत्व
विच्छेदस्तदर्थः। तस्यैव विशेषगुणमाह। या काचित्प्राङ्मुखी ऊर्ध्वं सा दिक्षु गता शाखा भवति त
न्मयी तत्काच्चमयारणिराचार्यैः प्रोक्ताः कथिताः अथवोदीच्युत्तरदिग्गताः अथवोर्ध्वगतेति वा श
ख्योनावज्ञापकः अरणिशब्देनाधरारणिः स्यात् उत्तरारणिं पृथगुपादानात् तच्छिष्यमाणत्वात् अ
ख्यायां स्वस्थपश्चवणात् स्यान्नतिः अश्वत्थीमुत्तरारणिं कुर्वीत शमीमयीमधरारणिमिति माध्यंदिन
श्रुतिश्रवणादधरारणिः शमीमप्येवं भवेदिति तदमुं दरतरं यतस्तत्रापि श्रुतावाश्वत्थीमवोत्तर
रणिं कुर्वीताश्वत्थीमधरारणिं स यस्ततो ग्रियंते स एव स आसनि। सिद्धांतितमतः शमीगर्भाश्वो
वाधरारणिर्भवतीति। अथ किमधरारणिरश्वाश्वत्थ न किं तर्हि उत्तरारणिरपि तन्मध्ये च तत्कास्वो
त्तरत्नागन्वा ज्ञेयाः तत्त्वधरारणिकरणकाष्ठाभ्यां भागे वा भवेत्तरकाष्ठं संभवेत्यर्थः उत्तरत्वं ४२
चात्रेसर ~ नान ~ खंडद्वयकरणे न त्वतः एवं विधीयमाने शाखाभेद प्रसंगात् शाखाभेद

नाग श्चेत्त्वसंभवात्। निगर्भो याज्ञवल्क्यशरणावबसाग्रेभिविद्धत्वाच्चेति एतेनापि स्त्वैपक्षो या
स्यात्ः किंचासारवदिति सारवद्भनदारुवसारवदारुस्वदेमारत्वाच्च्रियंय ~ च खदिरइत्यर्थः
तद्भवं सारवद्दारवं चात्रमपि मथनार्थं प्रशस्तं भवति। न केवलं तावत्तन्मयं किंतु अस्तं बीलीवेति
वात्राणात नकाष्ठविशेषइत्यर्थः॥८३॥ अथ शमीगर्भोश्वत्थलक्षणं किंरूपमित्याह। संसक्तमूलोयः श
म्यास्तशमीगर्भेऽवधानात्। अवाच्येयः शमीगर्भोद्धारदेवाविलंबितः॥८४॥ याप्रियालः शमीगर्भेस्ट
स्यसम्यग विनाभावेनसंसक्तमूलोऽस्तु। सुभवति स एवंविधः शमीगर्भः संज्ञकः स्यात्। अथवा
आनात्प्राप्तो विलंबरहितः सन्नरणीहरस्तु। नोदगयनादिकालविलंबी भवेदित्यर्थः आह वाश्व
लायनस्त्र तंतच्चमिलेच्छन्नदत्र मंथ्यका शमीगर्भोदरणी आहारतदनपेक्षमाणइतिश्रा
हरणमंत्रश्च शाखांतर भवो न विवक्षुनस्त्रेयथायोऽश्वत्थः शमीगर्भः आहारत्वे सवानवार्
समित्वहाणाटद्धियः केउ निमहेति मंत्रेणानि मंत्र्य हरदिति अथ कथं चित्तदभावे यादि सौ
नदा किमित्याह। अलाभे प्राग्नोपशर्मा शमीगर्भस्य अशमीगर्भादित्य दविलंबितः स्यात्

नायारणी हस्तता। अयमर्थः। कोऽपि मनुष्यस्यास्त्वावेदनीं श्रवणात् तद्धस्तस्य कार्यं भवत्यङ्गुलीस्त्र वी
क्षेवा परश्चिकं न द्विप्रतीदान मूर्ध्नः तत्तं वामपनवात्तनंमिति नारतादिव वनाद्य। रामी गर्ता श्रृङ्गु
लान्नेयाग्निपरिधस्दं विनान तिष्ठेदिति। एवमसवेद निश्चयार्थं॥ ७॥ एवाम यविषश्च त्रं सा यवा
गृहणादत्व रणिकरणप्रमाणमाह। चतुर्विंशतिरंगुष्ठादीर्घं खड्ड विपार्थिवं। चत्वारि षड्भोमान
मरण्यः परिकीर्तितं॥ ८॥ चतुर्विंशत्यंगुलं भवतीति शेषः। भावेन त्वयणः इति सूत्रादेवैवं पृथु ना
मवः पार्थिवं विस्तीर्णं त्वमित्यर्थः। तस्मयोरंगुष्ठस्य षडंगुलं भवतं। अपीतकांगुष्ठवी षायांगत्रायश्चो च
त्वमंगुष्ठस्य चतुष्टयसंख्याभिति। एतन्नयोः करणस्य प्रमाणं महर्षिभिः समं ततो भावेन कीर्तितमिति तथा
वस्रवलं चतुर्विंशत्यस्य गायत्री पृथिवी त्वेमायत्री गायत्रोऽग्निरस्मात्कात्यत्री स्वरसंमिता॥ भामरण्यां नाप ने
नस्मात्तार्थं वदति॥ ८॥ एवमरणिकरणमानं निरूपयित्वेदानीं प्रमंथादीनामप्याह॥ अष्टांगुलः प्रम ४८
थः स्याच्चात्रं स्याद्वादशांगुलं त्वौवीलीस्याद्दशैव स्यादतमंथनयंत्रकं॥ ९॥ उत्तरारणिमध्यछेदेन योऽग
कोष्ठेनोत्पन्नस्यार्थं स्थापितः नस्य मंथो अष्टांगुलप्रमाणः स्यात् नवेतु सत्र प्रमंथो यत्र ग्रोन वनितच्चात्री

द्वादशांगुलप्रमाणं भवेत्। वितस्तिमात्रमित्यर्थः। तद्द्विवात्रेयत्रत्रोत्तं क्रियते। सा तु वीजीवा त्रय
द्वादशांगुलप्रमाणः स्याद्भवेत्। एवेत्यधिकोऽस्मानविश्वाय। एवमुत्तरेपामतन्मंथनकरणं
यंत्रं कपिनघिति वाक्यशेषः॥ १०॥ अथ प्रष्ठांगुलिपर्वत्रयसंस्थानदर्शनाचेन पर्वणामानं विधी
यमिति शंसनीयमाह॥ अंगुष्ठांगुलिमानं तु यत्र यत्रोपदिश्यते। तत्र तत्र बृहत्पर्वग्रंथिभिर्मिनुया
त्सदा॥ ११॥ अंगुष्ठांगुलिमध्यापर्वग्रंथिभिरित्यर्थः। तत्र तत्र बृहत्पर्वणिं भवात्। यत्र यत्रेति लक्षणात्स्वां
गुलादिवीस्थार्थं॥ इयता। एवं मेयन यंत्रमिथ्यनि प्रकृत्यछेदेन नेत्रेणाग्रार्थं मन्या
तेइत्याह॥ गोवालैः शणसंमिश्रैस्त्रिवृत्तं समनं स्वकं। व्यामप्रमाणं नेत्रं स्यात् प्रमथा स्तेन पावकः॥
॥ १२॥ गोवालैः शणसंमिश्रैः शणेन सहितैः समभागविनाभावेन मिश्रितैः मिलितैः वेष्टितैर्वारत्रय
मावर्तितं तत्समवृत्तं अनवततं स्वगं समंततः अन्यतंतुकमित्यर्थः। व्यामशब्देन प्रसारि
तंबाहुद्वयप्रमाणात्। तस्य मथनार्थं नेत्रं भवेत्। एवं विधेन तन्तेन नेत्रेण पावी
को ग्निः प्रमथितरां मंथनीयः। नेत्रांतारणोऽति॥ १३॥ इत्यष्ट स्य प्रमाणकारणो कथ

यिन्याप्ययनेयोपिङ्गर्भकमवनंमवति प्रातारम्भ-त्रियोपिदंगरमनमाहान्द्रद्दोःक्रिकमेव
आलिकेधरावापिपंचमी-अंगुष्ठमात्राणि-मानिस्यांगुष्ठंवदन्तयातात॥१०॥-अंगुष्ठमष्टौ
हृदयंमंगुष्ठमुदरेस्मृतं।एकांगुष्ठकटिर्द्वैयपादे॥ बस्तिलिंगयुग्मकं॥१३॥ऊरुर्जंघे
वत्स्तुरस्त्राकेयथाक्रमं।-अरत्यवयवाहोतेयाज्ञिकैः परिकीर्तिताः॥१४॥-अथसर्पः-अरत्य
देशाष्टरस्यमस्तकेनथनम्रवणहस्तानियवारि४ नथाचकंक्षिधारमतीनिकंधरायेवसर्पः
सर्वापि पंचमीएता-अंगान्येकेकांगुष्ठमात्राणिज्ञेयानिएवंपंचपंचदस्तत्वमंगुष्ठद्वयप्रमाण
मुच्यते॥१९॥ हृदयंबांगुष्ठकेमात्रंविज्ञेयं॥उदरमंगुष्ठत्रयमात्रंस्मृतं॥११कटिरकांगुष्ठ
प्रमाणाज्ञेया॥१२बस्तिर्योनिर्नाभ्योरंतरालंदेशसोऽंगुष्ठद्वयसंख्यः॥१४गुह्यंयोनिर्द्वौ॥१६ऊरू
द्वयंजंघाद्वयंचपादद्वयंचचतुर्भिःशिरोभिः२२केन२४वांगुष्ठेनयथाक्रमंगणनीयमितिएवम
स्तिरिपियालिंदिशातवा॥ नचारत्यश्रपरिमाणेमगणनंमलादारनेदितिवक्तव्यं॥उक्तादर्श ४५
मलमस्तत्पादनयाहस्यमानत्वातूरनस्यापादपसाद्भंगप्रसंगप्रसज्येत॥एवमेतदंगस

मस्मकृतयोऽन्तत्वाद्युपपादितनिधानं। शिरोयथिखिरंबाणानामूलंबुध्यद्भिर्नामकरलिंगन्मसा
त्रियमाणेऽपि मंथनसंभवोपिस्यान्नतद्दर्शनेदृष्टिणाशिरस्यन्त्येमंगयकर्मानिबिकाशर्दिशोष्ट
र्त्रीणां ह्यथकिंचिदाततयदनुगीतासुभगवानाह। अर्द्धमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययं। छंदांसिय
स्यपर्णानियस्तंवेदसवेदवित् इति। तादृक्स्वरूपस्योपनिषन्मूलदर्शनात् इति प्रस्तुतमनुसर्यतां।१
तेरण्यवयवाः न केवलमस्मरुक्ष्मिताः किंतु पशुकर्तृभिरन्यैः — त्रिभिः परिमंथनतो भावेनकीर्तिताः
हतीस्फुटार्थः।२१।१०॥ किंच यत्तद्गुह्यमिति प्रोक्तं देवयोनिस्तु सोच्यते। न स्यां योजायते वह्निः स कल्याण
सदुच्यते।११॥ यतो योनिनोन्तितं बिनीशांगत्रीनिगीतिर्भवत्यतो यत्तदंगुष्ठद्वयप्रमाणं गुह्यमिति त्रिवी
प्रोक्तं सादेवस्यो पुर्युंभस्यायोनिरुत्पत्तिस्थानमुच्यते। उत्तरारणेऽन्यस्थाने मंथनं निषेधार्थः कस्मात् अस्या
यानोयोवह्निर्जायते उत्पद्यते। स यजमानस्य कल्याणसंपत्करो महर्षिभिरुच्यते कथ्यते।१ ४६
तेनेन दर्शयति। यथाहकात्यायनः — उत्तरारणिं — मीस्वतकारमंथनं कुर्यादिति। अत्रस्मरणांत
रं चायमूलंग्रीन्यामप्यंगुलं द्वादशांगुल गणनेनावशिष्टं चतुरंगुलमध्ये मथनं कुर्यादित्याह। अतएव

मपि करणे न दोषः। अतः एवमपि वह्नियोनिमंथनसंभवात्। अथ कात्यायनस्य वह्निर्मंथनमन
न्निमंथनमिति चेत्। मैवं। अनेन प्रमथमोचनन्निमित्तं योनेर्गृहीतत्वात्। किंतु प्रमंथ दृढत्वादिना व
ह्निमंथनमपि संभवत्येवेति॥ ८॥ ७१॥ नन्वत्र मंथनकरणे किं स्यादित्याह। अन्येषु येतु मथ्नंत
रोगमयमाप्नुयुः। प्रथमे मथने त्वेष नियमो नोत्तरेषु वा॥ ७२॥ ये पुनः केचित् उक्तनयेन मानवो नि
दर्शं परित्यज्य मूढा ह्रीकसेवनादिषु अन्येषु दर्शेषु मंथनं कुर्वंति ते त्तयकृष्णादिरोगमवंश्य
माप्नुयुरिति विधवयवासंभवानायां कि प्रथम इति एषगृहां दर्श मंथननियमः। उक्तनः प्रथ
मास्य मंथने भवति। नाग्निनाशादिनिमित्तादुत्तरारण्यनिमंथने ति॥ इदानीं प्रमंथ उत्तरारण्यक्छ
स्या कुत अस्य अरणि नाइति शंका निरासार्थः। उत्तरारणि निष्पन्नः प्रथमंथ सर्वदा भवतु यो निसंकर
दोषेण पापमाप्नुयात्। ह अन्य मंथस्तत्। ७३॥ मंथो मंथनकाष्ठं उत्तरारणेर्निष्पन्नः। संभवतु सर्वदा सर्वमंथने ४९
षु भवेत्। न प्रथमं मंथने इति योनिन्यायादतस्यापि प्रथम मंथन नियमः। किंतु दृष्टे दृष्टे यथुत्त
रारणिर्नैव एवं नावदिति मदा सम्यार्थः इति यत्तरारणि संभवं तद्दिहाय अन्येनाध्ररारणि येन ने

मंथनं करोति स एवं उत्तरयोनिसंकरकरणदोषेण पापमाप्नुयात्। युक्तोत्र वह्निर्हीनेति निश्चयार्थः
॥ ७३॥ अन्यच्च। आर्द्रा सशुषिरा चैव घुणांगी पाटिता तथा न हिता यजमानानामरणिश्चोत्तरारणिः॥ ७४॥
अरणिरधरारणिः। आर्द्रा क्लिन्ना तथा घुणादिनिमित्तः सशुषिरा सछिद्रा चैवं घुणांगी आवर्त्त
कृमियुक्ता तथा पाटिता। छिन्ना एतेन एवा स्वउत्तरारणिद्वयकरणं निरस्तं। तथा करणाद् गर्भस्य संपन्नैः
एतेषां दोषाणां अन्यतमदोषयुक्ता पि या स्यात् सा एवंविधा यजमानानां न हिता भवति इति वाक्यशे
षः। न केवलं न हिता किं तु उत्तरारणिश्चाप्येवं रूपा निहितेति। उक्तः। आर्द्रादिदोषदूषितायामग्न्युत्पत्ति
तः पुनरत्यारणिकरणयुता मन्वंतरसंभवात्। आह वह्न्युत्तराणां त्रिश्च क्लिन्नाद्य संक्षीणा प्रमाण
रहिता स्फुटा अरणिस्तु परित्याज्या निर्वीर्या या ग्नेर्वर्जितेति॥ ८॥ ७४॥ इत्यौपासनिकाग्नौ चक्रधरा
त्मज आशादित्य नामांकितः कर्मप्रदीपभाष्ये प्रथमस्य सप्तमी कण्डिका॥ ७॥ इत्यग्निमंथनार्थमर
णिप्रमंथादीनां द्रव्याणां करणप्रमाणे कथयित्वेदानीं क्रमप्राप्तं यजमानस्थानं तत्र शेषमाह॥
परिधायाहतं वासः प्रावृत्य च यथाविधिः। बिभृयात् प्राङ्मुखो यत्र मा इतां वक्ष्यमाणया॥ ७५॥

यजमानो पंडित स नद्दीत महतं वासः॥ परिधाय तथा च स्वाद्वाद्दहानेव इतर वाससा शिरोम
स्तकं प्रकर्षेण कर्तं कर्णादिसुतमावृत्य वेष्टयित्वा वक्तव्यं दिधान निक्राम्य सामोभ्या परानिनाग्रे
स्थादिदिग्मुख स हिता॥ प्राङ्मुख एव वसनु अग्रे वक्तव्या पावृता परिपाटा मंथन मंत्र बिन्दयात
न्य धाता दीरयेदित्यर्थः॥ च परिधानं वा स मा शिरो वेष्टनीयमित्याशंकनीयं कुतः ब्रह्मणे वास
सी तुधेति वक्तव्यत्वात् तथा नारीणि कादशमेति वदता चार्येणोत्तरीय — नेनानिर स्ता अतः
कात्यायनेन द्वितीयवस्त्राव्याहरस्य अस्य वेन क्रियत इति॥ ७५॥ अथ कथं धारयेदित्याह॥ यात्र बुध्ने
प्रमंथाग्रं गाढं सत्वा विवस्वतः सत्वोत्तराग्रमरणिं तद्बुध्ने मुपरि न्यसेत्॥ ७६ मंथनकरणविवस्व
त्योदस्तोः यजमानः प्रमंथकाष्ठाग्रं बात्र बुध्ने वात्रस्य मूले गाढं निश्चलं सत्वा अधरारणि मुद
ग्दिग्गताग्रामा धुद क्षिण स्कां सत्वा तद्बुध्नं तस्य वात्र मूलं तस्य प्रमंथकाष्ठस्य मूलं प्रवोक्तयो ४८
निदध्यात् उपरि न्यसेत् उत्ताप्रयेदिति॥ ७६॥ किंच यात्राग्रः कील कायस्ता मो वीसी ह्रद गयकां वि
कृत्वा धारये च्चत्रं नि कं पं प्रथत श्रुचिः॥ ७७॥ शुचि बाह्या भ्यंतरशौचवद्भय श्रुतो यजमानः॥

यंत्र विसंस्फुट्वनादित्रीतिः प्रकर्षेण परः संनुखात्राय कीलकेन लोह कीलकेन आसमंततो नावेन यस्त्रो प्रातां
दक्षिणात्याग्रामोलीलीत्रत्वाकं परिछिन्नं यंत्र यथा स्याद्वं विष्टंभाद्धलादारयदिति॥ ७॥ ७७॥ ततस्त्रिरुद्वेष्ट
द्यनेत्रेण वात्रं पश्चोद्दतां शुकाः॥ एवं मथ्ना परिणयेत प्रासायास्या यथा कृतिः॥ ८५॥ अथेत्यानंतर्यार्थः
एवंविधस्य यंत्रस्य यजमान धारणादनु अथाहतां शुका अछिन्न स संनद्धीत वसनद्वय धारिण्यो यजमान
पत्न्यः उक्ताः चिह्नेन नेत्रेणा त्रं वा स्त्र यमुद्वेष्ट्य यित्वा अधरारणेः प्रावीत एवं भागे मंथनं वर्षणं कुर्वंति
कथं यथा येन प्रकारेण ग्रेवे श्वानरस्य कृतिः पातः स्वरतः प्रासी प्रागता भवनु नान्यादिक्छित्यर्थः पत्नी
बहुवचनं च बहुना यै यजमानायै त्वात्॥ ८८॥ अथ प्रथमा धर्मपत्नी स्याद्वितीयारतिवर्द्धनी दृष्टाम्र वफलं
नोपपद्यइति दद्त स्मरणादिदर्शनादितर पत्न्यंतरेण प्रथम परणीतया पत्न्या मंथनादीनि धर्मकार्याणि
इति तत निरसन्नाह॥ ८७॥ नैकयापि विना कार्यमाधानं भार्यया द्विजैः अकृतं तद्विजानीयात् सर्वा नान्वारभंति
यतः॥ ८९॥ बहुयो विद्धि विप्रप्रन्दतिनिर्दिद्विजैः एकयापि नार्य्या पत्न्या विना अंतरा अंतरण आधा
नं न कर्तव्यं अपि राधेव बह्नीर्नि विना कारणाशंकेति कर्त्तव्यतिन्मुक्तान् तन्निमित्याह॥ अस्त तामिविय

दिवसं चिकीर्षन्ति तदा यदाधानं सर्वोपत्न्यः ज्येष्ठपत्नी मन्तु पश्चान्नारं भंति तत्कुर्वन्ति तदाग्रत्वं वि
जानीयात्। विफलत्वादित्यनुषंगः। अथ दक्षादिस्मरणविरोधइतिमतं मिवं तस्यायमर्थः। अग्निदा
नादिधर्मकार्यं ज्येष्ठपत्नी विद्यमानत्वे सति प्रथममन्यासो मा भवतात् किंतु नामन्त सर्वासामपि भ
वत्विति। अथ तथापि दक्षस्मरणविरोधस्तदवस्थ एवेति चेन्न। तदयुक्तं ज्येष्ठेतरयोपि स्मरणयोपि
श्राद्धादिकर्मक्रियाविकारोपि मा स्यादिति व तन्नवमतं त्विमवावदा तस्मादेतस्माकान्नायनवचनं
विशेषपरमिति स्थितं। उक्तस्मरणं भर्तुः शरीरस्य शुश्रूषणां धर्मकार्यं चानत्यकं। स्वाविवर्कुर्यात् सर्वेषां नान्यजा
तिः कथंचन यस्तु तत्करयेन्मोहात्स्वजात्यास्थितयान्यया। यथा ब्राह्मणचांडालः पूर्वदृष्टस्तथैव वा
इत्यत्राप्यन्यवर्णस्त्रीत्वनिषेधदर्शिन इति॥९॥ एवं तावत्सर्वैर्दारैरग्निमंथनकरणं नियमोदा
नीस्त्रिसो भागयतो ज्येष्ठमिनिव दमाशटांकानिरासाये तच्चरणेनासांपरिक्रममाह। वर्णज्येष्ठेन ब ४९
ह्वीभिस्सवर्णाभिश्च जन्मतः। कार्यमग्निच्युतेराभिः साध्वाग्निर्मंथनं पृथक्॥१०॥ यदा विप्रादिनिर्जी
र्निजजाति प्रथमतया बह्व्यः परिणीता भवंति तदा विप्रादिवर्णे ज्येष्ठतयाभिः आभिः साधुतरा

ताभिः अग्निच्युतिकालं यावत् मंथनं पृथक्त्वेन कर्तव्यं। एतेन दुश्चरित्रादिदोषदूषितानामत्रको
ज्यतिस्पर्शिन समानवर्णाश्च यदि बह्व्यः तदा त्रिनिर्मतो विवाहसंस्कारः क्रमतः कर्तव्यमिति भ
॥१००॥ इदानीं भार्याविशेषसत्त्वे सति प्रोक्तवचनमपवदन्नाह। नात्र शूद्रीं प्रयुंजीत नद्याद्दूपका
रिणीं त्रिवाप्यनस्त्रीं नान्यपुंसा च सह संगता॥१०१॥ पुंयोगे च स्त्रीतां विवाहितामपत्र मंथनकर्मणि भ
नप्रयुंजीत तथान्यद्रोहं विद्वेषकरणपरामितरामपि तथापनिवृत्तानवस्थितायाः भवतिनामपि नेवं
विशेषः एतेन स्वजातिप्रथमतया इतरवर्णकन्या सामहृयुंजीतेति
एवमितरेण सह संगतां न तां न पुंसाम हृयुंजीत। अमिनीवर्जितः पित्रादवे
द्विजरूढवेत्यक्तं भवति स्यादेतत्तां शूद्रां नं भवताप्यस्य शूद्रावगृहाभ्यामिनी तथैव कायथा क्रमो ब्राह्मण
ज्योतिरवं यानि सद्विजइति शानातपाह॥ तद्वृत्तिस्त्रो वर्णोद्भ्रावत्वाद्द तथैव कायथाक्रमो। न तन्मममतं
क्षत्रियविमां भार्याः स्याच्छूद्रजन्मनः। यदुक्तानं द्विजातीनां शूद्रादारपरिग्रहः। शंकासां
यस्मान्नराख्याजायात्स्वयं इति। योगीशाम्बरति। निवेधभवमानान्स्त्रीविवाहयेदिति क्षत्रियवाद्विजपणदुष्टान्
त्पर्थमंत्रोयात्। यदा चिप्रदत्त्वविशां प्रथमोढाः स्वजातियोषितः स्वराणाल

वंतित तस्मिंश्चान्यां कन्यां निजवर्णक्रमेणाद्ययाचमानानस्मिंता यदा तदा शूद्रादपि विवाहतां
न दोषः॥ कामतस्तु स्ववर्णयापि त्रासिवेदान दोषो भवेदेव। किंतु तत्राद्या विवाहे न दोषः सं
वदितारः। यथाह योगी याज्ञवल्क्यः सुरापी व्याधिता धूर्ता वंध्यार्थघ्न्यप्रियंवदा। स्त्रीप्रसूश्चाधिवेत्तव्या
पुरुषद्वेषिणी तथेति। एतेन एतदादिदोषरहिता अधिवेदनाद्दोषो भवेदेवेत्यर्थात्प्रज्ञा
यते। यत एतद्वेतस्याः लक्षणमाह प्रभाकराचार्यः प्रमाणं बद्धविज्ञानो यजार्थो नान्यथा भाव
ते। अदृष्टकल्प्ययेदन्यत् तन्न सर्वोपनिरूढा कृता॥ अथ नात्र शूद्रां प्रयुंजीतेति प्रस्तुतकात्याय
नवचनादपि शूद्राया विवाहयोग्यतामंतरेण मंथनादिकर्मणि तत्प्रतिषेधेऽपि निश्च
रते यतो योग्यस्यैव निषेधः स्यात् दोषनाचार्यकायोग्यं बाध्यात् तृंगं कर्दमाचमना
अस्य इति। न पुंयोगे शूद्री व्याकरणविशेषवचनात्रेयमात्रकायुक्तेः ततः स्वजातित्र
यमत्या द्विजैरितरवर्णकन्याविवाह्येति युक्तं। शूद्रां नैव चराप श्चस्त्वित्यादिना ज्ञाना ५०
तपश्चचनं तदपि प्रयोगपरमविरोधः योगी याज्ञवल्क्यसंभवपरिमित्युतो मनुना

पि स्मृतं शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते। ते च स्वा चैव राज्ञश्च ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः॥ १००॥ ततः
पि स्मृतं शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृता। न वस्त्रापत्नी तमन्तु स्मर्यत॥ ८॥ १००॥ ततः
राज्ञः तस्य पश्चादासामन्यतरापि वा॥ उपवेतानां वान्यतमामथेदग्निनिकामतः॥ १०१॥ एवं वर्ण
या गुरुज्येष्ठाया मंथनारंभे तत्नेसन्निनतस्मतोनंतरं समीपस्थितानामासां पत्नीनां मध्ययाकाचि
ज्येष्ठपत्न्येनेतरिकापि वा मंथनकरणे प्रकर्षेण राज्ञा समर्था भवति। सानिकामतोयथेष्टमग्निं
मंथेत। यथा च पुनराधानांतकरणस्मरणात्। यतः इष्टोऽग्निर्यदि नश्येत् मथ्यमानश्च नः पुनः पुनः
मासीमांतरं गालत्प्रत्यक्तो हव्यवाहनः॥ अन्यस्मिन्नग्नौ वञ्जुहुयादुदकेन मततः चतुर्भिः कारणैरे
तिः पुनराधानमर्हतीति। स्यादेतत्। यदि द्वाविंत्पत्निना ग्निनाराणां कातः ततः पुनर्मंथनादसक्ति
त्रयानुपपत्ते प्रथमो दृश्यते। तदा किं कर्तव्यमित्यपेक्षायां। प्रथमे इष्टौ सर्वं प्रायश्चित्तं कृत्वा ततो
द्वितीयमग्निं निजशरीरे विन्यस्य स्वर्वामवाहदिति। अत एतत्। अज्ञानाद्यं चितत्वाच्छोऽग्नावो
ग्निर्यदि दिक्यानां यथिनं च समारोप्य स्वर्वै हा माविश्वापतइति। स्मरणात्॥ १॥ मदे च पुनरग्निः संग्रा
ग्निर्यदि दिक्यानां यथिनं च समारोप्य स्वर्वैहामाविशापत इति। स्मरणात्॥ १॥ मदेच पुनरग्निः संग्राम
किं कुर्यादित्याह। जातस्य लक्षणं कृत्वा तं प्रणीय समिध्य च आधाय समिधं चैव ब्रह्मणं चोपवि

शयेत्। ग्रंथनाज्ञानस्याग्नेः स्थापनार्थं परिसमूहनादिकं भूसंस्कारस्यैव लक्षणं तत्वात् त
क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरमि — गर्द्धं परिसंख्यानस्मृत्वाचापठित्वा ततस्तमग्निं तत्र भूर्भुवः
स्वरित्यग्निद्धृत्य प्रणीयता — नत इहेवायमितरो जातवेदा इत्यग्नुत्तरार्द्धमपि जपित्वा ततः स
मिध्यं समिद्धं कृष्णेत्वा चैव समापनलक्षणां समिधं च विवाक्षयदत्वा न तेग्रहाय्याबानंकरिष्ये
तत्र त्वं ब्रह्मा भवेति। ग्रंथकरणकालक्रवीन्निमंत्रितं ब्रह्माणं वाग्नेर्दक्षिणस्यां दिश्युपाव
शयेत्। यज्ञावृः प्रथमाध्याये त्वत्रादिविकल्पदर्शनार्थः ॥२॥ किंच ततः प्रणीकृतिं कृत्वा
सर्वतंत्रसमन्वितं गां दद्या यज्ञवास्त्वं तद्ब्राह्मणे वाससी तथा ॥३॥ ततो ब्रह्मोपवेशनानंतरं
प्रजपात्रसंस्कारादिसकलाज्यतंत्रसमन्वितं पूर्वोक्तं त्यास्या माहुतिं हुत्वा समिधमाधाय
पर्युक्ष्य वा। ततएव बर्हिषः कुशमुष्टिमादायाज्ये वा हविषि वा त्रिरेव दक्षमादित्या वार्यो कयज्ञ
वास्तुसंज्ञकस्य कर्मणो ऽंते हुताय ब्रह्मणेद दक्षिणार्थं गां तथा स्वशरीररक्षे वाससी दद्यात् ए ५१
तिमात्र प्रत्यसंपात्रं निरस्तं वाससीति द्विवचनेवस्त्रद्वयस्मरणं भवितं एव मतकर्मकरण

चरितार्थत्वान्न भवतीति इह संदेहः यज्ञवास्तुकर्मकरणार्थं स्तंभबर्हिष्यः कुशमुष्टिः शदीतद्दलितत्तस्मरण
करणान्नुद्धरितम्यं इति न द्रष्टव्याः यतः कुशानिषेधप्रसंगहारीत स्मरतिमित्याह स्मरणसन्निधि
श्रुतिः अतस्तत्रानिवदीबिस्थलतृणसंस्कारविशेषसंस्कृतत्वादितरकरणाहानिर्नस्यादेव अतस्मरणकर
णादेव विशेषयेदिति। स्मृतं तत्र हो परिसंख्यानान्यां स्मृतत्वेन प्राचीनीयायावनेया मस्मृतं हि न तु। स्मृत
शेषा समादाय यज्ञवास्तुप्रयोजयदितियत्तिते स्मरणे विरोधएतस्यावार्थस्योक्तव्यानतयोर्थस्य ततः शब्द
स्यात्तस्मादेव स्मृताद्दक्षिणाकुशमुष्टेरादानं मंत्यंतानतः साकंस्पद्धोष्या — तिप्रस्तुतमुच्यताः अस्मीदिहोम
स्वाहाकारान्तत्वादुपविष्टेन कर्त्तव्य यतः तदासीनेन कर्त्तव्यमिति। प्राग्युक्तवचनात्। एवं स्वाहाकारांतत्वा
द्यथोक्ता मनेनेव माध्यंदिने यजंति जुहोतीनां को विशेषस्तिष्ठद्धोताबषट्कारप्रदाना याज्यापुरोवाक्यवंतो
यजतयः उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदाना इति तस्मादेतदुक्तं अन्योपि प्रत्यक्षाहुतिहोमस्तिष्ठता नाहानव
कृतः। न च स्वाहाकारांतत्वादुपनीततोनोपविष्टेन समिद्धोमः कर्त्तव्य इति मंतव्यं कुतः माध्यंदिन गृह्ये तिष्ठ
तः समिधमादध्यात् इत्यनेनोपविष्टस्य निषिद्धत्वात्। अथ सपारको धर्मस्ततोनप्रमाणमिति चेत्। नैवं स्वाहाका

रेणोपवेशनस्यापि प्रसंगात्। तथार्थी पत्न्यास्त्वरा खायाश्रुपलभ्यमानात्वात् तथाद्दरस्य ब्राह्म
णस्य कामारव्याधिकार्या यात् परूधसमिधमाघ्मय पश्चादग्नेः प्राङ्मुखोपविशेत्येवमादिश्रु
तः कुशपवीनेन समंत्रसमिद्धोम क्लिष्टातिवकर्त्तव्य इति स्थितं॥७॥२॥ अथ पूर्णाहुति होमनिमित्तादाज्या
दिद्रवद्रव्यद्रवनं पाणिनास्याद्रुवनकारणता रणेति। तदर्थमाह। होमपात्रे मनादेशे द्रवद्रव्ये स्रुवः स्मृ
तः पाणिरवेतरं स्मिंस्तु स्रुविना चरुहूयात्॥५॥ घृतादौ द्रवद्रव्ये होतव्ये मन्त्रिहस्त स्रुव एवाग्ना दिहोमपा
त्रकरणपात्राणां अनादेशे कथने होमकरणपात्रं स्रुवो महर्षिभिः स्मृतः उक्तं च पुनरेतस्मिन्नुद्धृत्य
मानेयदि केन विद्वाद्ये पाणिः करस्त करणपात्रं एवं शब्दो निश्चयार्थी न च यस्मिन्निमित्तेन तदुक्तं सास्र
वाहुतिः केन दद्यात् इत्याह। स्रुवेणेति अत्र उ शब्दः आधान कर्माणि पूर्णाहुतिः स्रुवा हूयतात्र स्रुव
लाति एवेति पूर्ववत् स्रुग्वाम त्वादानस्य तत्र उः पंचग्रहणम पर्यन्तः सिद्धः॥६॥ अथैते स्रुक्स्रुवो किंप्र
नाकानि प्रमाणेन स्यतामित्याह। खादिरो वाय पासी वाद्विवितस्ति स्रुवः स्मृतः॥ स्रुग्बाहु मात्रा विज्ञेया ५२
वर्तुलाकार श्रुक्याः [illegible] प्रयहः॥७॥ एवं द्विविधे कस्मात् [illegible] पुनः उपस्कर करणमानमथाह। स्रुवाग्रे घ्रा

णवत्खातं द्व्यंगुष्ठपरिमंडलं। सर्वखातं सविवां स्रुवस्याद्वयडंगुलं। ध्रुवश्च यकान्तस्य मूलं
विवाह्याया आदर्शो परिमंडलं वर्तुलरूपं यस्मान्न मिश्लिन्नत्राशाखात तदवदंगुष्ठद्वयप्रमाणखा
तं भवति। मध्ये परखासंभवात्। किंतु सर्वखातं चूतनिर्गोदसहितं अर्द्धखण्डांगुलप्रमाणं भवति।
साद्धें पंचांगुलप्रमाणमित्यर्थः॥ अथवा अघमर्षः स्रुवस्या आदर्शो यदंगुष्ठद्वयप्रमाणेन सर्वखातं
परिमंडलरूपं खातं भवति। तत्र तदग्रदेशाद्द्वारखाद्वयकरणेन घ्राणवत्खातं कर्तव्यं। स्रुवस्य पुष्क
रप्रमाणलक्षणेन्वीक्ष्य संप्रत्येतत्प्रसंगोनेतदाह॥४॥ सर्वपात्राणां त्यक्तशेषमाह। आकुशाग्ने
वज्राशेः कार्यः संप्रमार्गो जुहूषता। प्रतापनं च लिप्तानां प्रक्षाल्योष्णेन वारिणा॥७॥ जुहूषता
होमं कर्तुमिच्छता हुतादिद्रव्यलिप्तानि स्रुक्स्रुवादीनि पात्राणि उष्णेन वारिणा उदकेन प्रक्षाल्यानं।
न तस्य प्रत्तादस्य प्राकुशाग्रैर्दर्भाग्रैः स्थालसंमुखं अग्नेः सम्यग्मार्जनं कर्तव्यं। तद्दर्भाग्रैः प्र
तापनं च शब्दात् तप्तेष्वाधेयपहतानां तत्क्षणं नलिप्त कर्तव्यं उक्तं दारुणां च तक्षणमिति। योगीश्र
स्मरणस्यान्यथा कर्तुमसंभवात्। एवमग्रहणादवमसत्वा कर्मण्येन कर्तव्यमित्यस्य स्रुवस्रुवोर

वच्चुतलेपसंभवात् । बहुवचनमनर्थकमिति चेन्न । एवं अयस्कांत्यादिषु लेपसंभवात् । स्फ
टिकांगिरसा । अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससां । प्रक्षालनेन त्वल्पानां अद्भिः शौचं वि
धीयते । इत्येवमादीनि द्रव्यशुद्धिविषयकाणि यानि स्मृतिवचनानि संति तानि ग्रंथगुरुत्वभयान्न लि
ख्यंते ॥ ७ ॥ किंच । स्थालीपाकप्रसंगादाचार्येणोक्तं । अघखदिरपलाशाद्यनिषिद्धद्रुमवेध्मा
न । तद्यास्मरणाच्चैविद्यास्वानि प्रतिलूनानुक्तत्वान्तद्वदाज्यस्थालीपाकीयाच्च्रीहीन्वा यवान्वा चरु
स्थालीमद्दणं स्रुवमन्नपुस्तारपद्दतिं च प्रकल्पयेत यजमान इति । नन्वत्र तेतदादिद्रव्यग्रहे
णादेशः कृतः तदर्थं च स्वीकुर्ति प्रसंगादत आह । प्रवश्रीवमुदगये रुदगयं समीपतः ।
तत्र सादयेद्द्रव्यं यथा विनियुज्यत ॥ ८ ॥ अनुगतो । प्राङ्मुखेषां मंत्रतीति प्रांचं पूर्वदिस्यतं ग
तमित्यर्थः । यजमानो अरुत्तरस्यां दिशि समीपतो व्यवधानं विना यस्य यस्य द्रव्यस्य यथा यथा विनियोग ५२
क्रियते तद्वत्तथा तथा प्रांचं प्रांचं पूर्वदिग्गतं तदुदग्दिग्गतानि आसादयेदिति । स्मृतं च पाणिसं
ख्यानेन क्रमेः समृद्दनं च त्वागो मयेनोपलिप्य च । द्रव्याप्तत्तरतः स्थाप्य दसौ कृयोदुदङ्मुख मिति ॥

अथानादेशास्विष्टकृत्यादिहोमद्रव्यं किं स्यादित्यत आह । अनादेशे आज्यं द्रव्यमानादेशेनुहोतिषु विधीयते ॥
मंत्रस्य देवता यस्य प्रजापतिरिति स्थितिः ॥ ९ ॥ स्विष्टकृत्यादिकर्मसंबंधि हवनीयद्रव्यस्याना
देशे कथने जुहोतिषु होमक्रियासु होमकरणद्रव्यमाज्यं विधीयते । विहितं भवति । गयं चैतमिव
र्थः । यत्र त्वयं हविष्यस्याग्न्यायौ जुहुयादित्यादिनाचार्यादेशः तत्र तदादेव । एवं होमकरण
स्यानादेशे क्वचन प्रजापतिः तथा देवतायाश्च प्रजापतिर्विधीयत इति शेषः एतेन प्राजापत्या
स्विष्टकृतिर्भवतीति दर्शितं तद्वत्तीक्ष्णराशब्दसमादिष्वपि यत्र त्वग्नये स्वाहेत्येवमादिकमंत्र
ताप्येवेति धर्मस्य स्थितिः स्वस्था ॥ १० ॥ इत्युक्तं द्रव्यदेवतानिरूपणं तत्वेदानीं क्रमप्राप्तं समि
त्करणस्वरूपमाह ॥ नांगुष्ठादधिकाग्राह्या समित्स्थूलतया क्वचित् न वियुक्ता त्वचा चैव न सकी
टा न पाटिता ॥ ११ ॥ प्रादेशान्नाधिका न्यूना न तथा स्याद्विशाखिका न सपर्णा न निर्वीर्या होमेषु च
विजानता गृहीतव्याः कोऽत्र दोषाः स्थौल्येन यजमानस्यांगुष्ठाधिकादयः इति । स्वल्पाधिमितरत्न एते
नाशा वेयकीटाद्युपयुक्ता ग्रहणा वदोष इति उद्दिष्टं । अत्र पाटिते त्वन्यदपवादमाह ॥ परिसं

ख्यातं प्रागग्राः समिधोदयस्तोऽस्तु काम्येषु पातिताः। चान्यार्थेषु संसक्ता विपरीता जिघांसयेति
विपरीता प्राक्शुचा॥११॥ किंच प्रादेशद्वयमिध्मस्य प्रमाणं परिकीर्त्तितं एवंविधाभिरेवेह समि
द्भिः सर्वकर्मसु॥१२॥ इदं सर्वेषु विधान्यानादग्निमुखकर्म्मसु। पूर्वोक्तदोषरहिताभिरेवंविधा
भिरेव समिद्भिः इध्मस्य प्रादेशद्वयसंख्यं प्रमाणं विद्वद्भिः परिमाणं तत्त्वेन कीर्त्तितं कथमिति स्मृ
तं च परिसंख्याने प्रादेशमात्रं कुर्वीत मेक्षणं समिधस्तथा। इध्मसमानवृक्षाणां द्विप्रादेशः प्र
कीर्त्तितः॥ ॥१२ इदानीं क्रमप्राप्तं कर्म्मस्वेतद्धरणप्रमाणमाह॥ समिध्मस्यादानमिध्मस्य प्रवदंति म
मनीषिणः॥ दर्शेवापौर्णमासे च क्रियास्वन्यासु विंशतिः॥१३॥ मनीषिणः प्राज्ञाः दर्शे निमित्तं च
स्थालीपाके च पौर्णमासे निमित्ते स्थालीपाकरूप्यमस्या येयाः समिधः भवंति। अष्टादशसंख्याः अ
का भवंतीति प्रवदंति। अन्यास्वेन कर्म्मद्वयव्यतिरिक्तासु क्रियासु क्रियमाणासु विंशतिसंख्याः प्र ५४
वदंतीति। विवेकः दर्शो मावास्या। अन्या क्रिया वामनया प्रणीतश्रवणाकर्म्मादीनि कल्पानि। एतत्क
रणद्वयग्रहणं विधयवायध्मस्तु प्रकल्पयतत्वादिना वा येनानि हितत्वाकात्यायनेन न विव

हितं। यत्तु खादिरपालाशबाल्वे बिल्वीतकादिदृष्टं तद्वर्जेन सर्वेषु वनस्पतीनामिध्मा भवंतीति मा
आरण्ये नाहाचार्यः तत्र विशेषवृत्तोपादानस्मरणान्तरानुष्ठातव्यं। तद्यथा पालाशफल्गुन्यग्रो
धप्लक्षाश्वत्थविकंकताः उदुंबरस्तथा बिल्वश्चंदनं यज्ञियाश्च ये सरलो देवदारुश्च शालाश्च
खदिरस्तथा। समिदर्थे प्रशस्तास्युरेते वृक्षा विशेषतः। अर्कोपामार्गयोर्ग्राह्याः शमीदूर्वाः
श्चयाः। अवक्रा अव्रणाश्चैव माडाकीटादिवर्जिताः सत्वचाग्रपिरहिताः ग्राह्याः प्रादेशसंमिते
ति। अनेनेध्मापि विख्याताः॥ ॥१३॥ अथोत्कलस्तरणवती समिधकदानुहोति। पुनर्वेदित्वा॥ सभ
मिदादिषु होमेषु मंत्रादिव्रतवर्जिताः पुरस्तात्स्वापरिष्टाद्ध्रुदंभनार्थं समिद्भवेत्॥१४ उपनीतादी
नां समिदादिषु समित्प्रधानेष्वपि होमेषु पुरस्तात् होमात्सर्वे स्मिन्काले च समिद्दानं भवेत्। च
वृद्ध्यादिव च काले विशेषमनिर्व्याहृतार्थः। तयोपरिष्टादुपरितनकाले चन्नाववदिति। कोविचारे
वनद्वयहोमपद्धति। तत्तु सामसमंत्रादिवास्याद्धुतेत इहतात्याहायनः। संधवार्थं समिद्धा च पर्णानव
केवलं तावदतो होमसमंत्रन्यागादिव्रतरहिता स्यादिति स्मृतं च। सर्वेषामपहोमानां समिदादौ

विधीयते। कर्म्मोदाग्रैवदेयास्याद्धां तत्र न कार्येदिति न च मंत्रविशेषपर इति चाम्भयज्ञमादिव
दतां मतापादयेत्पात्रां कलीयंयन्नः समिद्धामविहोमसामान्यत्वमस्तिएवहोमस्यमौनेन कर्त्तव्योऽभ
वति। अन्यथाश्रीदानिस्मरणां यथाह। स्नातापोतेस्नातस्याकरणास्येजांजुह्वतोग्निः श्रियहारतत्तुं जातस्य
मस्यायुतस्मान्नव्याहारत्रिष्विति। तासमिद्धोमोपिमौनेन कर्त्तव्यसिद्धः॥१४॥ इति समिद्दर्व्यसकलहो
मकर्म्मस्यस्वीत्वारन्यायेदानीमिश्रविपर्ययक्रमाणेव प्राप्तो। किं विद्विशेषमाह॥ इध्मापध्मपर्य
वार्थेर्हविरहुतिषुस्मृतः। यत्रवास्याविहिर्तिःस्यात्तस्यप्रीकरवाणाहां॥१५॥ एषद्दह्नावितिआनाय
दस्यमिध्यात। एवमिध्मपि। आघारादिषु हविषामाहुतिषु गोभिलादिनिरावार्यैरग्नेरवार्थं ह्यघर्थेस्त
तः प्रोक्त इति स्मृतिचयत्रयस्मिन्कर्म्मणि अस्यप्रसतस्याश्यपविहितिर्नविवर्त्तेसंभावतत्रतत्कर्म्मोवायो
नुक्तत्वादहमप्रीकरवाणि प्रकटीकरोमि इति प्रतिज्ञा कात्यायनस्य॥१५॥ अथ कानित्यनीत्याह। अंग
होमसमित्तंत्रसोष्यन्त्याख्येषु कर्मसु। येषां वितदुपर्युक्तं तेषु तत्सु दशेषुवा। अंगहोमाः सर्वप्रायश्चि ५५
त्तादयसमित्तंत्रमुपनीतादीनां सोष्यंतीकर्मसु रवप्रस्तात्येदिति। प्राग्उक्ताप्येषु कर्मसु क्रियमाणेषु स

सु तथायेषां कर्मणां मध्ये तादिधमदानं न भवति। तदुपरितनश्लोकेनोक्तमस्तितेषु वक्ष्यमाणेषु तद्व
तस्मदन्येषु तत्त्वेषु द्विप्रहोमाग्निरहितेषु यान्येषु पिद्दधमभविततविधीयते। नयुक्तो भवतीति॥१६
अयाकस्तु न भवतीत्याह॥ अहृत्वामादिविपदिजलहोमादिकर्म्मणि। कृत्वाहुतिषु सर्वासु तेन ते विधयः
विधीयते॥१७॥ अहः त्वाकरामं यान मारोहेत्याम दक्षंगादिविपदिजातायांत्यायाङ्गति हमस्तत् आदि
शब्दाच्चइविमोचनादिग्रहीताः न द्वापोर्समास्या८ रात्राव विद्याग्निनिकृवेनात्रिमात्रमवगाह्यास्तनतंदु
लान्दगंतेत्रास्येनजुहुयास्वाहेत्युदकमध्ये योहोमस्तदादिषु अत्रादिशब्दाज्ञातरूपेणवादयकुमा
रस्य मुखेजुहोति। तथाप्राग्वोदग्वाग्रामान्निष्क्रम्य चतुष्पथे पर्वतेवारण्येगोमध्ये स्थंडिलोपनाधापयां
क्षततंडुलान्मंत्रं मनसानुद्रुत्यसर्पिराश्रेजुहुयादित्यादीनिवाड्नानिग्रहाणामिवकृत्वाहुतिषु सोमि
दिति। यानयानि नत्राव्दुःपरसारमतदम्नविरूत्वहापकः एतेषु केकर्मसु पूर्वोख्यातान दशपाइध्मनविधि
यात। विहितो भवतीत्यर्थः॥ इत्योपासनिकश्रीमबककधरात्मज आशादित्यरचिते कर्मप्रदीपभाष्ये प्रथम

स्याष्टमी कंडिका ॥ ७ ॥ एवं तावत्सूर्योदयहुतिहोमनिमित्तेन समिदिग्ध अविच्छयोग्यकर्तृनिरूप-
णं नान्वष्टदानी उदयास्तमयानुरोधयादित्यादिमावार्येणास्पष्टतयोक्ता क्रमप्राप्तां प्रादुःकरणकालमपीदा
माह ॥ ६ ॥ उर्ध्वं तारकोदयप्राप्तिर्यस्मिंस्तादृशयोः कालः प्रादुःकरणमग्नीनां प्रातर्नासां वदर्शनात् ॥ १८ ॥ प्रा
दुःकरणं प्रच्छादनमस्यतोऽग्नेः दृष्य करणं । स्वार्थे आदितः समयं पर्वतं प्रत्यप्राप्ते सति अग्नालेः प्रादु
रासंख्याकोरतस्मिन्नंतरिते । सदा सर्वदा अग्नीनां प्रादुःकरणं कर्तव्यं । सार्द्धककरांतरितइत्यर्थः । अग्रे
वेंदुवत् । अतोनस्माद्यीग्यपेक्षं एवह्युदयात्सर्वेरात्रं विहाय अरुणोदयआसंदर्शनाद्य प्रातःकाले कर्त
व्यमिति ॥ ७ ॥ इति प्रादुःकरणकथनादिदानीं क्रमप्राप्तस्य होमस्य न्यास्यापिकालविधि माह ॥ हस्मादुद्धरवि
यावता गिरिहित्वा न गच्छति तावद्धोमविधिः उल्ल्णोनात्य दिनहोमिनां ॥ १९ ॥ उदयानंतरं यावदुदय
पर्वतं परित्यज्य गगणे नोतकस्माद्रस्मादुद्धे गगमादित्यो करोति तावदुदितहोमप्रक्षांगीकरणपराणां उदय ५६
होमस्यविधिर्नात्येति अतीतान्नभवतीतियावत् अथ कथं करादिना गगनं गगनमिति मतं । उदयहोमिना
नंतर स्वं रखं वितस्या गगणये दुधः वितस्ति रकाद्वयामस्त्रं अगुलिर्वैटिका भावदिति । एतद्याहिताग्नीनामग्नि

होम अत्र होमस्य कथं विद्धिलंव संभ्याइतव्यं । अनस्या व्याप्तिप्रसंगस्यादिति । एतेन वामयोर्द्वां विहाय
तीन समयः सनत्कुमारगृह्योक्तहोमविधिर्भवतीति ॥ १९ ॥ किं च । यावदस्तमयअत्रावतंतनमस्पृशाति सर्वतः सव
तो हि निमाप्पितिताव न्सायं वक्ष्यते । न त्वत्राणि सर्वतः सर्वोसुदिक्षुपिइदमिदमित्थं निप्राकान न्सायं तन
तावद्ग्रहण योग्यानि भवंति । तथा प्रत्यदिग्जातालोहितिमा रक्तिमा वा यावन्नापेति नापगता भवति ताव
सायं समयेवानुद्धृत इति । वराहो यथा दोषं दर्शयति । उतः मोहेनाथेत काललोपादतद्विपयविहितं प्रा
यश्चित्ताहामनाधिकान् । अतः प्रातर्नेनत्तयास्वानमिति बदतितद्धूर्वोसंध्यासमनक्षत्रामित्यादि निस्मरण
न्यनिरूपितव्यानि । यस्माद्बुद्धिप्रकालमध्य एतद्धोमोदयइति स्मृतं व मामां नाडी नाम स्वी का । नाः कालावी
नाम्युद्देव ना । वरामकाद्भुतिः कलेनाकाले कोटिसंधितादति ॥ २० ॥ नन्तु निविमनीहारयानादि निमित्तेन वि
त्रिनभ्रसिन दत्तरक्तिमानामनवलोकनाद्विमित्याह ॥ ७ ॥ रजो नीहारधूम्रा अभ्रच्छायां तरितेरवो सं
ध्यामुदिश्य जुहुयाद्भुतमस्यमलुप्ताता । रजोवातादिना अभिसंक्षिच्छं नीहारं हिमवातः धूमः अग्निद्धं
अभ्रं मेघः एतदायग्रहणं वनयनस्माखोपलक्षार्थं । एतैः कारणैरंतर्द्धानंगतेरवो समयोसा दिष्टलप

संकोचानुमानेन संध्यामुद्दिश्य न कुर्यात्। होमं कुर्यात्। न त्वर्येन तत्र रश्मिमादर्शनमाकाशे दित्यर्थः।
एवमप्यतिहोमः। यथोक्तकालवर्जनतालंहविर्नलुप्यात। नलोपमुपयातीति। एतेन होमदानानंतरं आ-
दित्यादिदर्शनादपि व्रतलोपो व्याख्यातव्यं होमानवर्त्तव्यः। रजोनीहारादिग्रहणत्वादित्यादर्शनाद्
ततो ऽप्यपि गृह्या यथा पापाधिविना व्याख्याताः॥२१॥ किंच न कुर्यात् क्षिप्रहोमेषु द्विजः परिसमूहनं विरूपाक्षं
च न जपेत् प्रपदं च विवर्जयत्॥२२॥ क्षिप्रहोमानि अहोमादयः। तेषु परिसमूहनं द्विजो न कुर्यात्। समंत्रक-
मित्यर्थः। अथ तत्र मंत्रवदपि न कुर्यादिति। चेत्तामेवं। यदग्निमुपसमाधाय परिसमूह्येति सकलकर्म
विरूपाक्षं च न जपेदिति। वदता वचनाद्बेन एतं मंत्रजपस्यैव प्रशस्तत्वात्। तर्हि विरूपाक्षमपि मंत्रवद्ध
वेदिति। मैतन्मैवं। यदग्निमुपसमाधाय परिसमूह्येति सकलकर्मसाधारणमावार्येण च न परिसमूहनम-
स्ति। तद्वद्विरूपाक्षे तदभावात्तु वक्तिनिवं। एकसाध्यष्वपि हीष्विति- अतस्तन्नीनावदिति। प्रपदं च विवर्जी
यत्। वचनाद्यदत्रापि। यथानुक्तं विरूपाक्षं क्षिप्रहोमेषु वर्जयेत् एवं प्रपदमपीत्यर्थः। इह यं समयः। ते स्त ५७
पाक्षं प्रपदशब्दवाच्यतया किमनिश्चीयते इति तव्यान। न पश्चात्तत्र आरभ्यन्त तव स्वरो महान्तमात्मा

नं प्रपद्यत इति। आणस्याय सनेन च अध्यात। स प्रपदसंज्ञका। ततो विरूपाक्षे श्रुतस्य समस्ता विरूपा
क्षमिति॥२२॥ अथ क्षिप्रहोमे किं न वर्तीत्याह। पर्युक्षणं तु सर्वत्र कर्तव्यमदितेः त्विति। अंतवच वाम
देव्यस्य गानं कुर्यात् त्रिवोद्धिवा॥२३॥ सर्वत्र क्षिप्रहोमेष्वपि पिनुमनः अदितेनुमन्यस्वेति मंत्रेण। अ
ग्नेः पर्युक्षणं कर्तव्यं। मंत्रकथनमेषु पितुमनः अदितेनुमन्यस्वेति मंत्रेण। अग्नेः पर्युक्षणं कर्तव्यं। मं
त्रकथनमेतस्मात् समूहनं वत्नस्नी न विन्द्व निषेधाय। इति विकरणमनुमते अनुमन्यस्वेत्यादिमंत्रप
र्युक्षणादर्शनार्थं एवमंतकर्माणि नवकयानभ्वि त्र अन्वंव दिति। वामदेवस्य नाम्नः त्वेवा पावि
कस्यामुविगानं कुर्यात्। तुल्बूये न कुर्यादिति। अथमसंतवपरो विकल्पः॥२३॥ अहोमकेष्वपि न व
कस्यामुविगानं कुर्यात्। इति वामदेव्यगानं प्लुतवत्यंतावित्स्वादविको॥२४॥ वामदेव्यगानं त्रवदिति। वर्हौ
अप्योत्रं चेद्दर्शने। वामदेव्यगानमप्लुतवत्यंतावित्। प्रथमं तृतीयं च वत्सया यथोक्तस्वरूपं इहो
त। केषु अहोमकेषु गृहिहोमरहितेष्वपि कर्मसु किंरूपं। प्रथमं तृतीयं चेति बहुवचनेन। श्राद्धेषु विं
दाहरणमाह। चेद्दर्शनमिति कुमारस्य चेद्दर्शने कर्माणि। अहोमकेष्विति बहुवचनेन। श्राद्धेषु वि
प्रान्नु प्रयुक्त वामदेव्यं गीत्वा प्रविशेदिति वासिष्ठश्राद्धकल्पादिषूक्तान्यान्यपि कर्माणि दर्शयति

एवंगणेषुसमन्वानीयश्रवणाकर्मादिदेवतास्वहूयमानेषुचांतेतज्ज्ञानंभवेत्नाहुत्या
हुतिहोमानंतरमित्यर्थः अयुक्तः॥ एतज्ज्ञानमितिचेत्वामदेव्यगानंशांत्यर्थमित्याचार्येणउक्तत्वात्
सर्वत्रप्रीतिसंपत्तेः अथवा सर्वदेवत्यंवैवामदेव्यमितिनवक्तव्यंतदितिवचनाद्विवाहाद्युक्त
गणकर्मणांतर्हितज्ज्ञानंभवेदिति एवंवक्तव्यं उक्तः तेषांपृथग्देशकालविषयत्वात् एवंवै
श्वदेविकेकर्मणि बल्यंतबलिदानस्य द्वितीयस्यकर्मणांततज्ज्ञानंभवेत् नाहुतिहवनात्अस्य
त्ययुक्तंसमाप्तावित्यर्थः अथापि नैकर्मणिवामदेव्यगानमित्याचार्यवचनात्नामबल्यंतावामदे
व्यगानदर्शनाद्धोमादारभ्यबल्यंतामतादर्ककामेतिमतमप्यसमंजसं उक्तः प्रथमप्रयोगेवैश्व
देवबलिकर्मण्यः आद्यपृथक्पादानात् तद्धोमोदेवोबलिर्वोनइत्यपरिशिष्टाद्दृश्यमाणत्वात्
किंचयदिबल्यंतनामतर्कं द्विकंकर्मस्यात्तदांतेवामदेव्यस्येतिसमाप्तंचवो इतिधायबल्यंत
विश्वदेवहृत्येतस्यपुनरुक्तदोषप्रसंगंभवेत्तानिततः अनुबलीनांकर्मभेदात्आगमिन्नता ५८
पिस्यादितिचेत्मैवं उक्तः अत्याकिनिष्पन्नेनान्नेनादेवन्नतपितृमनुष्याणांयज्ञान्निवर्तेय

यमपिसायंप्रातरशनोत्तानोवाअग्न्यादिति वक्तव्यत्वात् स्मृतंचयोगीशेन देवेभ्यश्चहुतादन्नाच्छेषात्भू
तबलिंहरेत् अन्नंभूमौश्वचांडालवायसेभ्योविनिक्षिपेदिति अथमन्येपृथिव्यादीनांदेवानामदीयम
नतयाकेवलंहोममात्रस्यैववैश्वदेवसंज्ञामुपपन्नेति नैवंमंतव्यं उक्तः सकलपुराणस्यरूपत्वाद्धोमेनवि
श्वेषांदेवानांतृप्तिसंभवादिति अतः कर्मद्वयमेतादेवेतिसिद्धं॥२४॥ यान्यपंचस्मरणप्रानान्नातपुस्तरणे
भवेत् एककार्योऽर्थः साध्यत्वात्परिधानपिवर्जयेत्॥२५॥ यानिनित्यवैश्वदेवादीनिहवनकर्माणि उक्तौः स
मंतपरिस्तरणयादित्याचार्यस्तरणमानास्तरणकार्यस्यसाध्यमानत्वात् पालाशादिदृष्टदर्भवान्परिधी
नेष्वेतेषुवर्जयेदिति एतेचार्योनास्तरणमंतरेणकर्मणः करणेहोमविकल्पत्वस्मरणाद्धोमादि
चरितार्थताकथंस्यादितिचेत्उच्यते यः परिसंख्यानमित्यादुः परिधीस्तुनउर्वीतगृह्यकर्मसुयाज्ञिकाः तदर्कं
ज्वलयन्तिस्मक्लेवेपरिधयःस्मृताः हात्वालेरक्षित्वाचरितार्थताभवतीति॥२५॥ एतावन्नित्यहोमवैश्वदेवा
पास्तरणकरणंनिरूपयित्वेदानीमनन्यसंकानात्मिकमरवाहुतिपूर्विकंविद्धिशेषमाह॥ बर्हिःप
युक्षणंचैववामदेव्यजपथम्॥ सत्वाहुतिषुसर्वासुत्रिकामतन्नविद्यात्॥२६॥ यत्रक्वचिद्भूमिनापि

निवसप्रक्षार्थमतनु। अथयद्येकस्मिन्कालेव्रीहियवौ। प्रक्रमेयतामितिमुख्यत्वेनहविष्यद्रव्यविषयसं
दिग्धस्याचार्यवचसःस्पष्टीकरणार्थमिदमाह। हविष्येषुयवामुख्यास्तदनुव्रीहयःस्मृताः। माषकोद्र
वगौरादिसर्वालाभेविवर्जयेत्। २७। यवव्रीह्यादिषुहवेष्वन्नेषुविद्यमानेषुहोमार्थंयवामुख्याः प्र
धानाः तदनुयवव्यःपश्चाद्व्रीहयोमुख्याःस्मृताःउक्ताः। अनुक्तत्वान्मुनिभिः हविष्येष्वितिबहुवचनंघृ
तादिद्रव्यापेक्षं। यवानामिवगोधूमादिनि। वक्तव्यत्वान्नितयोरन्नगृत्वेगोधूमशालियोग्यत्वमपिस्यादि
ति। अथयदियवादिहविर्द्रव्याभावस्यात्। तदायदन्नःपुरुषोभवतितदन्नास्तस्यदेवताः इतिस्मरणाम
खापद्हविष्यद्रव्याद्यनदन्नायांतदादीन्यपिकुर्तेदितिशंकापरिहारयन्नाह। इत्यादिकमहविष्यंद्रव्यं॥
सर्वालाभेपि। आचार्योक्तयज्ञियोपधिवनस्पतिफलपत्राद्यालाभेपिहोमार्थंवर्जयेत्। त्यजेदिति। अ
पिवंसतियदन्नस्मरणविरोधइतिचेत्। तत्रायमर्थः हविष्यंयवादिकमन्नंयादवद्भुमानस्यातितस्स
देवाअपितदन्नाभवंति। नचतद्विहायमाषादीनरद्रव्ययोग्याभवंतीति। अतआचार्योपीत्याह। याव ५९
न्नहुयतान्नोजनेनेवनावसंतन्नहुयाद्व्ययदाधिगच्छेत्प्रतिजुहुयादतेनेवावकाशेनहव्यंबाहो

तारंवातिपितापएवाततोजुहुयात्। सर्वथाहविष्यद्रव्याभावादुदकमपिवह्निमध्येजुहुयात्। नाह
विष्यद्रव्यमित्यर्थः तथाचवाजसनेयश्रवणंयदिपयोनस्यात्केनजुहुयादिति। नाहवनीयद्रव्यांतरमनु
कल्पनास्यायवतदुदकमपिजुहुयादित्याह। नदन्तिवायं। अनावेव्रीहियवयोरिति। अतउक्तमेवव
चनंप्रतिपन्नं। प्रयोगश्चास्ययथा हविष्याभावादहविष्यंनहोतव्यं। हविष्यानुपादानश्रुद्धातिथ्यवदि
तिस्थितं। २८। अथहोमार्थंयवादिकविनद्रव्यद्रव्यग्रहणप्रमाणंकिंस्यादित्याह। पाण्याहुतिर्द्वादशपर्व
पूरिकाकंसादिनाचेत्श्रुवपूरमात्रिकाद्विवेनतीर्थेनवहूयतेहविष्यंगारिणिस्यादितिमणावकेस
पाणिनाकरेणआहुतिपाण्याहुतिकरणार्थेतृतीयासायदाक्वेतरस्मिन्नित्यत्वात्। यवादिकहितद्रव्यपा
ण्योहूयात। तदातर्जन्याद्यंगुलीचतुष्टयमवद्वादशपर्वपूरिकाव्यापकाहूयात। त्वदितिकठिनद्रव्याभा
वेदर्शयति। अथसर्पिःप्रयादिद्रवद्रव्यस्यहूटनायांस्रवाभावात्। कंसपात्रादिनाचेत्हूयात। तदसाश्रु
वपूरणमात्रिकप्रमाणाद्हूयते। इतिशेषः आदिशब्दाद्वरुस्थाल्यपिगृह्यात। तादृतदुक्तस्वरूपकर
णविशेषश्चितंवहविः स्वमारिणिशोभनांगारयुता स्यादितिविद्वालामालिनिविगत। नक्षाम्यावं

ग्रुप्यय प्रदेशस्थेन दैवेन तीर्थविशेषेण हूयात न पित्रादितीर्थेनेति॥२८॥ अथागारदहनाग्निहो
मकरणं किमित्याह। यो विद्वानाहिताग्निर्यमागारं दहेत् मानवः। मंत्राग्निं स मेधावी वदरिद्रश्च स जाय
ता॥२९॥ यो मानवो न विविदीत्रिमति। न केवलमस्मिन्नु किंतर्हि स्वमागारमिति व विगतांगारिणाग्निहवि
र्जुहोति। वशब्दः समुच्चयपिपि निर्दिष्टयति। स एवं सता। मंत्राग्निर्नीयते। मंत्रेणेठराग्निर्यस्य स तथा। न के
वलं तथा प्रतित्वा मेधावी वव शब्दात् जाठराग्न्याभावात् रोगवान् यतः अग्निमूले बलं तु सो बलनमूलं
वलीविनेः एवाद्वे किं सावियानां यदग्नेः परिपालनमित्यायुर्वेदशास्त्रे। एवं दरिद्रस्य अथमाचयेः अ
नमिष्टे हुताशनादिति दृष्टांतामंदवेति प्राग्निहोमान्मेदह्यो जायत इति। प्रत्येकं संबंधः। मार्कंडे
यपुराणं वहोमं ददाति। यो नित्यमसमिद्धे हुताशने। निर्द्धनो मंदवह्निश्च ते जो हीनः स जायते॥२९॥
इति। अप्रत्यक्षहोमन्नवदोषं दर्शयित्वेदानीं पुनः समिद्धाग्नौ होतव्यमिति। दहीकरणार्थमाह्नात ६०
तस्मात्समिद्धे होतव्यं नासमिद्धे कदाचन। आरोग्यमिच्छतायुश्च श्रियमात्यंतिकीं तथा॥३०॥ तस्मादतद्व
दर्शनादात्मनि। आरोग्यमयोगेन ताभिच्छता यजमानादितद्वात्स्यादिकं वर्षशतमायुश्च तथात्

त्यिपकारेणात्यंतिकीमिति। सर्वेतां श्रियं लक्ष्मी च। कदाचन कस्यांचिदवस्थायां असमिद्धेग्नौ हवि
र्होतव्यं नासमिद्ध एव होतव्यमिति। कुत्रित्याह। सुसमिद्धे होतव्यमग्निर्वै सर्वा देवताः सर्वा एव दे
वताः प्रत्यक्षं हुता भवंतीति॥३०॥ ननु अग्निः केन कारणेन समिद्धः कर्तव्य इत्याह। तुद्दधः फूत्कृते विवम
पाणिस्सूर्पस्पदर्विभिः। न कुर्यादग्निधमनं कुर्याद्वा व्यजनादिना॥३१॥ मानवोग्नौ हविर्हेतुमिंधनं एतत्
करणविशेषेः अग्न्युद्दीपनं प्रज्वालीकरणं न कुर्यात्। किं कैः पाणिस्सूर्पस्पदर्विभिः पाणिः करः। सूर्पः प्र
सिद्धः। आस्यं वक्त्रं दर्वी परिवृत्तं कं। फूत्कृत्वं ठंडलं तु लक्ष्यत्। एत रिस्पर्शः। वशब्दात् स्वकपालादयोपि
गृह्यंते। यथा विनिर्हत्य यदा स्वपामवायुः समिद्धे न स्यात् तदा व्यजनादिना कुर्यात्। आदिशब्दात् त्र
कांस्यादिपात्रैरिति। वाक्यात् कस्यायमर्थः। स्वयमग्निः समिद्धो यदा न भवति तदा पत्रकेन नवव्यादिरिति प
रिसंख्यानादि स्मरणं तरोरुद्देपदर्शनात्रेनाविधमनाप[illegible]दिनर थाधामदिति॥३१॥ होतव्यो बहुत्वे
वितिवा पाठांतरं। तत्र हविषीत्यर्थः। एवं निजमंत्रः सिद्धांत[illegible]श्वाथा धुनाधमनविशेषमतांतरमाह।
मुखेनैके धमंत्यग्निं मुखाद्ध्ये- षोऽध्यजायत नाग्निं मुखेनेति च यल्लौकिकं योजयंति तत्॥३२॥ हीनेति

न्वर्थः यतोऽयं अग्निः मुखेनोपधमदित्यादिना मन्त्रादीनां वयस्तु खधम न निषेधवचनं। तन्नैवो
क्तिकेऽग्नेयो जयंति। युक्तं कुर्वंती न्वर्थः। परिसंख्यानेन समृतं। न पक्षकेणोपधामन स्वर्पेण कदाच
मुखेनोपधमेदग्निं मुखादग्निरजायत। तथापक्षकेण न वेद्याधिः स्वर्पेण धमनाशनं पाणिना न
त्यमादन्ने सिद्धिमाऽमुखतो नावत्। इति प्रवामवस्य मुखादग्निरजायतेति। ॥ इत्योपासनिक
श्रीमच्चक्रधरात्मजनमिश्र आशादित्यरचितो कर्मप्रदीपभाष्ये प्रथमस्य नवमी कंडिका॥ ९॥ श्रीः॥
॥ एवं तावदग्निप्रादुःकरणस्य करणकालादिकथनं मुख्येदानीं सुते कृतितस्य स्नानं विना प्रादुःकर
णहोमादिकर्मकरणानधिकारदर्शनादाचार्यो नूक्तं तद्विधिमाविर्भावयन्नाह। यथाहन्निति तथा प्रात
नित्यं स्नायदनातुरः। दंतान्प्रक्षाल्य नद्यादौ गृहे वत्तदमंत्रवत्। २॥ यथापन प्रकारेण अहनि दिनम
ध्यसमये नद्यादि वतस्नानादीन् गात्वा द्विजस्य स्नानं मुनिभिः विहितं। तथा प्रातःसमयेऽपि नद्याद ६१
वनातुरो रोगरहितः। वक्ष्यरूपेण दंतान्प्रक्षाल्य नियमादिकं यत्न तु विदध्यात्। प्रस्तुतत्वाद्धोमः तत्
अथ प्रातःस्नानं मध्याह्नादिकं समंत्रवस्यादिति। मतं। नैवं ततः। प्रातर्न तु या स्नानमिति व्

क्तत्वात्। स्मृतं च व्यासेन। प्रातः संक्षेपतः स्नानं होमार्थं कुर्यात्तदिष्यते। विधिमंत्रसमायुक्तं म
ध्याह्ने तु सविस्तरमिति। अथ मृदुचरणादिमंत्रवस्वारदितत्वात्। मध्याह्निकस्नानेनोपमयाऽऽवे
इति चेत्। नैवं नित्यतया चरितार्थत्वात् स्मृतं च। अस्नातस्तु पुमान्नार्हो जप्याग्निहवनादिषु। प्रातः
स्नानं तदर्थं तु नित्यस्नानं प्रकीर्तितमिति। प्रातःशब्दस्यारुणयस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायादिति। बोधा
यनादिमुनिस्मरणेभ्यः सूर्योदयपूर्वकालस्नानस्नानज्ञापको ज्ञानयः। मध्यपुराणाच्च तस्य श्राद्धादि
पर इति। यथाहनीनिशावृत्ता मध्याह्नस्नानमप्यवश्यं विधेयं। अन्यथा नित्यशब्दादुपमानोपमयाऽऽव
स्यात्। स्मृतं च दक्षेण। अस्नात्वा चाप्यहुत्वा चाप्यदत्त्वा भुंक्ते वयस्तु वा। देववादीनामृणी भूत्वा नरकं व्र
जनित्यध इति। योगयोगीश्वरोऽपि गृहस्थस्य स्नानद्वयं नित्यत्वेनाह। उभे सध्ये च स्नानं वै ब्राह्मणेभ्य
हस्तिनः। तिस्रः पुष्पित संध्यासु स्नातवं च तपस्विने नि। विसृज्य प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थगृहस्थ
योः यतस्त्रिषवणं स्नानं मन्त्रज्ञब्रह्मचारिण इति नियमित्रिदंडी। तत्र यत्नो विधिश्च स्मृतिलक्षणरागो मया
नुपकल्पो तो वरूपः। स्वशाखो वा यथेन्द्रापितो भावनीयः। न च मध्याह्नकाल स्नानतः प्रातःस्नात

होमादिकं नरः कुर्यादिति वक्तव्यं कृतः नालास्वेदसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमानिति स्मरणात्।
पुरुषग्रहणाद्वा स्त्रियः प्रातः स्नानाभावः कृतः शौचाचमनमात्रेणैव तस्याः शुद्धेः स्मृतं च शातातपेन
ह्यावेनावस्थुविस्या तां दंपती शयनं गतौ शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमानिति इह च यथाह
नृसिंहपुराणं न चाश्रोतः स्नुच स्नायात्प्रतिश्रोतः स्थितो द्विजः तडागादिषु तोयेषु प्रत्यक्षं स्नानमाचरेत्।
इदिकमितरदन्यस्मरणाच्च तपत्नव्यं स्नानमन्यत्रिकेन वाससेति तथा भुक्तमपि तनयानंतरोक्षि
तायानवस्त्रयुक्तया बंधुबन्धुजनस्नाया सतमंगल इति तपानेकवासाः क्रियाः कुर्यात्स्नानकर्मवि
नाक्वचिदिति स्मरणेभ्यः अथ सवस्त्रो हरहराद्युत्थाति शांखायनगृह्योक्तविरोधयति च तावेवं
एतस्य तत्रैव चरितार्थत्वात्। अथवा नग्नं स्नानं निषेधार्थत्वादिति। अथ प्रातः स्नानादियान्तरोक्तं सर्वं प
दायगानि पादौ मंडं गुदं हस्तौ च वक्त्रं शिरस्तथा। प्रक्षाल्य मृज्जलैः सम्यगाचम्य विधिमाचरेदिति। त
थैव मतिलं च सामिः संक्षेपेण अथ अथ मन्त्रसे लक्ष्मीमव चगरेन यस्या। दश्र ६२
विर्नरः आचम्य प्रयतः पश्चात्स्नानं विधिवदाचरेदिति योगयोगीशस्मरणात् प्रातःस्नानत्वानि

=विधायकं वचनं वक्तव्यं मध्याह्नकालपरमिति। अथ कथमेतदिति चेत्। यतः पूर्वापरसंध्ययो १
तिर्नियं। अस्य स्मरणस्य तथादिस्पर्शेन मध्याह्नपरत्वात्। अथ प्रातःस्नानेऽपि कृतो नैवमिति। एतेन यो
गीशस्मरणेऽपि प्रातःस्नानं मन्त्राद्धि विधिमंत्राभावो गमतिं। न वचनाममंत्रस्नानविधान वचनं सार्वकालिकमि
त्यपि शंकनीयं। कुतः बोधायनस्मरणात्। यतः। अपोऽवगाहनं स्नानं विहितं सार्ववर्णिकं। मंत्रवत्प्रोक्षणं
चाद्भिर्द्विजातीनां विशिष्यत इति। द्विजास्त्रयो वर्णाः एतेन समत्वात् योषिदपि व्याख्याता। एवं प्रातर्नैतत्वे
यास्थानमित्यादि निरस्ते वक्तव्यत्वात्प्रातःस्नात्वा स्नानांग तर्पणं जलस्थः कृत्वोत्तीर्य वस्त्रं परिधायाचम्य
वक्ष्यमाणलक्षणां संध्यां विधाय होमकाललोपभयवर्जित विनो गृहानागत्य होमं दद्यात्। यजुर्वेदम
दिते आस्येति। तर्पणादर्वाक् ब्रह्मयज्ञरूपस्थाने होमकाललोपभयाद्विजादिजय इहितमुचित्रं स
ध्ययोपस्थानं विधास्यतीयतो नित द्विरुद्धमित्यादि शब्देनादेवव्यानादयो दर्शिता। नदीशब्दस्य प्रथमयज्ञे
यत्र ततः स्नाने नविशिष्टफलाप्तिः स्यादिति द्योतयति स्मृत्यंतरं। त्रिरात्रफलदा नद्यायाः काश्चिदस
मुद्रगाः समुद्रगास्तु पक्षस्य मासस्य सरितांपतिरिति समुद्र इत्यर्थः। सरःस्नाने त्रिरात्रस्नानादिफल ६२
दास्करित्यभिप्रायः। वेदिति शंकायां। अथ प्रातःस्नानत्वाद मंत्रवादवस्नायात्। स्नानं तर्पणं मंत्ररहि

तमित्यर्थः। अनेन गृहस्नानादपि कृतो भवतीत्याख्यातं। कुतस्तर्पणमिति चेत्। स्रवंतीष्वनिरुद्धासु त्रं
योवर्णो द्विजातयः। होमकाललोपभयाद्वा गृहे चेत् स्नाति। तथैव प्रातरुच्छायकुर्वेप्रादवतापि तर्पणमि
ति स्मरणात्। एतेन माध्याह्निकं गृहस्नानमपि मंत्रवत्सूचितं। मंत्रवदन्यत्। वृथा काम्यादकस्नानं वृथा न
पमावेदिकं। वृथाल्पश्रोत्रायदानं वृथा युक्तमसाक्षिकं। इति स्मरणात्। गृहेऽपि शीतान्नसास्नायादिति भि
वं। कुतः गृहे शीतोदकस्नानं बहिरप्युदकेन वा। यः करोति नरस्तस्य। फलं किं विनविद्यत इति स्मरणात्।
बहिनदादौ फलं शरीरशुद्धिः। अथ तथाप्यत्र पूर्वं स्मरणविरोध इति चेत्। मैवं कुतः। तत्र वृथाशब्द
स्य विशिष्टफलनिषेधार्थत्वात्। अतएव नमसा शरीरशुद्धिमात्रं भवतीत्याह। ब्रह्मांडपुराणे स्नानस
वह्नितप्तेन तापेव परवारिणा। शरीरशुद्धिर्विज्ञेया नतु स्नानफलं लभेदिति। परं नसा शीतेन स्नायादि
त्याशयः। शालातापनापि स्मृतं। आपस्वभावतो मेध्याः किंपुनर्वह्निसंयुताः। तस्मात्संतप्रशंसं तिस्नानमु
ष्णेन वारिणा इति। उष्णोदकस्नानं एतेषु निमित्तेषु न कर्तव्यं। यान्याह चंडेश्वरानिमतं। संक्रांतो भा
नुवारे च ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। मातापित्रोः स्तथा श्राद्धे न स्नायादुष्णवारिणा। पातजन्मनि संक्रांतो श्रा

द्विवायच्चकर्मणि। अस्पर्शस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा। यज्ञकर्मण्येवं च नद्यस्नाने। अस्पर्शोऽश्रुमा
लादयः। शिरःस्नानविधानं च शास्त्रप्रसिद्धं ततः। अनातुरइत्यस्य उक्तत्वात्। तथा हजाबालः। अशक्तावशिरः
स्कं च स्नानमस्य विधीयते। आर्द्रेण वाससा वापि मार्जनं दैहिकं स्मृतं। इति। अथ मतं। कंठस्नानादिभिः
शिरःस्नानसमफलप्राप्त्यभावः। अतो रोगग्रस्तादिभिः फलातिरेकार्थं शिरःस्नानामेव विधीयते। एतत्
दुयुक्तं। धर्मस्य देहाश्रयत्वात्। देहमंतरेण धर्मनाशप्रसंगाच्च। अतोऽशक्तौ शिरोऽन्तरा कंठस्नानादिभिः
शिरःस्नानफलं स्यादिति। भृगुणा स्मृतं। चक्षुरोगी शिरोरोगी कंठरोगी कफाधिकः। कंठस्नानं प्रकुर्वीत
शिरःस्नानसमं हि तदिति। अनेन ह्यशक्तयोर्व्याख्याताः। सर्वथा सामर्थ्ये च मंत्रस्नानमपि कर्तव्यं। यतः का
लदोषात्स्नातुं न शक्नोति यदा ह्यसौ। ऋषिभिस्तु तदा शक्त्या मंत्रैर्द्वैयं तु मार्जनं। इत्यलमति प्रसं
गेन॥ २२ दंतप्रक्षाल्यस्नाया दिवाकर्तो इदानीं प्रक्षाल्यनार्थं करणविशेषमाह। नारदः तत्कर्तव्यं दंतस्य दशां ६४
गुलमपाटितं। सत्वचं दंतकाष्ठं स्यात् तदग्रेण प्रधावयेत्। २३ नारदाभिरुक्तं बृहस्पतेः वंनारदवाक्ये अंगु
लाष्टकं प्रमाणं। अपाटितं आर्द्रं अशीर्णं सत्वचं त्वचा सहितं। यत्काष्ठं भवति तद्दंतकाष्ठं स्यात्। दंतश्च

र्षणाकरणं काष्ठं न वेत्। नास्येवं विधस्य मूलं विहाय। अग्रेण प्रधावयेत्। प्रशाखः प्रकर्षार्थः। नार
दमुनिग्रहणं च कौशादिसाम्यशाखावार्यत्वबसेन। क्षत्रविट्शूद्रजातीनां नवषट्चतुरंगुलमि
ति गुरुस्मरणोक्तप्रमाणविशेषदर्शनाद्वादशांगुलग्रहणं विप्रपरं। आदिशब्दादन्यमुनिमतस्य
सामर्थ्योक्तनिजस्तत्शास्त्रसंकोचो दर्शितः। नारदस्त्वथ आह। आपालाशबिल्वानामपामार्गशि
रीषयोः। भक्षयेत्प्रातरुत्थाय वाग्यतो दंतधावनं। इति। पालाशा आम्रातकः। कंटकिनो बदर्यादय
क्षीरिणः अर्कवटादयः। आदिशब्दादन्यत्रास्योक्तमपि यथाह नरसिंहपुराणे खदिरश्च दंतधा
वटस्तथा। एते प्रशस्ताः॥ कथिता दंतधावनकर्मणि। निवर्ज्योऽथ विष्णुराह। नपालाशं दंतधावनं स्या
त् श्लेष्मातकारिष्टविभीतकधवधन्वनं जनकोविदारशमीपीलुपिप्पलेंगुदगुग्गुलजं नवर्जं बृह
चिर्भटीजिन्हुतिलकतिंदुकजं न पारिभद्राम्रकामोचकशाल्मलीशणजं न मधुरं नाम्लमार्थं
पिरं यत्काग्रकनीनिकाग्रसमं स्थौल्यमकूर्चं द्वादशांगुलमिति विकल्पेनार्थः॥ २४ एवं प्रतिपाद
तरच्च स्वनवस्तुनस्वरूपं न सायदिताह। उच्छायन्ते प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः। परिजप्य च म

त्रेणानेनच्छेदयेद्दंतधावनं। ख्यातात्यमंत्रस्मरणाविधेयपरिसमंततो भावेनयमेरक्षणापहितवि
सचूर्तिर्यजमानः शयनस्थानादुत्थायाध्यानं नत्वा महत्वाद्यनंतरं एकांतं गुदानिस्त्रमयोर्दिव
मृत्तिकेति। मृदादिग्रहणेन शुचिः शौचवान् कृत्वा नेत्रप्रक्षालनमाचमनं ऊरुःसरं प्रत्यङ्मुखो
वाङ्मुखो वोपविश्य वक्ष्यमाणमंत्रेण परिजप्य दंतधावनं कार्यं। ईपकूर्णाग्रं करणात्वेनदायतु
आह च मार्कंडेयपुराणं प्राङ्मुखो वापि वाग्यतो दंतधावनं कुर्वीत। दंतवनं तन्मनस्तायदन्यं वीरुध
इति छायेति वचनं च मध्याह्नकाले दंतधावननिषेधायः स्मृतं यतः। प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु म
ध्याह्ने नवमीषु च। संक्रांत्यर्कदिने श्राद्धे न कुर्याद्दंतधावनमिति। मार्कंडपुराणे वा। कृत्वा प्रस
धनात्सर्वे दर्शितं दंतधावनं सर्वोद्भव एव कार्यो हि देवतानां च पूजनं इति। सक्षणाचावरोदंतसंयोग
ज्ञाणः। अपजपरावृत्या त्र स्मरणं तरोः कांचौनकरणाद्दर्शनार्थः। कुतः उपमानस्य इति धातोः तद्ध ६५
जपस्यमानस्त्वात्। फलातिरेकस्मरणाच्च अतः स्मृतं। प्रचाराभिषुनेविवप्रश्नात्वदंतधावनेषु
नत्रोन नकालपुष्पद्युमोर्नस्समाचारतां इति। अन्येषु विप्रातः चावमनानंतरं दंतकाष्ठं नदाय

दितिस्मरणेन यथा तथा कालेषु संप्राप्तेषु शौचं कुर्याद्विपार्थं चेत् ततः स्नानं प्रकुर्वीत दंतधावनपू
र्वकमिति दंतधावनसत्वादित्यर्थः। न च दंतधावनं करणं यादृच्छिकमित्यपि मंतव्यं दंतप्रक्षालने
ति नियमेनोक्तत्वात् पर्युषितास्य च कर्मफलहानाच्च। अतोऽह्नि स्नातानंतरं स्मरणं मुखे पर्युषि
ते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दंतधावनं इति। आपवमानदीवाः प्रतिप
द्दर्शषष्ठीषु नवम्यां विवसत्तमाः। दंतानां काष्ठसंयोगाद्दहत्यासप्तमं कुलमिति। स्मरणात्तद्वत्
चैत्रस्यापि च वर्ज्यं यदिति नारदादिवचनात्स्मृतिषिद्धे तद्दंगुलीभिः क्रियत इति। एतस्मादूर्ध्व
दशकस्मरणानिरस्तत्वादुरूकं यतः। अंगुल्या दंतकाष्ठं च प्रत्यक्षं लवणं तथा। मृत्तिकाभक्षणं च प्रहिते
दणं चैव तुल्यं गोमांसभक्षणादिति। नहि दंतधारणस्नायादिस्थे तदपि पृथीनमिस्मरणात्। आपांह्यादश
ग्रु वस्त्राय वस्त्रादर्शनात्सवकं यतः। अलाभे दंतकाष्ठानां निषिद्धायां तथा तिथौ। अपां द्वादशगं
डूषैर्मुखस्य शुद्धिर्भवेत् पुनः इत्यतः पर्युषितमुखस्यापस्नानए वेति सिद्धं। एवं अनेन मंत्रेण परि
जप्य स्वयेदित्याह। आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजाः पशु वसूनि च। ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वं नो देहि वनस्पते।

न्वेणोऽन्शाधिकं वर्षशतमायुरस्मन्म्यं भविष्यति एवं बलादिष्वपि प्रत्येकमभिसंबंधः उक्तार्थमततः॥२८
इत्थं प्रातरुत्थाय नदीस्नानस्य मुख्यत्वं दर्शितमिदानीं कालविशेषात्तदपवदन्नाह॥ मासद्वयं श्रावणादि
सर्वाः न — रजस्वलाः तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः॥२९॥ रेवा गंगा सरस्वती प्रभृतीः समुद्र
संगता नदीर्वर्जयित्वा विहाय अन्या याः काश्चन वर्तन्ते ताः सर्वाः श्रावणं मासमारभ्य मासद्वितयं या
वत् रजस्वलाः वर्षायां मृतत्वे स्त्रीधर्मयुता भवन्तीत्यर्थः अतस्तासु संसर्गे तथा स्नानविषये स्नानं न कुर्वीत
समुद्रगासु कुर्वीतेत्यर्थः एतेन प्रस्रवणादिषु स्नायादिति गम्यते स्मृत्यंतरे पि तु स्मृतं सिंहकर्कट
न योर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा तु जाह्नवीमिति जाह्नवीग्रहणं समुद्रगा
पलक्षणार्थं उक्तः समुद्रगा इति बहुवचनं व्याप्तेः अत एव ब्रह्मपुराणं तपस्या सुतागंगापुण्यदा गंगा
ता सरस्वती रजसा नाभिभूयन्ते या चान्या एतदसंघ्रा इति यथाद्यमिति या वा ॥३०॥ अथ नदीशब्दे
न प्रस्रवणादिकं वहमानं सकलं जलमुच्यते उत किंचित् विशिष्टं तत्र मध्यमवीलाकोदयन्नाह॥ धनु ६६
सहस्राण्यगम्यो वा तावद्यासां न विद्यते न ता नदीशब्दवहा गर्तास्ताः परिकीर्तिताः॥३१॥ यासां

दीकल्पानां दीर्घत्वेन तथा धनुषां अष्टौ सहस्राणि च संख्यायां ता यमुदकं न विद्यते नास्ति ता एवं रूपा नदी
शब्दवहा न भवतीति विवेकः किं तु गर्ताः परिकीर्तिता इति ऋषिभिरिति तत्सु रजोऽस्ति तास्वास्नायादिति
अष्टसहस्रधनुर्ग्रहणात्न्यूनत्वं ॥३२॥ इदानीं कालविशेषे महानदीषु रजोदोषाभावं दर्शयति
॥ उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च। चंद्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते॥३३॥ गतं प्रस्रव
णादीनामप्राप्तावपि तेषु निमित्तेषु तथारूपनदीस्नानेन स्नातो रजोयुक्तनदीस्नानभवो दोषः पापं न भव
ति केषु वेदोपाकर्मणि उक्तार्थमेतयेत ॥३४॥ नन्वेतेषु निमित्तेषु उत्तानदोष इत्याह॥ वेदादर्शं सि
सर्वाणि ब्रह्माद्याश्च दिवौकसः। जलार्थिनोऽपि पितरो मरीच्याद्यास्तथर्षयः॥३५॥ उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्ना
नार्थं ब्रह्मवादिनः। पिपासवस्तु गच्छन्ति संहृष्टाः स्वशरीरिणः॥३६॥ वेदोपाकर्मणि तद्वदुत्सर्गे च स्नान
करणार्थं वेदवादिनो गंतुं मिलन्ति नत्वा च त्यारो वेदाः तथा गायत्र्यादीनि सर्वाणि छंदांसि एवं ब्रह्मा
दिका दिवौकसो देवाश्च एते न केवलं स्मनेव किं तु अथ दिव्या दयः पितरः तथा मरीचिप्रभृतयश्च महर
र्षयः एते सर्वे जलार्थिनः उदके उत्सवः सन्तः स्वशरीरिणो गोमयशरीरिणोऽन्यत्वा अन्तं चोपस्थान्त्य

लया: स्नात्वा अयमस्मोस्तर्पयिष्यतीति मन्वाना: सम षेधुना: तै: सह तत्र गच्छंति जो नित्येन स
स्मृतं। ब्राह्मणं स्नातुमायांतं सह गच्छंति देवता:। पितरस्तत्र गच्छंति वायुभूता जलार्थिन: इति
।४१। अप्यनिर्गच्छद्भि: किमित्याह। समागमस्तु यत्रैषां तत्र हत्यादयो मला: सर्वे स्वयं या
तिकिंभूतं नदीरज:।४२। उक्तं: यत्रादर्शे पूर्वोक्तानामेतेषां वराहादीनां समागम: तत्र ब्र
ह्महत्यादयो मला: पापानि न नं निश्चयेन स्वयं यांति नाशमाप्नुवंति। उत निवितर्के। किमवं नदी
रज: स्वयं न याति। अपि तु तदपि यातीत्यर्थ:॥४३॥ एवं वराहादिमहिमानमुक्त्वेदानीं ऋषीणामप्याह।
ऋषीणां सेव्यमानानां मंतरालं समाश्रित:। संपिबेद्य: शरीरेण परिधृत्य जलच्छटा:॥४४॥ ब्राह्म
णादिभि: तर्पणार्थं सेव्यमानानामृषीणां यो अंतरालदेशं समाश्रित: सन् शरीरेण त्वाप
रिसमंततो गात्रे गलित: मुक्ता जलच्छटा: उदकच्छटा: सम्यक् हस्तमध्यगादारणपिबेत् शरीरेणो ६९
वचनात्तु स्वयमादानादि न पिबेदिति दर्शयति। ऋषीणामिति बहुवचनं संस्रोपलक्षणं॥४५॥ स्म
नस्य किमित्याह। विद्यादीन् ब्राह्मण: कामान् वरादीन् कन्यकाश्च वा। आप्नुयात्पि लक्ष्यपि मुख्यान्याप्नुया

यान्नात्र संशय:॥४६॥ ब्राह्मणो हितत्र साद्याद्विद्यादीन्कामानाप्नुयात्। आदिशब्दो ब्रह्मवर्चसादिप्राप्ति
ज्ञापनार्थ:। ब्राह्मणग्रहणं वर्णसमुच्चयत्ववरोनाप एवं कर्त्री कन्यका परिणीता वा वरादीन् कामान् ध
नं विभ्नितमाप्नुयादिति संबंध:। आदिशब्दात्पुत्रसौभाग्यादीनपि। एवं केवलसिद्धिकामिस्तु स्वा
निप्राप्नुयादिति न किंतु आमुष्मिकाण्यपि परलोकमवाप्यापि। अपि शब्द: पर्वतेति प्रादिवी भ
यं। बृहत्ताव प्राज्यादीनित्यमनदन्त्येतस्मिन्नर्थे संशय: संदेहो नास्तीति। एतेन जनं स्कंदस्यात
लाजविंदा नाद्दोष: कुत: नासिं वरस्थलमुदकं स्वस्य परिशिष्टं कन्यत्वात् कुत: प्रेतस्नानं तन्नद्यो
षड्त्वाह॥४७॥ अस्थि यस्तु विनादत्तमाममलजलादिना। अनिर्ग्रंतदशाहास्तु प्रेतास्नानं सि
भुंजात॥४८॥ अस्थि चिरजो दोषयुत यदुदकाद्यंद्यं। अस्थि विनाप्रेतस्नतकादि निमित्तिनास
तान्नारस्नादत्तं। आमं यथा मरणदिने पाकश्राद्धनियमेसत्यपि शवदहनदिवसे शरीरं वादि
पात्रणममान्नदानं। अस्थि जलादिना यथापि तर्पणनिमित्ताममस्यपिण्डांजलिकाले लिना
लानाकालविलंबयन्न तिलदानम्। आदिशब्दाद्दर्भोत्तानादद्दनोदकदानं दर्शयति। एवमर्धजला

दिनादर्वाक् केवलं जलमात्रमित्यपि प्रायः॥ अनिर्गते दशाहे प्रेताः न विद्यात् देहोद्भवनिमित्तं पिं
डदानेन निर्गते दशाहे पायसं तथा। अदत्तदशपिंडा इत्यर्थः॥ यतस्ते प्रायसाक्षु विङ्गभो
जाः॥ अतस्ते भुंजते भोगं कुर्वंति। अतः प्रेतस्तानेन दोषः स्यांसि इतरथा यद्यस्तु विदहः संनत्रे
श्रु विद्व्यां मृताहन्यामान्नं अतिलं जलं च यद्दाति न दात्तु पुनः स्त्रांसि भुंजानं न तु पितर इति। ५५
अपरहे परागोऽपि ऊर्ना न दोषः इत्याह स्वधुन्यंतः समानि स्थः सार्वार्णं यांसि नतले कूपस्थान्य
पि सोमार्कग्रहणे नात्र संसयः॥ ५६॥ सवीर्णं यांसि कलशादिकस्त्रिमकल्पितानि नपि तानि मितले
स्थिति तलशब्दो गोलत्वादुपरिवाची। तानि सोमार्कयोर्ग्रहणकाले स्वर्धुन्यंतः समानि स्थः गंगाज
लसमानानि भवयुः इत्यवगत्य तत्रापि रजोदोषो नेति शेषः। अतो रात्रिस्नाननिषेधस्य काल्याम
तिपाविश्यानग्रहणसमाय तत्रापि स्नायादिति। पयसेरस्मरणात्। दिवाकरकाले इत्युनं दिवा स्ना ४८
नं विधायतं। अप्रसस्तं निशिस्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात् इति। एवं पुण्यत्वान् श्राद्धमपि रात्रावा
चरणीयमित्याह। पुराणं सिंहिकेयो यदा सोमं ग्रसते पर्वसंधिषु गजच्छाया तु सा ज्ञेया तत्र श्रा

द्धं कल्पयादिति। एवमर्केपि स्मरंति य्वैगंगासमंताय मर्वचास समा द्विजाः॥ सर्वं भूमिसमं दानं राहु
ग्रस्ते दिवाकार इति। अतो रात्रिस्नानपिंडदानादौ दोषनुष्णो पिनस्यादिति॥५७॥ इत्येसानि कस्रीव
कथरात्मज मिश्र आशादित्य सातो कर्मप्रदीपनाख्य प्रथमस्य दशमी कंडिका॥ १०॥ गाडुंजननिजे
नाप नकृतिनारपाचैराणवदादिनि शास्त्रि मिन् नविग्रहेण सुधियो याताः विदामाह। उत्कुधा
निसनानिकेरवसामान्यत्वात्संमामसात्ययोः संचारितान्यसौ वितन्वात संध्याविधिं संप्रति। एवं नावत
प्रथमप्रपाटके होमादिकर्मकरणार्थमाचार्यो नारव्यानमुपवीनविधेरारभ्य स्नानांतं कर्माण्युक्त्वेदा
नीमुपवीतिनः स्नातस्य प्रवृत्तसंध्यस्य होमादिष्वनधिकाराद् तत्करणविधिं दिदर्शयिषुरिदमाह
अथ नदेहं प्रवक्ष्यामि संध्योपासनकं विधिं। अनर्हः कर्मणां विप्रः संध्याहीनो यतः स्मृतः॥१॥ यतो हेतोः
संध्याहीनोऽशुचिरित्यादिना होमादिकर्मकरणाय संध्योपासनकं नाम विशेषं प्रकटीतत्ववक्ष्या
मीति। एतेन सूतकादिनिमित्तप्राप्ता संध्यालोपस्मार्तो मध्ये नित्यकर्मस्वनर्हता स्यादित्यनुमीयत
संध्यशब्देन अहोरात्रसंधिः। यथाह मरीचिः। अहोरात्रस्य यः संधिः सूर्यनक्षत्रवर्जितः। सा हि संध्या

समारभ्यात। तत्र संध्यां समाचरेदिति। न च संध्या अन्येन कारयितव्या। यस्मात् स्मृत्यादरस्तत्रैव संध्या
मह्निम्नो अयातावश्यकत्वात् होमोन्येनापि हूयते। सिद्धमिति। तुनः। एतत् अन्येः ------ दक्ष
त्रिष्वपि हुतो वा रंशिष्यैः शतकृतात् होमात् दक्षः। अत्र हुतो वरं पुत्रैः शतहुतात् हीनकोह्यात्महुतोप
रमित्यहुतश्रुतिः स्वहुतहोमनववहुलफलविलोकनात्। अतो होमलोपो दिगर्हित इत्यपयमयैव द्व्याति
तथा वदद्धः। संध्याकर्मावसाने च स्वयं होमो विधीयते। स्वयं होमफलं यत्तु तदन्येन न विद्यत इति। कात्या
एवमवश्यकर्तव्यत्वं। विधाय सपवित्रकरण विधिमाह। सव्ये पाणौ कुशान् कृत्वा कुर्यादाचमनक्रियां। ह्रस्वाः
प्रवरणाः यस्याः कुशादीर्घास्तु बर्हिषः॥ २॥ सव्ये वामपाणौ प्रदेशादिप्रमाणिकान् ह्रस्वांस्त्रिसंख्यादि
कानुक्तत्वात्ततः प्रथमं तावत् प्रागुक्तरूपामाचमनक्रियां कुर्यात्। अथ दीर्घ अ - तदादिकर्म एकपव्या
गिनद्दर्भा कांशमयत्वाद् ह्रस्वा इति ह्रस्वाः प्रादेशादिप्रमाणेन ल- वः प्रवरतः कुशा एवः प्रवरणा
यस्याः संध्यादिकर्म परिचरणनिमित्तं न त्वयुः एवं च तेनः दीर्घास्त्वधिकमानाः अग्निस्तरणकर्म ८९
णार्थं यदा नायोच्छिन्निर्बर्हिश्चिहितः तत्रस्य निमित्तं तावत् सर्वत्र समन्त्वायात्याः। दीर्घाश्च तदाक्षि।क

र्म एवाचमनमार्जनादिकर्म सौकार्यौ कर्तुं न शक्यते। तदुक्तं स्मृत्यादिसारे एव ह्रस्वेष्व। अतो विहितमा
ना। एवोक्तकर्मसु गृह्णीयादिति। ३। कुतः एतदित्याह। दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः संध्यादिकर्मणि
सव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः॥ ३॥ पवित्रिनिःशालानाम पापरूपाणमवेस्राव्यतीति पवि
त्रं। अत्रणं ग्रहः। यतो यजुः अक्ता विदमुक्तं अतः संध्यादिके कर्मणि सव्यो वामकरः सोपग्रहः कु
शणीयः। ग्रहणं ग्रहः। उपमामंतस्येन्द्र कुशा ग्रहणं सततं मनसतया। एवं दक्षिणो वामनरः। द्व्यावी
कृस्वरूप पवित्रद्धयन सह वर्तत इति। सपवित्रकरः स्वार्थे कः। तथाचायो अ आदिशाद्ग्रहोमादिक
म्मोण्यपि गृहीतानि स्मृतं। ---------- स्वाध्याये पिण्डतर्पणं संध्या ताण्डव कर्तव्यो सपवित्री
कारिद्धिजिरिति। ---------- र्थः अथ कथं कारयद्धि - दिह्लर्भैः पवित्रग्रहणम
वगम्यत इति॥ ७॥ व्यासस्मृतं। ---------- पः चतुर्भिर्दर्भपिंजलैर्ब्राह्म
णस्य पवित्रकं। एकैकं न्यूनमुद्दिष्टं वर्णे यथाक्रमं। यथोक्तसंध्यासु पवित्रसंख्यासंक्षिप्या
सस्मृतं। कस्य पस्य निर्ब्राह्मयज्ञादिकर्मपवित्रपाणिवेदितव्यं। तद्यथासंप्रज्याविप्रः रंमा

ग्रं विधिस्मृतं। सर्वत्र दक्षिणी-तत्पवित्रमन्निधीयत इति। अथवा पिंजूलमपि पवित्रं सं
संध्यापि वैकल्पिकं। भवत्विति मतं। भेदं। पवित्रयुक्तकरस्य संध्यादिष्वाचमनानविकारस्य
तन्निबंधाद्दृष्ट्वात्। एवं सव्ये पाणौ कुशानन्तात्वत्कृत्वा चमनानंतरं दक्षिणः सपवित्रकरस्तत
कार्येऽत्यत्रापि क्रमात्। पवित्रं यत्र कुत्र विदिति वदता कात्यायनेनात्र प्रादेशादि विहितपवि
त्रस्य ग्रहणं नत्वतमिति॥७॥ यतः। रक्षायद्वारिणात्मानं परिक्षिप्य समंततः॥ शिरसो मार्जनं कुर्यात्कु
शैः सोदकबिंदुभिः॥४ ततः करणयोः सोपग्रहसपवित्रकरणादनंतरं समंविक्षिप्तहीन यथा ...
दवं। अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषद इत्यनेन समृत्यंतरोक्तत्वात्। वार्युदकं सर्वास्वपि दिक्षु प्रद
क्षिणं परिक्षिप्य आत्मानमुपसर्योद्दिशमनाय रक्षयेत्। तदनु चाबाह्याद दक्षिणमेतारव्वतावश्य
वित्रीन पाश - नयिकायदक्षुत्यमंत्रैः उदकबिंदुसामेर्दैलि कुशैः सकलादर्शमुरस्यत्वा शिरसोमस्त
कस्य मार्जनमन्त्रिपूर्वकं कुर्याचरेतैति। नत्र क्षातिन्नायो दहस्या पीति शिरो ग्रहणं बिंदुशब्दः प्रस्तमा १०
द्विर्निरतत्पयकरोति दक्षिणस्तत्र विशेषः इत्यतः तत्वावामार्जनाचमनादिकामातानिवकर्तव्यं॥

समं ततः सर्वतः इति वाक्यार्थः॥७॥ तत्र मार्जनं तु कुशीनवेद्धतमंत्रैरित्याह। प्रणवो भूर्भुवः स्वश्च
सावित्री च तृतीयका। अब्दैवतं त्र्यचं चैव चतुर्थ इति मार्जनं॥५॥ प्रणवः प्रसिद्धः तदनु भूर्भुवः स्व
रित्येता व्याहृतयः स्वरावृष्ट्यैतासां महर्जनादि सुतिरेकेण त्रित्वज्ञापकं एवं व्याहृतित्रयानंतरं
चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री चेति शिरोनिराह्याय तद्दृत्तनत्त्वकादिवत्पूत्वा आपो हि ष्ठा मयोभुव
इत्यसौ चतुर्थः वरसदृः शंनादव्यादित्यवर्छि स्यर्थः इति चतुर्भिर्मार्जनं कुर्यादिति वाक्यशेषः। ए
तेन मंत्रत्वं निरस्तं यत्र गायत्र्या परिशिष्ट एवमाह। आपो हिष्ठा मयोभुवः - - - - - -
उमेतेनाभ त्रर्दृग्नेः प्रतिपदं सिंवदति तत्र सार्वं तथाक्रमं नवं - - - रक्षोनिघातायावच
क्ष्यरितार्थं इदं तु प्रथमोक्तत्वात्तुद्धा - - क्षिनि अन्यथा तस्याप्यन्यथा पतस्यात् नवशारवांतरपरं
तदित्यपि मंतव्यं कुतः तस्याः व्यायार्थे वचो निः परिशिष्टत्वादित्यनंगीकुर्वन्नामायाघ्रेयैः किं वि
दलत् एवे नियमार्थः अथवा कथमनेन रक्षोगृह्निप्रेत इति चेत्। योगयोगीश स्मृतः यथाह अ
॥५॥ भागविस्त्रेन असुरा यांतिसंज्ञ्या सर्वतीर्थानि पूर्वकं तु शिरसो मार्जनाद्वेदिति॥८॥ एवम

नपूतत्वदेहस्य मनःशुद्ध्यर्थं प्राणायाममनन्तरमाह। भूराद्यास्त्रिसप्त एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः॥ म
हर्जनतपः सत्यं गायत्री च शिरस्तथा॥१॥ एषा मार्जनप्रणवोक्ता भूराद्यास्त्रिसंख्या महाव्याहृ
तयः॥ एवं चाह। प्रोक्ताः क्रमस्मारकाः अध्ययनवासितासांगोरवं दर्शयति। एवं महर्जनस्तपः सत्यं
मित्यपि व्याहृतिचतुष्टयं तदनु गायत्रीं चेति क्रमज्ञापकः तथा शिरो च वक्ष्यमाणं इत्येतैः प्राणा
यामः कर्त्तव्य इति। अथ शिरः किं तदित्याह। अर्वयंति तपः सत्यं मधु क्षरंति सिंधवः। आपो ज्योती
रसोमृतं ब्रह्म भूर्भुवस्स्वरिति वा शिरः॥२॥ प्रतिप्रतीकं प्रणवमुच्चारयेदंते च शिरसः। आसां भू
रादीनां ~~मानकेसस्मावं~~ व्याहृतीनां प्रत्येकं। प्रतिप्रतीकं मंत्रादाविव्यर्थः। प्रणवमोंकारमुच्चारयेत्।
वं ललाटवदनमात्र एव केवलमुच्चरितमिति वा मुखनिर्गमनियामुख्येन नोच्चरेत् मनसा ज
पेदित्यभिप्रायः एतेन भूरादीनां व्याहृतीनां चिंतनमात्रं विवक्षितं। यथाह चिंतनं सर्वेनावाना
मानसं तज्जपं विदुरिति। एवमुक्तस्य शिरसोऽन्ते च तदशाम प्रणवकरणाय ओंकारमुच्चाराय ७१
दिति नवोंकारतावीं व्याहृतिभिरेव प्राणायामः कर्त्तव्य इत्यपि शंकनीयं। एतस्मादितरत्र साम

शाख्यानः अवशाख्यायां कृतो नेति चेत्। अस्तु नाम परमाचार्याशयग्रहणग्रथितस्य कात्यायनव
चसो विघटतापुत्तेत्येतत्याज्यमिति॥७॥ अथागत्येऽप्राणायामो मुनिभिः स्मर्यते। यथा कूर्मपु
राणे प्राणः स्वदेहजो वायुस्तस्यायामस्तन्निरोधनमित्यतोऽयापेवं रूप एष भवतीति शंकां शमयन्ना
ह॥८॥ एता एतां सहानेन तथैभिर्दशभिः सह। त्रिर्जपेदायतप्राणप्राणायामस उच्यते॥९॥ ए
ताः प्रोक्ताः सप्त व्याहृतयः एषामेतां गायत्रीं किंरूपां। अनेनोक्तेन शिरसा सहितां तथा तेनैव
प्रकारेण एभिर्दशसंख्यैः प्रणवैः सह आयतप्राणो नियंगृहीतनासावायुर्वा स्वयम्भस्य य
जपेज्जपेत्। स प्राणायामशब्देन संभवो महर्षिभिरुच्यते इति एतेनात्राग्नेत्वं पयासं प्राण
यामस्य केवको चेष्टुरवामकस्यैव सिद्धिः। यथाह संवर्त्तः। प्रणवेन तु संयुक्ता व्याहृतीः सप्त
नित्यशः। गायत्रीं शिरसा सार्द्धं मनसा त्रिः पठेद्द्विजः। संनिगृह्यात्मनः प्राणान्प्राणायामोऽ
भिधीयते इति। एतदर्थः। एवं विधैस्त्रिभिः पाप्मापशमनाय त्रयः कार्याः। यथाह संवर्त्तः। प्राण
संज्ञा विकं पापं कायेन्द्रियजं यत्कृतं तत्सर्वं नश्यति क्षिप्रं प्राणायामत्रयेन तु इति। न चाग्नौ

॥ प्रातःकालस्नात प्राणायामस्य मध्यंदिनादिसंबंधि सावित्रीजपाधिकारः स्यादिति त्वेवं। ४

प्रणवव्याहृतिविशेषेण मंतव्य॥ गायत्रीं शिरसा सार्द्धं जपेद्व्याहृतिपूर्विकां। प्रतिप्रणवसंयुक्तां
त्रिरयं प्राणसंयमः॥ इति। अथ प्राणायामकरणेन किं स्यादिति चेत्। मानसादि त्रिविधं दुरि
तपापं नश्यत्यं गायत्रीजपाधिकार इति क्रमः॥ यथाह चतुर्विंशतिमतं प्राणायामैस्त्रि
भिः पूतो गायत्र्यां जपमाचरेत्। इति स्मार्तं। यतः शंखेन। कर्मणा मनसा वाचा यदज्ञानात्कृतं मे
नसं। आसीनः पश्चिमां संध्यां प्राणायामैर्व्यपोहतीति। तथा कर्मणा मनसा वाचा यदज्ञात्वा कृतम
नसः॥ आसीनः प्रथमां संध्यां प्राणायामैर्व्यपोहतीति। एनसः वस्त्रयोग्निमा ... इह प्रस्तावे प्रा
णायामकरणनिमित्तायातस्य दंदोषोपशमाय मंत्रवदुदकाचमनं तत्रास्त्रांतराकं अवति।
यथाह योगयोगीश्वरः। प्राणस्यायमनं कृत्वा आचमेत्प्रयतोऽपि सन्। अंतराश्चियातयस्मात्तस्मा
दाचमनं स्मृतमिति। मंत्रवद्विप्रायवप्रचेताः॥ सूर्यश्चमेति मंत्रेण प्रातराचमनं स्मृतं। आपः
पुनंतु मध्याह्ने सायमग्निश्च मेति चेति। तथा व्याख्यायनस्मृतौ। मार्जनं वा आपोहिष्ठेनेत्याप्रोत्वा १२
चमनात् मिति विद्वत्प्रमेवं। विशेषाभावात् न च कालत्रेधा मार्जनस्य क्रमित्यपि मंतव्यं अतो यथा

रणात् देशादिदोषेण न त्रुकस्य कदाचत्पात्रेण कपेकवचोऽभ्युदयनिषेधाय। सलिलं जलेन वा ऽ
म्यादि। नदृत्वा वाया। तत्र वसिष्ठः स्नानं तेब्राह्मणं तदाचानतीय विनियोगेनाप मासंयतेन त्वा त्रिर्वारत्र
यं अथ वत्रिसंध्यास्याम संग्रहा सामर्थ्ये मेसादि कवारं। आयनासुर वेतिशेषः अन्माव ताद्वावी
वीमलदा ससंग्रहासामर्थ्ये मत्यनवु रुद्वप्राणो वा। अघमर्षणं नाम सूक्तं जपेदिति। वेतिस्नान
काले। एवं नजपदृष्टो तार्थः एतेनैन ज्ञात्वा फलानि रक्तो गम्यते। आरक्तमनु। प्राणानामविस्मय
म्य त्रिः पठेदघमर्षणं। यथाश्वमेधावभृथस्तथा तन्मनुरब्रवीदिति। ब्रह्मसर्वाणां वा इयमाप्यथा
विप्राः सर्वपापहरः स्मृतः॥ तथाघमर्षणं वा जपन् सर्वाघनाशनमिति॥ क्वा ततः किमित्याह नक्ला
यार्के प्रतिग्राहे त्रिकैर्णां नलिमेनस॥ उद्वितमियं हृदयेनोपतिष्ठेदनंतरं १॥ एवमघमर्षणांतं क
र्मेनत्वा उभयतिष्ठतो नत्वा अंजसोवारिणः अंजलिप्रस्ततिं स्थापयित्वा अर्कमादित्यं प्रतिव्रतो
क्तेन प्रणवव्याहृतित्रयसावित्रीत्यहणेन त्रिकेणततं दंजलिं जलंपरिक्षिप्य प्रोहितप्रश्येदित्यं
र्धः उद्गायनिं वदन्न अथ अपोणं तानि वर्माण्यपवित्र

स्पदर्शयति । अंतःशब्दो द्व्यांतरपरिहारायस्तीयास्थाने
ताम्रपात्रादिविरिक्तेणांजलिमात्रेणैवं संबंधार्थोपष्टीयं । अंजलिमित्येकत्वामथ्यङ्कैष्काल्प
परं तथा प्रातरर्ध्यांजलित्रयस्योपादानात् । यथाह व्यासः कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमंत्रि
तं । आदित्याभिमुखस्तिष्ठंस्त्रिः क्षिपेत्संध्ययोरिति कराभ्यामित्येककरनिषेधाय एवमंजलिं दत्वा अ
नंतरं तस्माद्धुतद्दुत्यं जातवेदसं वित्रादवानाभदगाद्धनीकमित्यृचां द्वाभ्यां नयद्धांजलिरव आ
दित्यं प्रत्यक्षपतिष्ठेदुपस्थिताना मंत्रवदिति प्रतेनोपस्थानमत्र पविश्यनिरस्तं । किं च संध्याद्वये अ
पस्थानामनदाहुर्मनीषिणः मध्ये त्वद्भुत प्रविश्यविभ्राजदीक्ष्यादाणपत् । एतदुक्तं रूपस्थुपस्था
नमुख्ययेन सर्वसंध्यासु न स्यादिति वाक्यानि मसंधिः किंतु मनीषिणो विद्वांसः एतन्मुखान्तरम
ह्ययेनोपस्थानं त्वर्वं पश्चिमसंध्याद्वयं भवतीत्याहुः रुक्तं वंतं । अपीत्यनेनास्यमतमप्येतदु
क्तं ― ― ― मध्याह्ने कथमित्याह ॥ मध्यन्दिनेति उभनः अन्नोदिनस्य मध्ये मध्यसमये । उदयं ७२
चित्रमलक्ष्मद्वायनोपस्थानं मन्त्रा विभ्राड्बृहत्पिबतु आदि केरक्तमपन्दरं । इक्ष्याभितोष

णसमस्तमपि जपेत् । इतः संध्योपस्थानकरणोत्चरितो अनन्येदित्यर्थः । आदित्यमत्या द्यायं
गोरपत्येनरश्मिरुद्धाम्नयानि । करुणिः सवितुरूपस्थानं कुर्यादिति गोभिलो मध्यं दर्शये
ति । अपवामासदस्यो नादिकमिति अपवामकालत्रयसंध्याकरणमपि कृत्वा वार्य इति वक्ष्य
माणयत्नो मयागीतियत्सकाम । आदित्यमुपतिष्ठेत् तदार्थाध्मध्यादित्यापयज्ञे तु प्रातराह्नसातिसन्ना
ययायतु एवं चादित्यनाचमायेत्तद्वदंतं तान्त्यादिवामपि ― व्यपनार्थं जपादिति । कात्यायनेन उ
संध्यात्रयेनैस्थ्यपस्थानान्त्रदोपः । उक्तः कामकर्मणि ― ― ― ― रथ्यान्यानातदुक्तत्रयोरतेषां
चितोपाध्या इतरथा वायो मन्त्रवोक्ताद्दिवयो लीकत्वमपि प्रसक्तेन । त्वमध्याह्ने कालत्रय
निपितं तदुदीनमपि मंतव्यं । उक्तः कालमेदनियमः । तस्मात् काम्यं कर्मारब्धत्वा उदीनतिस
मीचीनं न च होमकाललोपः तर्हि अवनिमंतव्यं किंतु द्यादिसंख्या मासाविश्रीजपमस्तस्य होमः काल
त्वादयः । अन्यथा होमलोपापत्तिः गर्हितावराम्पकाहुतिः कालरत्वादि समत्तरानर्थकं स्यात् । तु नो
हि संध्याद्वयमाश्यं गोरित्यादिजपजपदितिचे नापि वं संध्याद्वयशब्देन वक्ता कात्यायनेन होम

कालत्नोपभियात्सूर्योदयमात्रेणैवोपस्थानस्य दर्शनत्वादलमिति विस्तरेण॥७॥ इत्येतं
निरूप्येदानीमुपस्थानविधिकं विद्धिरोप्यमाह॥ तदसंदष्टरू— ऊर्ध्वं कयादूर्ध्वपादपि ऊर्ध्वो
ऋतांजलिर्वापि ऊर्ध्वबाहुरथापि वा॥८॥ तक्षवृः प्रोक्तोपस्थानप्रयम्युत्थीय तदुपस्थानं प्रसं
हृत्करूपाणिः क्रमावलम्बचरणद्वयपार्श्वास्थ्य भागः अथवैकपादस्पर्शभागस्थः एततत्रयो वि
कल्पाः अथवा कालत्रयात्मदादिति एवं प्रातर्हस्ताभ्यां कृतांजलिबद्धांजलिर्वा चेमे वार्थः आ
पीव्यामंतयैतदनंतरं मध्याह्ने चोर्ध्वबाहुद्वयः तद्भुयादिति प्रत्येवाभिसंबंधः तथा प्रसक्तेय
ऋतांजलिरेव कुर्यादित्यपि शाब्दार्थः वत्येवार्थ इत्येकं संध्यात्रये पि विकल्पिकामत दाहुः त
दभावांऽतौ द्रेददोषात् एतावत्रयकं यत्तु स्मृतं केनचित्संध्योपासनाकारे प्रातःसा
यं चासनमुत्थानं तथा मध्याह्ने चोर्ध्वहस्ताभ्यां जपणविधिःस्मृत इति एवं विरोध इतीचनं वै
वं स्मृतम्॥ स्वस्वशाखाभिनिबन्धादिति॥७॥ अथेतत्र कुर्यादप्राप्याना॥१॥ होनिहितो ९४
हितेषाः श्रेयार्थिनिः सद्धावशरीरक्लेशेन एतदवाप्यते अतो यत्र संध्यादावन्यस्मिन्नपि कर्म

णि देहस्य संकोचं यः स्यात् तत्र बहुत्वं मनीषिभिः मंतोक्तम् परदृष्टोंतः स्यामतस्थाप
नार्थः॥७॥ एवं तावदुपस्थितो विशेषमाख्यायेदानीं संध्यात्रयेपि किं सावित्रीजपत्रयस्थानवि
धाविधेयत्वं अन्यथा कथं विदतदर्थमाह॥ तिष्ठेदोदयनात्पूर्वां मध्यमामपि शक्तितः आसीता
दयना— न्त्यां संध्यां पूर्वे त्रिकं जपन्॥८॥ यस्यामादित्योदयः सा पूर्वां तां संध्यां सूर्यस्य उदयादुद्गम
नात्पूर्वं उदयमाकांक्षन् तिष्ठेत् न पश्चादुत्तिष्ठेदित्यर्थः पंगः अपीति संभावने मध्यमां मध्यंदिनसं
ध्यामपि जपन् स्वशक्तितः तिष्ठेत् न अधमर्थः शरीरस्य तत्रासामर्थ्ये स्थानं नरो कोनि चेत् तदोपवि
श्यापि सावित्रीं जपेदिति एतेन संध्याद्वयादपत्रय जपवद्वयं दर्शितं एवमासीतो दयनादंत्यां संध्यां
सायं नक्षत्राणां उदयनेत्रं तो यस्या अंत्याया पश्चिमसंध्याद्यं सा तथा तस्यां वा सीनं उपविष्टो नक्षत्राणां
सर्वोभिव्यक्तोदयमाकांक्षतु प्रणवो भूर्भुवः स्वः सावित्री च त्रयमेतत्पूर्वो त्रिकं त्रितयं दशादि
संख्यया जपेदिति अथ कुतो ग्रामिश्रनादपि जपसंख्यानियम इति मतं यद्वक्ष्यमाणसंख्यया न्यूनापि
जन्म संख्याऽनंतदासुरं भवतीति स्मृतायरवं नियमः तस्माद्धोमादिकाललोपभयादेवं त्रयसं

कालवलोपप्रसक्त्या सूर्योदयमात्रे एवोपस्थानस्य दर्शितत्वादस्तमितिविस्मरणम्॥ ६॥ इत्येतं
निरूप्य इदानीमुपस्थानविधिमकं विशेषमाह॥ तदसंद्व कृ — कुर्यादूर्ध्वपादपि उप
कृतांजलिर्वापि ऊर्ध्वबाहुरथापि वा॥ शातकर्णिः प्रोक्तोपस्थानप्रयमत्रीय तदुपस्थानं अस
हस्तपाणिः मावलम्बनपाणिद्वयपरस्पराभ्यागः अथवैकपादस्पर्शनागस्यः एततरोकाः वि
कल्पाः अथवा कालत्रयान्निदादिति एवं प्रातर्हस्ताभ्यां एतान्नातिबद्धांजलिर्वा चेमे वार्थः अ
पीत्यामंत्रयेत् तदनंतरं मध्याह्ने चोर्ध्वबाहुर्दयः तत्कुर्यादिति प्रत्येवान्निसंबंधः तथापसह्नेर्व
रतांजलिरेव कुर्यादित्यपि शाब्दार्थः वत्येवार्थे हस्तेकेसंध्यात्रये पिविकल्पिकामत दाहुः त
दन्यायांकृते ऽन्नेसदोषात् एतान्नेवतत्प्रयुक्तः यतस्मृतं केनचित् तल्लोव्वानोकारेण प्रातः सा
यं वा सम्भुखेन तथा मध्याह्ने चोर्ध्वहस्ताभ्यां जपएवविधिः स्मृत इति एवं विशेषइतीच तन्ना
वं स्मृतः स्वस्वशाखाभिमितिवादिति॥ ७॥ अपि तेतत्र संध्या द्वयोरुद्ध्वायाम्... हीनेहितो १४
हितेयो अयोर्धि नि: स्वस्थानशरीरस्येरेण एतदवाप्यते अतोयत्र संध्याद्वाव यस्मिन्नपि कर्मो

गितदेहस्य तत्कुरुयः स्वस्थानात्तु लेशाब्वकुन्नं मनीषिणो भीमंतो भूतापरद्रष्टा तः स्थमतस्थाप
नार्थः॥ ८॥ एवं तावदुपस्थितो विशेषमाख्यायेदानीं संध्यात्रयेपि किं सावित्रीजपत्रयस्थानवि
धाविधियत्नान्यथा कथं विदितदर्थमाह॥ तिष्ठेदोदयनात्पूर्वां मध्यमामपि शक्तितः आसीतो
दयना — र्तिप्त्यां संध्यां पूर्वां त्रिकं जपन्॥ ९॥ पूर्वां संध्यामादित्योदयः सापूर्वोतां संध्यां सूर्यस्योदयादुद्रू
नात्पूर्वमुदयमाकांक्षन् तिष्ठेत् ऊर्ध्वं तिष्ठेदित्यर्थ पंगः अपीति संभावने मध्यमां मध्याह्नसं
ध्यामपि जपन् स्वशक्तितः तिष्ठेत् अयमर्थः शरीरस्य तत्र सामर्थ्ये सातत्ये न शक्नोति चेत् तदोपवि
श्यापि सावित्रीजपेदिति एतेन संध्याद्वयादपत्रजपवदुपयं दर्शितं एवमासीतोदयनात् र्तिप्त्यां संध्यां
गणानक्षत्राणां उदयनेत्रं तोयस्यामंत्याया मस्तसंध्यारयेसातपा॥ तस्यां वासीनउपविष्टो नक्षत्राणां
सर्वोन्नियक्तोदयमाकांक्षन् प्रणवो भूर्भुवः स्वःस्वसावित्रीचरतीयेकेनि पूर्वोक्तं त्रितयं दशादि
संख्यया जपेदिति अथकुनोऽन्निआनादपि जपसंख्यानियम इति मतं यद्वससंख्यामवनापरि
जन्ममसंख्यानं तदासुरं भवतीति स्मृतार्थवंनियमः॥ तस्माद्धोमादिकालवलोपभयादवत्रयस

स्याद्विवर्जयेदिति। स्मृतिचंद्रिकायां मनुः। शातातपवचनात्तं। त्रियुगं तु सहस्रेण गायत्री
हंति किल्बिषं। इति न त्वेवं मंतव्यं संगायत्रीजपं विधाय ब्रह्मयज्ञार्थो वेदजपो बहुत्वेन कर्तव्य
इति। यतो यथा गायत्रीजपः पापो हरति समर्थो न तथा वेदः। यतोऽस्मिन् वेदमातेत्युच्यते। अतश्च
मनुः। न तथा वेदजाप्येन पापानि दहति द्विजः। यथा सावित्रीजाप्येन सर्वपापैः प्रमुच्यत इति। अथो
ह संदिह्यः। यावदुदयाद्रिमादित्यो विहाय प्रातर्न याति तद्वदपराह्णे वा न यावत् तमो हि तिमिरो
म्नि नक्षत्राणि सम्यग्विलोक्यंते तावद्भूयात्। अन्यथा काललोपप्रत्यवायदोषाभावादवतिष्ठेवम
न्निहितं। अथवा प्रातर्यावदादित्यस्योदयनं स्यात्। एवमपराह्णेऽपि यावदस्तमयान्नक्षत्रविलोकनं
स्यात्तावत् गायत्रीजपादिकं कर्तव्यं यथाह मनुः। पूर्वां संध्यां जपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमार्कदर्शनात्। पश्चि
मां तु समासीनः सम्यगृक्षविभावनादिति। योगी याज्ञवल्क्योऽपि जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदया
त्। संध्यां प्राक् प्रातरेवं हि तिष्ठेदासूर्यदर्शनात् इति। एवं फलमपि स्मर्यते यथा। पूर्वां संध्यां जपं ७५
स्तिष्ठेन्नैशमेनो व्यपोहति। पश्चिमां तु समासीनो मलं हंति दिवाकृतं। इति। अत्र चैतं सिद्धं किं संध्यो

पासनस्य प्राधान्यमुत होमस्येति। तदुच्यते। यत एवमाह मनुः। ऋषयो दीर्घसंध्यत्वाद्दीर्घमायु
रवाप्नुयात्। प्रज्ञां यशश्च कीर्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव च। अतः संध्योपासनस्य प्राधान्यं इत्यस्मि
न्मतिः। अन्यथा होमदानानंतरमपि संध्योपासनं स्यात्। नाविवमत्रिप्रतापनस्यापि। स्मृतः अ
तः अनर्हः कर्मणां विप्रः इत्यकृत्वा तु इत्येवमपाचार्येण नदियुतानुदितकलाकालनयोर्मुख्य
त्वेनोदितपक्षः स्वीकृतः। यतः कालबहुत्वाद्दीर्घत्वं घटत इति। न च दीर्घसंध्यत्वे स्मृतः संध्यारंत
सति काललोपक्रियाहोमादिकर्मांतराणि कुर्यादिति वक्तव्यं। कुतः नैकस्मिन् कर्मणि तन्ने कर्मान्यता
यत्तेयतत् इति न्यायेवक्ष्यमाणत्वात् स्पृश्यपि स्यात्। अन्यथा त्वेनत्तावयेदिति चेन्न। मैवं। उक्तहेतोः। त
दुक्तं नृसिंहपुराणे स्मर्यतेऽवोपादानाच्च। अतः पूर्वां संध्यां सनक्षत्रां पश्चिमां सदिवाकरां। एवमारभ्य दी
र्घसंध्यायस्मरणमपकृष्य जपासार्धकं विधाय प्रातरनुदिते नक्षत्रानवलोकनावलोकनकाले होमा
दयः। आह च नृसिंहपुराणे। गायत्रीमभ्यसेत्तावद्यावद्दर्शनानि पश्यति। न त वस प्राप्य होमं कु
र्यात् स्वयं बुधः इति। ततः राद्धो नक्षत्रानवलोकनार्थः। आनन्त्यवलोहितिमापेतीति। कथितत्वात् अस्मि

मसंध्यापि व्याख्याता। अथ सहायामन्यां तादीर्घे संध्याच स्मरणमग्निमतो नोपयुज्यत इति तदस्
ज्ञस्नानकमुख्यतयोक्तस्य दीर्घसंध्यांदस्मरणस्य सर्वात्रमिलनमपि साध्यारत्नंत्वानंतरेणा
चितदधिकारोऽपीति स्मृत्यंतराद्यात् तस्माद्द्विजानां सर्वेषामेव संध्योपासनमेव मुख्यं। योग्यतो
यामनुपासनात्प्रायश्चित्तीयत इति। आह संवर्तः। संध्यां यद्विनोपास्ते अग्निकार्यं यथाविधिः गायत्र्या
ष्टसहस्रं तु जाप्यस्नात्वा समाप्त इति प्रस्तुतमनुसर्यते॥ छ॥ इति संध्योपासनविधिं दर्शयित्वेदानीं प
तदर्थमिदमाह॥ एतत्संध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यत्र तिष्ठति। यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते
॥५५ एतत्प्रस्तुतस्वरूपं आचार्यानाख्याता संध्यानां त्रयं प्रकटीकृत्योक्तं किंरूपमदिमं ब्राह्मणानां यत्र
संध्यात्रये ब्राह्मण्यं यत्र तिष्ठति ब्राह्मणभावोस्ति। ब्राह्मणशब्दो द्विजमुख्यनतत्पराः इति विश्व
रूपयस्य द्विजोपास्यतत्र प्रोक्तं आदरो न विद्यात न स ब्राह्मणशब्दवाच्यो भवति। एतेनस्त्रद्धवन्न ७६
वतीत्युक्तं आह यमः नवतिष्ठति यः पूर्वां नोपास्ते च पश्चिमां सम्यग्ददवहद्धिः कार्यः सवस्मा
द्विनकर्मण इति। आनासामर्थ्ये स्नानं विनापि संध्यां न जह्यादिति। स्मृतं वा स्नानो वायदिवास्नानः

संध्योपासनमाचारदिति॥ छ॥ इत्यकरणे दोषं दर्शयित्वेदानीं फलातिरेकं दर्शयति। संध्या
लोपस्य चाकितः स्नानशीलस्य च यः सदा तं दोषा नोपसर्पन्ति गरुत्मंतमिवोरगाः॥५६॥ सावित्रीग्रह
णादरम्यः सदापरमहंसाश्रमधारणकालं यावत् संध्यालोपस्यानापन्नचकितोऽचांनचितोयो
चेत् स्नानसंध्यासमयातिक्रमादिनिमित्तैर्लोपचाकितः तथा सदा अहरहः स्नानशीलस्य चकारा
संध्याय च यदि तत्लोपचकितातायो भवदिति। नामवंनीयुतंतद्धक्तरत्नं तं तादृशं उरगाः सर्पा नाप
सर्पन्ति समीपेनागच्छंति। आत्मनाशनया दित्यभिप्रायः एवं दोषाः पापानि नोपसर्पन्ति सद
राचरस्तत॥ किंपि मानसोपासनया संध्यास्नानहानिं न कुर्यादिति दर्शयति यतः संध्यास्नानपरि
त्यागात्प्राप्तमूर्द्धं तां ग्राजतु। तस्मात्स्नानं च संध्यां च सूतके पिहितं त्यजेदिति स्मृतं नतु सूतके
कर्मणां त्यागः संध्यादीनां विधीयत इति वक्तव्यविरोधात्सूतकेऽपि संध्यास्नानापरित्यागः कि
मित्यभिमत इत्यपेक्ष्यते। सूतकेपि हि नित्यं जेदित्यपि स्यादादिति ब्रूमः॥ अथ सर्व्ये पालोकराच्च्यूते
त्यादिविधिना सूतके फलपासीतनि चेत्। मिवं मानस जपस्य स्मर्यते तरोपदिष्टत्वात् यथा

सूतके मृतके चैव वशेयात्प्रत्तौ न तथाध्युनि। मानसीं तु जपः संध्यां कुर्याद्वारिविवर्जितामिति। ए
तेन तत्र प्रायश्चित्तीयत इति गम्यते। सूतकं च संस्पर्शादेव भवतीति। अत्र न विदार्थे दानी अ
न्यचित्यत्तकात्यायनेनोपस्थानादन्तावसावित्रीजपानिप्रतः गोभिलस्त्वेवमाह। आन्हव
ने तु संप्राप्ते तर्पणं तदनंतरं गायत्रीं वजपेत्पश्चात्स्वाध्यायं चैवशक्तितः। स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञ एव
मकरणे दोषमप्येवमाह। आन्हवने तु संप्राप्ते गायत्रीं जतपनः पुरा। तर्पणं न्हवनेः पश्चात्स्नानेमे
व तथा भवेदिति। अत्र नयोः परस्परं विरोधे कात्यायनस्यैव वचनोपलब्धत्वान्। छंदोगशाखाध्ययाह्यतारंत
दुभयं समचं चिकीर्षुस्तर्पणात्पूर्वापरभागयोर्जपं नत्वा साकल्यं कुर्यात्। अथवा गोभिलवचन
स्यायमर्थः। आन्हवने स्नानकर्मणि संप्राप्ते सति। तदनंतरं स्नानादनंतरं तर्पणं स्नानांगं
नत्वा पश्चात्ततो गायत्रीं वजपेत्। वकारात् संध्यां नत्वेति स्वाध्यायं ब्रह्मयज्ञं चैव नतः कुर्यात्। स्नाना ११
तदंगतर्पणमनत्वा संध्यां ब्रह्मयज्ञं युतां कुर्यादिति। यश्चाह्नवने प्राप्ते संध्यां ब्रह्मयज्ञौ नत्वा स्ना
नांगतर्पणं करोति। तस्य स्नानं वृथा भवतीति। तस्मात्कात्यायनेनोक्तं क्रमं संध्यवसानान्त इति पुनः।

॥ इत्योपासनिकश्रीचक्रधरात्मजमिश्रआशादित्यसतोकर्मप्रदीपव्याख्ये द्वितीयस्य
प्रथमा कंडिका॥ उक्तः संध्यात्रयकरणविधिक्रमः सांप्रतं प्राप्तकालस्य ब्रह्मयज्ञस्याधिकारमा
रभ्यालावेदमादित आरभ्य शक्तितो ऽहरहर्जपेत् उपतिष्ठेत्ततो रुद्रमर्वाग्वा वैदिकाज्जपात्॥१॥
वेदो मंत्रब्राह्मणरूपः तमादितो मूलत आरभ्य शक्तितः स्वसामर्थ्यमात्रया यावत्सुखेन सम
प्यते एवमिति। अन्यकर्माविरोधेनेत्यर्थः। अहरहः प्रतिदिवसं ब्रह्मयज्ञसिद्धये जपेत्। अहरहः
शब्दोनध्यायदिनेष्वपि जपेदिति दर्शयति। आह च मनुः॥ वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके॥
नानुरोधोस्त्यनध्याये होममंत्रेषु चैव हि॥ नित्यके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्रं हि तत्स्मृतमिति।
वेदोपाकरणमुपाकर्म। ततस्तदनंतरं रुद्रमीश्वरं संप्रज्ञ्या। आवो राजानमध्वरस्य रुद्रमित्या
दिभिरेकादशसामभिः तमुपतिष्ठेदुपस्थितानावदिति। एतेनात्रादित्यगणस्यादिदेवता
संप्रज्ञ्या। तत्संहिताजपः तदुपस्थानमपि कर्तव्यं। अतः स्नात्वा देवान्पितॄंश्चैव तर्पयेत्। यदर्चयेत
था॥ वेदाथर्वपुराणानि सेतिहासानि शक्तितः॥ जपयज्ञप्रसिध्यर्थं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपे॥

इति योगियाज्ञवल्क्यः। अर्चनं वंदनाद्युपचारेण। आध्यात्मिकीमुपनिषदं तु अथर्वोपस्थानं सात्वतो रुद्रप्रजाध्य
नवाचकः। अतः। अंतर्योगोपचारेण यः स्वजयति शंकरं ध्रु--- योग--- सततं यातिपरां गतिमिति। स्वेत
पुराणेवचनादिति। अयं तावत्प्रथमकल्पः। अथवा ब्रह्मयज्ञादिदिकजपाद्दार्था स्वर्वेकार्येरुद्रमुपति
ष्ठेत। अयं द्वितीयः। अयमेवकारानवकाशपरो विकल्पः। अथनामादित्यादिदेवस्तजनं तं संहिताजपस्था
नं च विहायत मेवोपतिष्ठेदिति। कथमुक्तमित्यत्रोच्यते। यतो यस्य सूर्यादिदेवतापंचकं स्तजनस्थाने
प्रश्नयान्मध्ये ग्रहणमस्त्यतो। त्राप्येवमिति। नहिं संहिताजपमंतरेण स्तजनमात्रमेव केवलं सूर्यादि
निवर्तमित्यं। प्रुष्याद्यकरणे संहिताजपमात्रादेव फलातिरेकश्रुतेः। अथ यथा एतां प्रयुंजन्रुद्रं प्रीण
तीति विधिब्राह्मणादिश्रुतिरनुपपन्ना स्यात्। नचैवमस्ति। अतो यदुक्तं तद्युक्तमिति। श्रूयते। चाथर्व
णे तापनीयोपनिषदि। अत उपनीतमेकमेकेनोपनीतं नतसंगमुपनीतं रातमेकमेकेन गृहस्थेन नत् १८
समं गृहस्थशतमेकमेकं वानप्रस्थेन तत्सर्वो वानप्रस्थशतमेकेन तत्समं यतीनां च शतं तत्स
रुद्रजापेन तत्सममिति। एवं प्रायश्चित्तप्रकरणेपि स्मृतं। एकादशगुणान्वापि रुद्रानावर्त्य --- ति

न्महापातकयुक्तोपि सुच्यते नात्र संशयः। इति। प्रकृतमनुसरामः। स च ब्रह्मयज्ञः प्रणवपूर्वैर्व्याहृ
त्रिकस्मरणपूर्वकः कर्तव्यः। यथाह मनुः। अकारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयो---। त्रिपदा चैव गाय
त्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखमिति। ब्रह्मणो ब्रह्मयज्ञस्य। अथ नामोंकारादित्रिकजपस्सर्वविद्याध्ययनका
र्यं विषयत तो नित्यामनंतरेण ब्रह्मयज्ञः स्यात् प्रतिग्रंथि। आदौ चित्प्रतिदिनमिति। नद्युच्यते। न
तावदयं सर्ववेदाध्ययनैकवारंभवोपयुज्यते। अतः एवं स ह उच्चार्यैयावज्जीवमनुचारणप्रसंगात्।
एवं प्रतिदिन महः करणदिने तावदुपयुज्यते इत्यसम्मतिः। न चैवेश्वदेवावसानेति विकल्पः कल्प
नादनंतरत्राव पापस्यादिति मंतव्यं। यतः प्रातरासिकं प्राक्पूर्वे काले समाचरते इत्यादि श्रु
त्ये। अन्ये तदर्शितमिति तथा दावदापि छंदोदेवतस्मरणं यात्रानुष्टेयं। यथा इतिहासा वेद श्रुतिः।
अपयोमंत्रे मंत्रे विद्यादित्यादि एता ऋषिछंदोदेवता विप्रति मंजानीयादित्यर्थः। रहस्ये श्रुतिस्म
तावदतानि कोऽसंम्यवेद नाववदयंत त्रिभिः पर्यायैः यः संप्रदर्श पश्यति छंद--- देवता--- किमतदि
समं तदर्शी भवतीति। एवमकरणे दोषमाप्नोति वाहायोहवा। अविदित्वार्षेयछंदोदैवतं ब्राह्म

ततो नमंत्रेण याजयति वाध्यमपयति स्नास्नाणं च वद्धेतिजर्त्वा पद्यति प्रवामीयात्तपापीयान्नवर्ति यातया
मान्यस्य च्छंदांसि ग्मवंती रहस्यब्राह्मणं अथयएते संवत्सरं पशाति सा गाथा दृष्टी भवतीति तेनेनस्त्र
पितृ इहितत्वं निरस्तं एवाम्भवकस्यार ——— इति विवत्यत्वाद्दचो परस्यात् इदानीं क्रमप्राप्तं तर्पण
प्रकारमाह अथाद्भिस्तर्पयाद्देवान् सतिलाभिः पितॄनपि नामान्तर्पयामीति आदावोमिति तकचना
अथ ब्रह्मयज्ञानंतरं अद्भिस्तदाके ब्रह्मादीं च स्वमाणांस्तर्पयेदिति यदत्ता केवलजलस्यादेव तर्पणं
स्वीकरणा च वयुतोदके न तर्पणं कार्यं एतदर्थं यतः पद्मपुराणमित्याह देवान्ब्रह्मऋषींश्चैव
तर्पयेदक्षतोदकैः इति अक्षतायवाः ब्रह्मर्षयः सनकादयः तद्धि पुराणवचसाय्यवान्विधानादि
रोधइति चेन्न एवं अपि वैदिनानेन स्मृतिवचनात् अथान्यमपि स्वशाखोक्तमाचारदिति चेन्नामेव
यवग्रहणाविरोधभावात् तद्वत् यत्तं तर्पणं प्रतारस्तांसि खंजनदत्ति ठकुत्याह तं वचोन विरुध्य ७९
तइति अद्भिरिति दुग्धादिनानिरस्यति बहुवचः प्रचुरजलतर्पणार्थं अपि चापिशब्दात्कुशतिल
मिलितजलांजलिदानेन देवान्तर्पयेदिति दर्शितमनेन तथाह योगी योगीशः अक्षितस्तु तर्पयेद्दे

वान्मनुष्यान्शचालेस्तिलैः पितॄंस्तु तर्पयेत् अन्नास्तर्पेण सर्वेदाद्विजः इति तिथिनिर्देवादितर्पणादे
स्नादिति निषेधाय अथ योगयोगीशस्मृतिविरोधेन पुराणवचसा हानादेवतर्पणं उरुतनकतं
तत्किमिति चेत् सर्वप्रतिनिषिद्धत्वादत्र शिष्टाचारः प्रमाणादेवतर्पणं वसव्यादिविधिना कर्तव्यं
स्मृतं यतः स्नानादनंतरं तावत्तर्पयेत्पितृदेवताः सव्येन चापवीतेन दक्षिणेन बुद्धिमानिति
कुरुद्विगुणं तर्पयेद्देवास्तं तर्पयेदित्यादि पितृन्तर्पयेत् अथवापिशब्दः मामगानामत्रसमभाणमधु
प्यतर्पणं परा कुर्वंति नवतर्पणस्यापि पितृप्राधान्यात् पितॄंस्तर्पयेद्देवादींश्च तर्पयेदिति मंतव्यं उक्त
अथाद्भिस्तर्पयेद्देवतानिति क्रमस्योक्तत्वात् आह शातातपः तर्पणं देवतानां च पूर्वं कृत्वा समाहि
तः अभिकारी नवेत्पश्चात्पितृणां तर्पणं द्विजः अपि चापिशब्दः प्रातः स्नानांगतर्पणं मत्वा तत्र
सतिलत्वनिषेधार्थः कुशरूददतिलमितिचेन्न प्रातः स्नानेन कर्तव्यं कदाचित्तिलतर्पणं इत्थमाद्य
उक्तत्वात् केवलं कुशवारिणेति स्मृतः अपि वा सर्वं स्नानांगतर्पणकरणादपरस्यावश्यकत्वमा
पकः अतः कर्तव्यं पितृतर्पणं प्रणिकांच स्मृतिविशेषात् अत्र च शातातपः किं विहितं दिपमाह

खड्गमोक्तिकहस्तेन कर्तव्यं पितृतर्पणं। मणिकांचनहस्तेन नस्त्वन्येन कदाचनेति। दर्भादौ तरद
नादायत्यर्थः॥ इति हारकस्त्रितु। खड्गपात्रमंजलिं मत्वा तद्गतोदकेनापि कृत्स्नापीयन इति एवामता
म्मबस्य तं वदर्शयति। एतादत्तमधुरत्रं पाकेकं मंजलिं दद्याद् इत्यादिस्मृति नवजलिर्देर्निमपहाय
पात्रांतरकरण प्रसंगात्। नचैतदनिमतमृषीणां। अतः खड्गस्यांगुलीयकस्येन तर्पणस्यादिति सि
द्धं। अथ कपंतर्पदिताह। नामांत इति। देवादीनां नाम्नो ग्रहणांतसंज्ञाकीर्तनस्यावसानइत्यभिप्रा
यः॥ तर्पयामीति ब्रुवन् देवान् संतर्पयेत् तद्यथा दोनामानि व्याहरन् सर्वेत्र मिति ब्रुवंश्च तर्पयेदिति
शेषः। तर्पयामीकेनदं तत्वादेवादितर्पणे नमः स्वाकारांत इति शब्दो वकल्पत्वाद्धितत्वाः। ब्र
ह्मतावादेवादितर्पणं कर्तव्यतां समासेना- यसां प्रतमधुरत्रं देव विपर्ययबहुवचनस्पष्टीकरणार्थं
माह॥ ब्रह्माणं विष्णुरुद्रं प्रजापतिं वेदांश्छंदांस्यृषीन्पुराणाचार्यान् गंधर्वानितरान्मासं संवत्स ८०
रं सावयवं देवीरप्सरसो देवानुगान्नागान्सागरान्पर्वतान्सरितो दिव्यान्मनुष्यानितरान्मनुष्या
न्यक्षान्रक्षांसि सुपर्णान्पिशाचान्पृथिवीमोषधीः पशून्वनस्पतीन्भूतग्राममं चतुर्विधमिति

न्भूतग्रामीनी॥५॥ इति सूत्रोक्त क्रमयोक्तं देवतर्पणमुपवीती सव्यां सव्यस्थितोपवीतः कुर्यादिति वा
क्यशेषः। उपवीति वचसा प्राङ्मुख देवतीर्थेन ऊर्ध्वं दक्षिणजानुपातादिकमर्थतः सिद्धं सुखा
र्थं प्रयोगः प्रदर्श्यते ॐ ब्रह्माणं तर्पयामि तस्मै नमः एवं विष्णुं तर्पयामि रुद्रं प्रजापतिं वेदान्छं
दांसि ऋषीन्॥५॥ एतेन स्मृत्यंतरेषु यथोक्तास्तथा वा तर्पयेत्। तद्यथा मरीचिरंगिरास्त्वत्रिपुल
स्त्यः पुलहः क्रतुः॥ प्रचेतास्त्व वशिष्ठश्च भृगुर्नारद एव चेति। मरीचिमित्यादि। एवं पुराणाचा
र्यान् अत्राचार्यो गोभिलप्रभृतयः ऊतः राणायनीयमुख्या त्रयोदशानाम पसमयदान विधानात्
गंधर्वानितरान् किंनरान् इत्यर्थः॥ मासं संवत्सरं सावयवं। अत्रावयवग्रहणाद् अयनादि
नस्यावा तर्पयेदिति। देवीः अप्सरसः देवानुगान् नागान् सागरान् पर्वतान् सरितः एवं मनु
ष्यान् तर्पणस्य निवीतादिविधिं करिष्यमाणत्वादिहोपवीत नसामान्यतयोक्तं कर्तव्यादि व्यान्
मनुष्यान् इतरान्मनुष्यान् यक्षान् रक्षांसि सुपर्णान् पिशाचान् पृथिवीम् ओषधीः पशून् व
नस्पतीन्भूतग्रामं चतुर्विधं। अत्रापि चतुर्विधभूतशब्देन स्वेदजादिनेदेन वा तर्पये

दिति इति करणं देवतर्पणस्य न संगमं गार्थं ॥ छ ॥ किंच । अथ प्राचीनावीती अथेति देवतर्पणाव
न्त विपरीतत्वज्ञापकः ॥ इति सव्यादि विधिना देवान् संतर्प्य अथानंतरं प्राचीनावी अपसव्यं वा ... सराम
यनीय प्रभृतीनाचार्यान् ॐ सनकश्च तर्पयेत् । ते च यथा सरामपायनीयः साधम्बुगः । व्यासः । अंगिराः । जैगुज
गोत्रबुवी । भगवानोपमन्युः । कारटी । महाकोगार्ग्यः । वार्षगण्यः । कुथुमिः । शालिहोत्रः । जैमिनिरि
ति त्रयोदश पूर्ववद्द्वितीयवस्त्रं चासिव संतर्प्य दिव्यपितॄन् तर्पयेत् । प्राचीनावीती तिलदर्भांश्च सव्यं वा
दुमुद्धृत्य सव्यमाद्याव वसा आचार्येणाध्यक्रममनीयतो नानेन निरूपणा । आह मनुः । उद्धृते दक्षिणे
पाण्यनुपवीत्युच्यते द्विजः । सव्ये प्राचीनमावीती निवीती कंठसज्जन इति । न दक्षिणपाणौ ॥ छ ॥ अथे
वं कास्तर्पयेदित्याह ॥ यमं यम उरुषान् । अयमं तर्पयामि तस्मै स्वधा । अथ यमस्य देवांतर्गतत्वात् नम
स्कारेण तदपि स्यादिति चेन्न । मैवं प्राचीनावीत वचनात् पितृनाथत्वाच्चैतस्य । एतेन तिलादि यहस्व ६१
सिद्धं एवमाय यमउरूपास्तर्पयामि स्वधा उरूपशब्देन धर्मराजा ... य स्यादिति रस्त्रयोदशः । ते च यथा ।
धर्मः । राजः । मृत्युः । चित्रः । चित्रगुप्तः । इति त्रयोदशा ॥ छ ॥ कव्यवालं ... । औदंबरः । दध्नः । नील
१ =प्रेतकः । वैवस्वतः । कालः । सर्वभूतक्षयः । परमेष्ठी । वृकोदरः ॥

परमेष्ठी । वृकोदरः । इति त्रयोदश ॥ छ ॥ कव्यवालनलं सोमं । यम मर्यमणमग्निष्वात्तान् सोमपां
बर्हिषदः प्राचीनावीतीत तर्पयेदित्यनुवर्तते । प्रयोगो यथा । ... कव्यवालं तर्पयामि स्वधा । एवं सो
मं । यमं । अर्यमणं । अग्निष्वात्तान् सोमपीथान् । बर्हिषदः । एवं मन्त्रस्मृतिषु । कव्यवालनलं सोमं । यम
मर्यमणं । तथा अग्निष्वात्ता बर्हिषदः । सोमपाः पितरः स्मृता इति । एके कव्यवालनलशब्देन देवता
द्वयं वर्णयंति । तत्र मन्त्रसंख्या नियमत्र मनोहं । कथं मन्त्रसंख्या संपन्निरिति चेत् । उच्यते । एकस्यैव कव्यवा
हनलः पितॄणां कव्यं वहतीति कव्यवाट् । अनलस्यैव विशेषणं एवं मन्त्र । किं चान्यत् । अपस्वान् पितॄन्
सदसदन्याता महांश्चेति प्रविशुरूपमन्यसेदिति । अथेत्यानंतर्यार्थः दिव्यपितृतर्पणानंतरं मनु
ष्यतर्पणमकृत्वैव स्वान् पितॄन् सदसदादिकस्य पृथक्केन मातः तं नाम । ग्रहणायुतं पि
तुरारभ्य पुरुषान् भवति । अञ्जलिदानं त्रिवारं तर्पयंयावत्स्यादिति । तंत्रेण न तर्पयेदित्यर्थः । पितॄनि
ति बहुवचनं पित्रादिषु त्रित्वज्ञापनार्थं । अथ बहुवचनसामर्थ्यात् दद्यात्पितामहादीस्तर्प
येदिति चेत् । मैवं । उक्तः । त्रियापो मुदकं दद्यात् त्रिषु पिंडप्रवर्तते इति स्मृतेः । भवनमत्ननिषि

रात्। स्वशब्दः पुत्रिकापुत्रः स्वपितृभ्यः अथ मेदं दास्यामीति दर्शयति। तथेति मातामहांश्च वराद्युः।
पितृतर्पणवादत करणार्थः इतिकरणं नियमाय। यथाह व्यासः॥ एकैकमंजलिं देवा नु द्वौ द्वौ
तु सनकादयः। अर्हंति पितरस्त्रीस्त्रीन् स्त्रियश्चैकैकमंजलिमिति। नापि पितृसाधारणपदर्शनात्
द्विव्यपितृणामपं जलित्रयं दद्यादिति मंतव्यं। अतः अथस्वानु पितृभ्य सदैव तेन पार्वणमत्र
सनिवृत्ते। अत्र च पिता महीसमरामानीतमातृकेणांजलित्रयं त्रयं दानेयमात्रं पुरुषत्रितयतर्प
णं कर्तव्यं। अथस्त्रीतर्पणसाध्यानन्निधानात्तच्च कुर्यादिति चेत्। एवं कात्यायनवचस्यापि तृस
मसमानीतमातृकेण मातृतर्पणं पृथक् न कर्तव्यं। इतरगणवत् कर्तव्यमिति प्रवचंस्थितकथं मातृत्र
यं इति चेत्। तर्पणादृष्टीहारित्वादिति ब्रूमः। अतः पितृपिंडोदकं पात्रे साधीनत्वाद् हारिति। स्मृत
त्वात्। न तु उदकं तर्पणं स्यादनंतस्त्रीणामेकैकमंजलि दानस्मृतमात्रादिति तृणामप्येकैकांज
लिः स्यादिति। एवं अर्हंति पितरस्त्रीन् स्त्रियश्चेति वचनाद्वेनांजलित्रयस्य ८२
व्यासेन स्वचितन्यात्। कथमेवं व्यास्यास्यादिति चेत्। वृद्धयातातप स्मृतेः। यथाह मातृमुख्या।

यास्तिस्रस्तासां दद्याज्जलांजलीन्। त्रीस्त्रीन् स्त्रियश्चान्यासां दद्यादेकैकमंजलिमिति। मातामह्यादी
पितृव्यमातुलाश्च तर्पयेदित्यनुवर्तते तच्छब्दात्तेषां ———
नां॥ किंचाविष्टत्रा ———

. . . .

. . . . इति व्यक्तमेतत्। अन्ये मित्रादयः। का
करणं संग्रहणांजलिदानदर्शनार्थं किंतु काद्त्वात्। येवान्य इति। अथ तिगद्यमास्यर्थः। अन्तुचकमायाय प्रत्यङ्मुखेन छंदो
अपस्लोकाः इतिवाक्यशेषः॥ अथेति गद्यमास्यर्थः। अन्तुचकमायाय प्रत्यङ्मुखेन स्नानविक्षावतकम
नमनुष्यतर्पणं कर्तव्यं। अपनदत्रा विहितत्वान्न स्यादिति चेत्। एवं गोभिलेन स्नानविक्षावतकम
स्यानत्वात्। इहाकुः कविनतदुर्गेनिगतानामपि पितृमातृसाधारणपाद्वनिः पीडनोदकं दत्वाणम
नुष्यांस्तर्पयेदिति तद — वं। मनुष्यतर्पणमंतराणि तेषां दानाधिकारस्मृतेः। यथाह। योगयोगी
शः॥ यावद्ववान्तर्वीश्चैव पितृश्चैव न पीपत्। नतावत्पीडयेद्वस्त्रं येन स्नातो नयेद्दिने न ति रूप
यः सनकाद्याः सप्तमनुष्याः। यतः सनकश्च सनंदनश्च तृतीयश्च सनातनः। कपिलश्चासुरिश्चैव वो

ढः पंचशिषस्तथा॥ सप्तैते च सनकाद्याः प्रयत्नेन तु तर्पयेत्॥

यस्तु यः कश्चिन्ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः॥ निःपीडयति तद्वस्त्रं स्नानं ह्येव वृथा भवेत्॥

निःपीडयति तद्वस्त्रं स्नानं ह्येव वृथा भवेदिति – स केवलं वस्त्रनिःपीडनस्मृतेः स्नानांगतर्पणं म
न्यते स्फुटं तत्तु विवक्षितं च। इतरथा पितृयज्ञादिसिद्ध्यर्थं प्रवृत्तिर्विनि। यतो देवान् ऋषीन्पितॄन् ८२
पिंजयेद्वस्त्रं ततः संध्यां समाचरेदिति। एतेन द्विजभोजनदानानि नाप्यि

यन्नमित्तास्यापि। ---------- वयथाह ब्रह्माण्डपुराणे नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रि
विधं स्नानमुच्यते। तर्पणं तु भवेत्तस्य स्नानांगत्वेन कीर्तितमिति। एतेनैतत्कारणादंगविकल्पं
स्यादिति गम्यते। अथ गृहस्नानेप्येतत्तर्पणं करोत्विति चेत्तु नैवं नक्तं नीरेषु। पितृयज्ञसिद्ध्य
स्यादिति ... तः स्थितानित्याह पुराणवचनात् कृतः स्थले स्नात्वा जले यस्तु प्र
गृहनदीतीरादिषु सतावकरणं कृतः स्थितानित्याह ... उदके नोदकं दद्यात्तिलमिश्रकं ... कदाचन॥ न
यदुदकं नरः॥ नोपतिष्ठति तित्तृणां तु सलिलं तन्निरर्थकं। उदके नोदकं दद्यान्नपात्रेषु न कुर्यात्नैकपाणिना नोपतिष्ठति। यत्रायो
तीर्थं तु प्रवेदेशे कुर्यात्पितृतर्पणं नोदके पुनः पात्रेषु न कुर्यात्नैकपाणिना नापि विप्रयज्ञसिद्धिः सर्वोद्दितर्पणम
न्मयान्नप्रदीयते इति। अथ मन्यसे गृहनदीतीरादिस्थले स्थले नापि पितृयज्ञसिद्धिः सं ... तर्पणम
न्मयान्नप्रदीयतइति। अथ मन्यसे गृहनदीनीरादिस्थले ... पितृगणास्तथा। तस्मादापो जलेदे
यविधेयं स्यात्। यथाह कूर्म-चादयः आपो देवगणाः सर्व आपः पितृगणास्तथा। तस्मादापो जले एव
याः स्वपितॄणां दत्त्वमक्षय्यं। द्वौ हस्तौ युग्मतः सत्त्वा पूरयेदुदकांजलिं गोशृंगमात्रमुत्र जले एव
जलं क्षिपेदिति। एतदविदित्वा स्मृत्यर्थः ... इत्यादि स्मृतीनामभि ... नां गतपे
जलं क्षिपेदिति। एतदविदितस्मृत्यर्थैः ... नवोऽपि भवेत्। नचैतदिष्टं तस्मादाह। नदीती
सांपरत्वात्। इतरथा पुराणवचनवैयर्थ्यत्वसंभवोऽपि भवेत्। नचैतदिष्टं तस्मादाह। नदीती

यदि देशस्थेन स्थलस्थ एव तर्पणं करणीयं न स मध्यस्थेन - - जल इति। आह्निक ब्रह्मपुराणे
म्यां यदीयत्तोयं यदा चैव स्थले स्थितः। वृथा तन्मुनिशार्दूल नोपतिष्ठति कस्यचित्। इति। आनना
पि - - जले जला - मध्ये स्थितो नद्यां समो तर्पणकरणादि यथा स्यादित्यर्थः समर्थनीयः। अथ स्थले
जले स्थितो यद्दाति - - - - रः केपामिति। चेत्तु गौतिगनानामिति ब्रूमः। अतः। देवतानां पितृणां च
जले दद्याज्जलांजलिं। स्थलस्थस्य स्थले दद्यात् जलांजलिमिति स्थितौ। इदानीं मन्त्रविंताने। देवादितर्प
णमेव - - - - - - मिति ब्रूमः। अथ पाथे केक मंजलिं दद्या - - - - सादित्व निमन्त्रविषयमापद्यात
ति। अथैक - - पाणिना दक्षिणेन तु तर्पयतामिति स्मर्तव्यं नाम्नात्तु प्रणवादिनेति गोभिल ब्रह्मपुराण
योर्वचनिकादर्शनात् समन्वयहस्तेनान्वारंभमात्रं विधायैकेन दक्षिणेन तर्पणं कर्तव्यमिति गोभिल ब्रह्मपु
राणयोर्वचनिकाएतदेवंस्याद्वक्तव्यं इति गोभिल स्मृतिः। अंगाः प्रसंगात् एवं द्विहस्तेन युग्मनः सत्वाति
पुराणवचनमवा किंच। यद्विर्व स्मृतिः संप्रति पत्नस्यात् तदा पितृ मनुष्य तर्पणे प्रकर प्रसक्तिः स्यात ८४
विलहस्त मिश्रयानोविवमिति। अपि वं गोभिल पुराण वचो विरोध इति। चेत् अमिवां तन्न ग्राम्यारंभे

श्रौवाप करवचनपरामार्थः। अतः। इति चेत्। यतः साधारण्येनादेवादिपंचतीर्थस्थितिर्वामकाः पितृ
तद्गत्यनरस्मद्मनुष्य तया तेनान्वारंभमात्रं विधाय दक्षिणेन पाणिना समन्वयमित्यस्मादर्शितं। अतो यद्
मंतव्यमिति। तथा ब्रह्मपुराणे॥ आहवनकाले तु पाणिनैकेन निर्वापनात् तर्पणे तु समं यत् यदि द
एव विधिः स्मृतेनित्यं करद्वयेनैवं तर्पणं करणेन तिलादिग्रहणं द्वहस्यरोमाद्देशेनि रक्तमक्षितायपा
तु रवात्वेवा। रोम कूपे स्थितान तत्वाप स्वस्व तर्पयति। पितरस्तर्पितास्तेन रुधिरेण मलेन चेति। कर
स्थये स्थितैर्मोहात् करोति पितृतर्पणं। तर्पितास्तेन पितरस्त्वंगारस्रधिरांबुनिरिति। आनावा महस्ते तिल
ग्राह्याः इति स्मृत्याकरतले तिलस्थापनस्तु प्रपन्नं देवादितर्पणं वक्तव्यादि मुख्यं वरक्तव्यमेवं। अतः। देवा
नां वा एष पाद्रिग्य सावीति श्रुते एवं पवित्रार्थेऽपि स्मृतं। सव्यांजलु ततोऽन्यपाणिभ्यां दक्षिणामुखः
तद्विंगिस्तर्पये मंत्रैः सर्वानेव पितृगणांस्ततेति। पाणिभ्यामित्यत्रार्थे प्रस्तुतं प्रस्तुयते॥ ॥ नन्वसा वक्ष
पैणं विधि विधिषय विचारः अप्येतत्करणं किमर्थमित्यपमानं दर्शयेद्वाह॥ नामायं वक्षे कया तपार्श्वः प्रय
पिपासुः स्नेधितो जमंतं बालो जन्यसि जननी नवबालं यो पितृमा संपुरुषस्यु योपां उत्तरादित्यप

मानादत्रातपस्यातीवतीव्रत्वादत्रदृष्टांतः यथायेन प्रकारेण शरद्दत्तु भवातपन्नयनीतो मत्यैः ॥ ठा ॥
मिलेन ॥ एवं यथेलेदिति प्रत्येकं संबंधः पयोजलं ॥ तत्पिपासुः पातुमिछुः तदिति पदं ... यत्स्थितं
धितो बुभुक्षितो ऽन्नं तथाजनयति इति जनयित्री ॥ मातेत्यर्थः तां बालोऽसंप्रसो ... ऽत्रावर्षः स्तन्यभो
जनादिकाम इति ॥ एवं मातस्त्वं बालकं तु त्वं चत्राह्वोऽन्योऽन्य ममत्वदर्शनाय ॥ एवं योषिन्नारी प्राप्तयौ
वनासती ॥ अथ च तु स्नानासती तु मां संपुरूपं स्वयपोऽत्राधिकवर्षीयोष्णां स्त्रियमिति ॥ चेति परस्परा
नुगत्तापनार्थं ॥ ॥ ठा ॥ एवं किमित्याह ॥ तथान्ये स्थानि सर्वाणि स्थावराणि च ॥ विप्रादुदकमिछंति ॥ सर्वाण्य
दयत्तद्विस ॥ तदिति पदं तु स्मारकः तथा तेन प्रकारेण स्थावराणि मत्थिव्यादीनि जतानि च राणि ब्र
ह्मादीनि तत्तदनुरवेगार्थे विप्रात् ब्राह्मणात् तु उदकस्योदकमवतर्पणमपइछामी हां कुर्वंति ॥ ... ॥ हि
यस्मात् सर्वेषां स्थावरादि ब्रह्मपर्यंतानां स विप्रः तु उदकादिदानेन तत्त्वा ॥ अन्यदयः तत्त्वसवकर्त्तेन्य
र्थः ॥ सर्ववर्णोधिकारः सात्विकत्रंति अयद्दर्णं तु स्वान्वमवरयं अथ विप्रग्रहणादितरवर्णोनधिकार इति ८५
वेत् ॥ — द्वः तेद्व द्विजातीनां त्रयो वर्णो द्विजातयः प्रातरुत्थाय ॥ ऊटीर...तिस्मनेबहिः स्नानांगतर्पणस्था

वस्यकत्वाद्यनेतदयोग्यमिमि ॥ ठा ॥ इतिसतिकिंकर्त्तव्यमित्याह ॥ तस्मात्सदेवकर्त्तव्यमऊर्वंस्म होत
नस्यायुज्यतब्राह्मणः ऊर्वं विस्म्रमेतद्धि मन्त्रियः ॥ एतस्मादुक्ताद्धेतोः सर्वान्यदयत्तनयमात्मात्मप
त्येत्यर्थः सदापितृमातृत्तूष्णीं एतदेवपितृमनुष्यतर्पणं नारलकरणीयं ॥ सदा शक्तेन सर्वप्रकारेः
पितृयज्ञसिद्धि सत्यामप्येतत्कर्त्तव्यमेवेति ॥ दर्शयति ॥ नचयदि साजीवपितृकएतान्द्यः पितृस्त
था ॥ येन्यएवापपितादद्यान्तेभ्यः पुत्रोपिदापयेदिति स्मृतेजीवपितृकेणापिनित्यतयातर्पणं कर्त्तव्य
मित्याशंकनीयं यतोयत्वापितृस्तर्पयेदिति ... वेयमुक्तं ॥ नतु निजपितुः पितृंस्तर्पयेदिति वसूनिवा
सपितुः पितृनयेषु करोनविद्यात इति ॥ अथतथा मतिस्मृति विप्रनियन्निशिनिचेतामिवं अनन्ध्रीवत्र
दृश्यादिषुत्वस्मात् ॥ साफल्यसंनि ॥ अथतथापिपितृतर्पणरहितमितरदनुष्ठेयमितिचेत्तनिवंस्य
कालस्थितस्यपितृर्पर्थत्वात् एतदंतरेकरणानधिकारात् ॥ तद्वदेतस्यापि तृयइत्वे नोपत्यासाद्य किंचयत
ः नयोचत्तुदृश्यानिमित्तेष्वपिकेवलं नादद्यादितर्पणानधिकारोद्दष्टएवेत्यतोयेभ्योवाग्निपितादद्यादि
ति ॥ स्मृतिः प्रयोगोऽत्रयथा ॥ पितृतर्पणं विनेतरन्नकर्त्तव्यं ॥ एतस्यपितृप्रधानत्वं तत्राद्दपुकाल

द्विविकद्विजसंज्ञवेदिति। पश्चात् अथ वायदिसांगी वपिन्दकइति स्मृतिसंध्यासादि संपन्नपिरक
नरपारतिनत्वेतदकुर्वतः किंस्यादित्याह। अकुर्वन्नितिब्राह्मणस्तदकुर्वन्। महतागर्देवापन्नसाप्य
नायुज्यात्। यतो भवतीनिपश्चात् कुर्वंश्चैवत्रिभुवनमरणं विश्वं बिभर्ति। नित्ये मरणं करोतीत्य
र्थः। अतः दुग्धस्नानाचरणार्थत्वात् एतेनेतन्नृत्वाफलवद्गुलतास्यादिति। दर्शितं हीतिनिश्चयार्थः द्व
हसंशयः त्वर्वेतावद्विप्रस्य सवनद्वयेऽपि कर्तव्यमितप्रातराद्योग्निमध्यंदिनइति तदर्थमाह। अ
त्यत्वाद्धोमकालस्य बहुत्वास्नानकर्मणः। प्रातर्न तन्नयास्नानंहोमलोपात्तहिगर्हितः। १० प्रातः समय
होमविधिकालस्यलो-- रतस्नानकर्मणोमदुर्ध्वरणमार्जनतर्पणादिनिर्वर्तुत्वात् तत्रस्नानंनत
न्नुयात् न विस्तारत् केवलं जलमात्रमेवावगाहयेदित्यर्थः। अतः द्वियतः। कोलत्तोपादिहेतु मिहोम
स्पृगर्हितो निंदितो लोपः। अनादेशाद्विधिः एतेनोक्तकालान्ययनया--- साग्निभिः स्नानंतर्प ८९
णमपिसंग्रहेष्वाकर्तव्यं नचाहविष्णुपुराणे। आब्रह्मस्तंभपर्यंतं जगत्-- प्तितिकुर्वन्जलांज
लित्रयंदद्यात् कुर्वसंतर्पणमिति। प्रातर्न तन्नुयादित्यनेनकालात्ययभावाद्धस्नानपक्षेऽपि

स्नपितः। तत्रतर्पणंवसंग्रहे यापिनकर्तव्यं अतः स्रवंतीस्नानिरुद्धास्वितिस्मृत्यागृहेनियरात्तं। का
त्येतर्पणमकुर्वतोदोषस्मृतिर्यथा। अज्ञानादथवालोभामोहान्नतर्पयति यः पितृन् पिबंतिदेहोत्थे
ष्वावपितरोपचनार्थिनइति॥ छ॥ इत्यौपासनिकश्रीवत्ससरात्मज आदित्य नित्यकर्मप्रदीप
स्य द्वितीयस्य द्वितीयाकंडिका॥ छ॥ उक्तस्तर्पणांतोविधिः तत्रतर्पणस्य पितृयज्ञत्वेनोपदेशात् नमुख्य
तायत्तेनैवतस्य प्राधान्यं मा भूदित्यवगत्येतत्प्रसंगे न गृहस्थस्य सूत्रादिनिमित्त नवपंचसौ
निकपापोपशमनार्थं पंचयज्ञाधिकारमारभते। पंचानामथसत्राणां महतामुच्यते विधिः येरिष्ट्वा
सततं विप्रः प्राप्नुयात्सद्मशाश्वतं॥१॥ अथेतिप्रकरणांतरप्रारंभार्थः अर्थतर्पणादिविध्यपादनाद
नंतरं देवादिनोदनपंचसंख्यानां महतांक्रतूनां प्रभावानां सत्राणां यज्ञानां यथाकरणविधिरुच्य
ते। कृष्यात् इति प्र------ ववःसत्रवस्था यावत्-- वानुष्ठानात् बहुवर्षकरणं दर्शयति। अ
थकथामतदावरणपरनरस्यशरीरस्थपंचसौनिकपापोपशमः स्यादितिचेत् मनुस्मृतेः यथाह। पंच
तंवसूनागृहस्थस्य चुल्लीपेषण्युपस्करः। कं-- नीचोदकुंभश्च बध्यतायास्तुवाहयन्। तासांक्रम

णां सर्वेषां नि॰ तत्त्वार्थे महर्षिभिः । पंचत्रिंशाम हायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनामिति । गृहस्थाश्रमिणो गृहस्थ
स्याग्निहोत्रादीनि विहायैतेषां महत्त्वेनानुपपन्नः । एतदावश्यकहीनस्य तत्करणात् ... श्रमावानु
अपि तिर्यग्नतः किमित्याह । आयतिश्रुतिः । विप्रा ब्राह्मणाः वेदेतादीनां पंचत्रिंशात्रैः सततं स्मृतकादिभि
सत्त्वे सति । विच्छेदहीनमिष्टाया मंत्रत्वाशास्त्रोक्तविनाशविहीनं स्वस्य गृहस्थस्य स्थानं प्रकारेण ब्रूयाद्य
न्यत इति । प्रशाद्धः पुराणं त्वश्रिं निरस्यति विप्रयद्दले द्विजमुख्यत्वं वरां । अपरा शास्त्रनराद्धेन किमन्निप्र
तमिति । एकेतावकां प्राप्तिमाहुः तदसत्तुक्तः इष्टवादानुप्रविकसह्यविशुद्धि त्तयानिश्रयमुक्तः । तद्विप
रीतः । श्रेयान्निति कपिलमुनिनितस्यानित्यत्वस्योक्तत्वात् । अन्यैर्लिंगादिपदप्राप्तिं तदाहुः । तदपि न सुम
नोहं उक्तः इंद्रादीनामप्यनित्यत्वात् । आह च सकलशिरः । आदित्यानां सहस्राणि बहुतिं द्रशतानि चानि
वीपितानि कालेन प्रदीपा इव वायुना इति । इतरे त्वाय स्त्रेताः इह जंतु जीवाधिष्ठितदेहः स्वजातिविहितानु ८१
ष्ठानपरः परत्रैतां सन्नीश्वरसायुज्यं यद्वा प्राप्नोति । तदावश्यशास्त्र तेषां वेति एतदपि न विकल्पसहत्वं तदी
श्वरो नित्यात्मको वा न तावदाद्यः एतस्यापि जडतायामान्नचेतरः सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुते रात्मन

सर्वगत्वात् यद्दीश्वरब्रह्मास्मि च मस्यो वं कर्मेकतत्रैये पितदवस्थितं । अपत्यापि योगयोगीश्वर
रमात्मरूपं तत्र चित्र जीवात्मा कर्मभिरेव प्राप्नुतीति । मतं तं नहि सुष्टु तं परके यं भिन्नतेति । अन्य
तन्निन्नतेति चेत्तन्नैवं यद्देहस्तु हि नयोः कर्मशालिरपि नित्यासंभवात् तथानयोरसंभवात् । अथता
वदात्मभेदोऽभवतोऽभिमतः तत्र किमितत्तादात्म्यं तस्य परमात्मरूपस्येश्वरस्य तत्र जीवात्मनि भावा
स्तदात्म्यमिति गतिः ॥ इति स्थिते तादेकत्वान्यत्वस्थितिः स्यात् तस्मादितरोऽभेद एवेति सिद्धं । श्रुतिश्चै
कमेवाद्वितीयं ब्रह्म ब्राह्मि वसच्च ब्रह्माप्येति नन्नमसि स्थितक इत्याह । स्मृतिरपि एक एव हि भूता
त्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत् । इत्यतोऽस्मादिभा पंचमहात्म
स्वादिकर्मनिर्गतकल्माषाणां स्वत एवोत्पन्नज्ञानेनाच्युतमात्मत्वेन तत्परमानंदं पुनरावृत्तिविहीनं
सद्यःपासत्नक्षणं प्राप्यत इति । अन्यथा शास्त्रवैयर्थ्यस्यानर्थपातः स्यात् । यतः पुरुषस्य निज
रूपेणावस्थानाम एवं मोक्षः न तु गंतृगंतव्यभावः इति । आह च भगवान् बादरायणः स्वरूपेणावस्थानं
मोक्ष इति । पातंजलिरपि पुरुषार्थशून्यानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्ति

रित्यलमतिप्रसंगेन। न च काम्यैवात्मज्ञानस्तुत्यादयतीति वक्तव्यं। यतस्तस्य तेन समवेत
नं वा। अथादहस्याचेतन्यद्व्यापत्तिः॥ इतरकर्मणः पापाणपंकाद्यन्त्रि॥ क्रियत्वं चेत ... तत्रक
रणा। त्पापनाशमेवापहंतीति यदुक्तं तदुक्तं मनुस्मृत्यां वितान्यो महायज्ञान्त्रहापयति। शक्तितः
सगृहेपि वसन्नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यत इति। शक्तितस्तोयादिनापीत्यर्थः॥ स्मृतेश्च वेदाभ्यासय
तं दानं पंचयज्ञक्रियापरं न स्पृशंतीह पापानि महापातकजान्यपि इति। महापातकशब्देन पं
चसूनापापान्युच्यंते। न तु ब्रह्मवधादिकं कृतः॥ तेषां पृथक् प्रायश्चित्तस्मृतेः॥ तद्धमानवस्मृ
तिविषयर्थे संपातस्यैवसुर ---- ॥०॥ अथ कानि तानीत्याह॥ देवभूतपितृमनुष्याणामनुजौ
मान्। महासत्राणि जानीयात् त एवेह महामखाः॥ यानु कार्य्यं सर्वमेतत्तु श्रुतिस्मृतिते वाह पंचै
व महायज्ञाः पांचैव महासत्राणि तन्वत यज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति। यो ८८
गीशो॥ पितृबलिकर्मस्वधर्महोमस्त्वध्ययनानि धिसत्क्रियाः भूतपितृमरब्रह्ममनुष्याणां महामख
इति॥०॥ इत्येतत्संज्ञां निरूपयित्वेदानीं मुत्तममध्यमम ध्यायमत्वेनापि तत्सिद्ध्यर्थं पृथ...

विवस्तामाह॥ अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणं होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनं
॥२॥०॥ पंचानामध्यापनं पाठनं ब्रह्मणो वेदस्य यज्ञः अयं वाप्यमुख्यः पक्षः अत्राध्ययनं ब्रह्म
यज्ञ इति वक्तव्ये अध्यापनवचो भृतकादिरहितस्य केवलब्रह्मदानेन पुण्यातिरेकदर्शनाय प
नः॥ भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा॥ उभौ तौ नरकं यातो यावदाभूतसंप्लवमिति
नथा वेदाक्षराणि यावंति कीर्तयेत्यर्थः कारणात् तु नावत्यो ब्रह्महत्यास्तु वेदक्रियादवाप्नुयादिति स्मृ
तिनच वेदमादित आरभ्येत्यनेनस्यापि किं न प्रधान्यमिति अपि वाच्यं कृतः॥ ब्रह्मयज्ञादपि ब्रह्मदानमे
वाधिकमिति निरूपणीयस्य तोऽध्यापनस्य मुख्यत्वमित्युक्तं न पुनः॥ उदकेन तर्पणं पितृयज्ञः कृतः॥
एतस्योदके निरूढत्वात् तु राज्यादयमस्यंतासंपत्तौ सत्यां मध्यमः पक्षः कृतः अपि कमारायवेदि
त्रं पित्र्यर्थं पांचयज्ञियरतिव रूमेवचनात् आह यमनुः॥ यदेव तर्प्पयत्यद्भिः पित्रेस्नात्वा समा
हितः तेनैव सम्यग् ज्ञोति पितृयज्ञक्रियाफलमिति॥ एवं च बाध्योऽत्यंतासंपत्तौ तेन चन्द्रिनार्थनार्थाः॥
अनेन देवमनुष्ययोरप्यनद्दर्शितं॥ अथ देवादिसंज्ञाकेषां मित्याह॥ होमो दैव इति॥ होमादि

त्यद्धोमवैश्वदेवप्राणाग्निहोत्रादिसंज्ञां केषांचित्स्यादिह होमो नित्यो भावयोग्यः स्यात्सदा वादेश
नां तथापि देव्यादीनां भूतानां यो यो बलिः सन्नोता भूतानामिति पितृयज्ञो नमनुष्याणां यज्ञ
यइति विशेषः सोऽतिथीनां तदन्नित्यथितकामनाभिः पूजनमर्हणां तच्च दानमाह ... द
यपुराणे॥ अनित्यो हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते तस्मिन्नृपेन्द्र यज्ञोऽयं पच्यते न स्वीगृहा
श्रमीति अश्रमतिः अतिथिर्यथा प्रार्थितार्थसमर्पणेन तावत्सपर्यां कर्तव्यमिति विधिरस्तु। परं
-------तस्यैं प्रकल्पोतेनयाचितत्वात् तद्वत्सकवचस्यकस्यकस्यचिदुञ्छवृत्तस्य श्रोत्रि
यस्य कुटिलातिथिरूपेण गृहीतत्वात् एवमिंडादिरप्यतिथ्योपिदादिधर्माणादर्शनाच्चलाव
तिथये वध्यास्यामिति। आह च वराणं ब्रह्मचर्यं नियोगेन संतानकरणं सुरां कलावतिथिपूजनं चनै
वविप्राः समाचरेदिति। अत्रोच्यते यतः कलावप्यतिथिपूजनं न कर्तव्यं मनुष्ययज्ञहानिः स्याद
वश्यतः स्यात्सिद्धे यथा भूतयज्ञमाचार्यो नित्यत्वेनावोचद्भेमामतमप्याह अतिथिभिः कामं ८ ८९
संमानगन्तितियात्वाऽतिथिपूजनिःकलावपि न निवर्ततइति न्यायं। अपि वंश विप्र न तिष्ठेत्

नविरोधः पुराणवचसा चेति चेन्नाम्नैवं। अन्नमात्रदानेनापि तत्पूजनचरितार्थतानन्त्यैः
भूतएवातिथिं कामनाप्रणवचनमाचार्योक्तं कलिकालाख्यापकं नीरूपकात्यायननोक्तं मनुष्य
योदद्यादहरहरिति वक्ष्यति॥ आह च मनुः॥ तन्वितद्बलिकर्मैवमतिथिं पूर्वमाशयेत्। भि
क्षां च भिक्षवे दद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिण इति। यत्तु कलावतिथिपूजां वेति पुराणवचनं तादृत
स्यसर्वकामप्रदस्य प्रतिपत्त्यर्थमित्यविरुद्धं। एवं महामखानाख्याय प्रतिपितृयज्ञब्रह्मयज्ञयोः
कल्पांतरमाह॥ ८॥ श्राद्धं वापि पितृयज्ञः स्यात्पित्र्यो बलिरथापि वा। यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञः
स वोच्यते॥ ८॥ यन्नित्यश्राद्धमादेवं स्याद्भोजनवर्जितमिति। स्मृतिप्रकारेणाहरहः श्रा
द्धं तत्पितृयज्ञो भवेदित्येवार्थः अयं तावन्मनुष्यपदेवन्प्रमाणत्वादतस्तत्र अथ नित्यश्राद्ध
त्पितृयज्ञसिद्धौ सत्यां पितृबलिर्भूतयज्ञांतर्गतत्वात्स्यादुत नेति शंकायामनायादिद्याति। पि
त्रो बलिरिति पितृत्साम्यपित्रः॥ अथ यद्यपि पितृंतानामसकृन्नवतीनां ज्योतिकर्तव्योपन्यासो
क्तितथापि स बलिः पितृयज्ञः स्यात्। आलाविप्रभोजनादिनापि पितृयज्ञसिद्धाववचनस्यादि

ति। नास्ति किंतु नवेदव। अत्रादिनिपातितानामनेकार्थत्वाद्वाशब्दो निश्चयार्थः एकेवाशब्दं
विकल्पार्थं व्याचक्षते। तदनवद्यं देवादियज्ञानां त्रिभेददर्शनात्। अथ कथमेवं प्रतिज्ञायते।
देवयज्ञस्तावत्। नित्यहोमो वैश्वदेवप्राणाहुतिभिस्त्रिभेदः भूतयज्ञः पृथिव्यादिभ्यश्चांडालेभ्यो
जनो गवलिभिस्त्रिधा पितृबलिभिर्जलतर्पणैः इति। एवं त्रिप्रकारः अतो भूतयज्ञांतर्गतस्य पितृ
बलेर्भूतयज्ञत्वमिति सिद्धं प्रयोगश्चात्र यथा पितृबलेर्भूतयज्ञत्वं बलित्वात् प्राजापत्यब
लिवदिति। एवं पितृयज्ञसिद्धिः प्राधान्येन निमग्नाद्युक्तार्थं ब्रह्मयज्ञार्थमाह॥ यश्च श्रुतिजप
इति वैनित्यवैश्वदेवाख्यातनार्थः यः स्वयोपस्थानानंतरं वेदमादित आरभ्य तेतेन श्रुतिजपो
वेदस्य जपः पुरस्ताद्धुतः स एव ब्रह्मयज्ञसंज्ञोयं तेन चकाराविति रकाल्याद्यादप्येतस्यालो
मुख्यः कालः। किंवा स्वयावीकर्षणकार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः। वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रेति ८०
निमित्तकानापचेति प्रस्तावोयोतनार्थः स ब्रह्मयज्ञः तर्पणाद्धुतात्। अर्वाक् पूर्वकाले वा कर्त
व्यः। तर्पणं कृत्वा न तस्मात्रिवनकुर्यादिति। वायवशब्दार्थः अत्रेतदसंभवाच्च प्रातराहुतेः

प्रातर्होमात्पाश्चात्यकाले वा कार्य इति। सर्वत्र वाकारोप्यः अयमस्य मध्यमकालः। अत्रास्व
संभवात्तु बल्यं तु वैश्वदेवविकल्पत्वात्तदवसाने वेति। अमावस्याधरः कालः। नन्व
न्यकालोप्यनक्रियत उत नेत्यपेक्षित आह। नान्यत्रेति। अन्यवेत कालत्रयव्यतिरिक्तस
मये। वामदेव्यगानादिकमपि निमित्तं नास्ति तस्मान्निमित्तकाद्दते विनाप्यनकार्यः इत्यर्थः
प्राक्तनरात्रिकमिति श्रुतेर्निहि वैश्वदेवावसाने च कर्तव्य इत्यध्याहार्यं॥ ७॥ इति ब्रह्मयज्ञक
रणकालान्मुख्यगौणत्वेनाभाष्येदानीं पितृयज्ञः स्यात्॥ अथ क्रमात्रये द्विप्रं पितृयर्थं पंच
यज्ञिय श्राद्धेवं नास्ति वेदस्योनो कामोज्ञमनोपिवा॥ ६॥ अपीत्यसंपत्तिज्ञापकः यदा विप्रादि
पद्मस्य पितृस्तेत्रीनितिविधाकृत्वा ----- वाता परमेक एव विप्रो भोजनार्थी विद्य
तो। नावदन्याः वदितस्य काकाक्षिन्यायेनोभयत्रयोग --- विप्रादिसत्वेपि यजमानस्यान्ना
दिकं भोज्यं नोइनापोपयोगित्वमन्नादिकं वस्तु नास्ति तथापि पितृयज्ञसिद्ध्यर्थं पितृवन्तीनां
आदवं वैश्वदेवासंबंधि विप्रभोजनमविधुरं एवं विप्रमात्रायप्रोजपदिति। आहवामिलि

--- नित्यश्राद्धमदैवं स्यादर्घ्यावाहनवर्जितमिति स्मृतिदर्शिना तथाह मनुः ॥ एक
मप्याशयेद्विप्रं पित्रर्थं पांचयज्ञिकं न चैवात्राशयेत्किंचिद्वैश्वदेवं प्रति द्विजमिति नच मा
ना महानाम्नं ताराणां पित्रादित्रयदानेन पितृकर्म सतार्थमिति पुराणवचोविलोकनाच्च म
न्ये । यथाह एकमप्याशयेद्विप्रं षण्णामप्यन्वहं गृहीति प्रहरं स्यात्सैव द्रोणाल्प उक्ति
रिति । अनेनाष्टतं दर्शितं ॥ ७ ॥ अथैकविप्रभोजनं पितृनाथव्यक्तव्यः किंरूपेत इत्याह ॥
अथ कृत्यं यथाशक्त्या किंचिदन्नं यथाविधि पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्द्विजे ॥ ८ ॥
अथ विप्रान्नयोरन्यतराभावात् एकमपि विप्रं भोजयितुं चेन्नशक्नोति । तदा यत्किंचिदन्नं
भवति तत्क्रममात्रादारभ्य विप्रतृप्तिपर्यन्तं । यथाशक्त्याकरणाक्षिमनतिक्रम्य पात्रं च
सनकादिमनुष्येभ्यः यथाविधि संकल्प्य येऽस्मत्कुले [illegible] ततः पित्रादिपितृभ्यः । ८१
अथ तदनंतरं मनुष्य --- पूर्वमपि सनकादिमनुष्येभ्यः यथाविधि संकल्प्य विधिम
नतिक्रम्य अहरहः प्रतिदिनं तदन्नं द्विजे देयात् विप्रावबोध्य समर्पयेत् इति आश्र

ऽमीत यथाह मनुः यथाशक्त्यान्नमुद्धृत्य पित्र्येण विधिना सदा । आकृष्य ब्राह्मणं दद्यात् तु
स्ववा समर्पयेत् इति । किंचिल्लब्धः प्रणकादिकं अपि यद्यन्नं गृहप्रतिरक्षितं तत्तेभ्यो दद्यादिति
प्योनयति ॥ ८ ॥ सर्वथान्नसंभवाभावो भवति तदा एकपात्रे हन्तकारादिविधानात् समुद्धृत्य तन्तो
पसव्यादिविधिपूर्वं पितृभ्य इदमन्नं स्वाहेति मित्यकारं स्वाहाकारमुदीरयेदुच्चारयेत् ततस्तदा दे अ
वशिष्टान्नस्याई भागे निवीतादिविधानेन सनकादिकेभ्यो मनुष्येभ्यो हन्तकारमुदीर्य आपाङ्गोऽसि
निनयेद्भिक्षपदिति अन्नेनापि रक्षितो यतः दकनिनयनात् अथ मत्यंताभावाद्भिक्षामात्रेणापि पितृम
नुष्ययज्ञसत्वनित्यत्वद --- कं तत्तत्तदपात्रेणाकृत्तन एतत् विवत्स्यजि दोदकदानेनापि
पिट --- यज्ञसिद्धिस्मृतेः यथाह मनुः भिक्षां वाप्युदपात्रं वा दद्यात् हंतकारं तथापि वा असंभव
सदा दद्यादुदपात्रमथापि वेति न च भिक्षामात्रेणाल्पधनस्य कृत्यात्यत्वं स्यादिति । मनुस्मृत
मेत यं यथाह यत्पुण्यफलमाप्नोति गां दत्वा यथाविधि तत्पुण्यफलमाप्नोति भिक्षां दत्वा
द्विजो गृहीति । भिक्षादिप्रमाणमाह मनुः ग्रासमात्रा भवेद्भिक्षा पुष्कलं तच्चतुर्गुणं

पुष्कलानि च वत्वारि दंतकाष्ठं त्रिधीयते इति। एवं पंचमहामखानंतरं हविःशेषं। ततो बालादी
न् संभोज्य दंपती भोजनाद्यो भवतः इत्यपि दोषसंभवे देया। आह मनुः। भुक्तवत्स्वथ विप्रेषु स्वे
षु भृत्येषु चैव हि। भुंजीयातां ततः पश्चादवशिष्टं तु दंपती। इति जायापती। योगीश्वरः। अन्नं पि
तृमनुष्येभ्यो देयमप्यन्वहं जलं। स्वाध्यायं सततं कुर्यान्न पचेदन्नमात्मने। बालः स्ववासिनी वृद्धग
र्भिण्यातुरकन्यकाः। संभोज्यातिथिभृत्यांश्च दंपत्योः शेषभोजनमिति। अपि राष्ट्रान्नदानात्संभावपि
जलतर्पणस्यावश्यकत्वं ज्ञापयति। अत्र मनुना चातिथिभोजनदानादर्वाग्विस्ववासिन्यादीनां भो
जनमभिप्रायः। स्ववासिनी कुमार्यश्च रोगिणो गर्भिणी स्त्रियः। अतिथिभ्योऽग्र एवैतान्भोजय
दविचारयन्निति। एवमकुर्वतः किमित्याह गुरुः। अनिवेद्य महायज्ञान्यो भुंक्ते प्रत्यहं गृही। अ
नातुरः सति धने स गच्छेन्नश्वध्यांमिति। अहः रात्रः सूतकादिदिनवर्जितदर्शनार्थः। अना ८२
तुरो नीरोगः धनमधनस्याप्युदकादि दानीयं द्रव्यं आवाहनमस्कारेण मंत्रेण पंचयज्ञा ब्रह्मपये
दिस्वाद्याः स्मृतयः श्रुद्राणामपि विहितं इत्यलमतिप्रसंगेन॥ ७॥ अथ पंचविधमन्नं वक्तुमाह

कृते वारद्वयं भोजनमित्याह। ऋषिभिर्विहितं सम्यक् विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यं। अहनि च तथा त
मस्विन्यां सार्द्धप्रथमयामांतः॥ सा ऋषिभिर्विहितमिदं मुनिभिः मर्त्यलोकवासिनां विप्राणां अश
नं भोजनं वारद्वयमुक्तं कथितं। द्विरिति तृतीयादिभोजननियमार्थः। तत्र दिने वारद्वयं तत्र कर्त्त
व्यमुत न निशि मध्ये तत्तयोरिति तदर्थमाह। अहनीति अहनि दिने। नित्यं तस्यानंतरं एक
वारं तत्कर्त्तव्यं तथा तेनैव प्रकारेण वैश्वदेवातिथिपूजनप्राणाग्निहोत्रपूर्वमित्यर्थः। त
मस्विन्यां रात्रौ सार्द्धप्रथमयामस्य प्रहरस्यांतर्मध्ये तदुक्तत्वात्कर्त्तव्यमिति। आर्द्रः स एव वर्त्तत
इति तथा तत्रेति। एतेनातः परं निशायां भोजनोदकपानादिकं निरस्यानुक्तः। अविधानात्
अथ पानीयपानमपि त्रावत्रिषिद्धत्वेन केनमीयतइति चेत् वकारेणेति ब्रूमः। आह च यु
रुः। अपेयं हि सदा तोयं रात्रौ मध्यमयामयोः स्नानं न कुर्वीत न वा विवाचमन्त्रक्रियामिति निषिता
नावादित्यर्थः। नवसार्द्धं प्रथमयामांत इत्यस्य रसमृत्यादिविरोधसंबोधनवाः कृतः। आह्निताग्न्यादीनां
होमादिविलंबात् सार्द्धत्वमपि संपन्नेः साग्निपरत्वाद्वा कात्यायनवचनस्येति। अथ वारद्वयभोज

नेनित्यमुतवैकाल्पिकं इति मनिमित्तमिति। वैकल्पिकमिति ब्रूमः। कुतः। अनश्नतापि सततमि
ति वचनात्। भोजनस्यानित्यत्वश्रवणात्। न च सायंप्रातर्वैश्वदेवमिति श्रुतेरेतन्नित्यमित्यपि मंत
व्यं। कुतः। अनश्नतापीत्यनेन तद्विरोधबोधनात्। अपश्रुतायाः स्मृतिबाह्यत्वान्न्यायादिति मन्तव्याः
निवसाय्यौ नोदर्शाद्दहनि मित्रेषु कृतलोपाभावात् तत्र महाकष्टादिना मरणदशायां त्वयादिस्मृ
न स्नुकस्य स्वस्वगृहस्थस्य कार्यामादिना न रससमन्निश्चितेन न प्रसंगात् तद्दाद्वीकादन्यादि दिनेन
वोपवासनाशाद्यानवैवाग्निष्ठं। प्रतीयदुक्तं। तच्चात्रं। न हि सायंप्रातर्वैश्वदेवमितिश्रुतिर्नवस्य
प्रजापतिवचसः। कोऽर्थः इति ज्योतिरायथामासिमासि वा राजनमिति वदतीति न पित्रादेर्न्नमेतरा
भोजनं निरस्तमस्यैवं मनुष्याणां मध्ये तस्य भोजनमावामनियम्यते नन्वभोजनं नियमेनेति
श्राद्धवृहन्नारदरारनृसिंहपुराणे॥ सायंप्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितं। नांतराभो ९२
जनं कार्यमग्निहोत्रसमं स्मृतमिति। एतयो रंतरा नाश्नीयादित्यर्थः। तस्माद्भोजने छायां निशि
जातायां सार्द्धप्रहरं सस्वकर्त्तव्यान्नान्तर एवेति स्थितं। तथाह योगीश्वरः उपेक्ष्य पश्चिमां संध्यां कुर्यान्मौ

स्नात्वानुपास्य चान्त्येः परिवृतोऽनुज्ञानान्नानिर्ज्ञाणसंविरोधीति सविरोऽन्नपदिस्यर्थः। ७
अपि च सायंप्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्म वा अनश्नतापि सततमन्यथा किल्बिषी भवेत्।
॥१०॥ सायंशब्देनोद्दिष्टप्रमाणयामित्यभिधीयते। प्रातःशब्देन संगवोदिनपरः यद्यपि जन्मा
नि नोपजनीयदिनानीमित्तेन सायंसमयेनान्नमश्नाति एवं वादिकादन्यादिभिः प्रातस्तदा अनश्ना
भोजनमकुर्वतापि सायंप्रातः सततं सदैव वैश्वदेवः कर्त्तव्यः। किं च बल एवानेवं किं तर्हि बलि
कर्मैव कर्त्तव्यमिति। वाक्यशेषः। वशब्दो वैश्वदेवाभावे तस्य नित्यत्वं दर्शयति। नन्वत्र अस्तु न करो
तीयेत् तदा किं स्यादित्याह। अन्यथेति। अन्यथा वैश्वदेवद्वयस्य बलिकर्मसहितस्य हानितः कि
ल्बिषी पापवान् भवेत्। प्रत्यग्निमानतः कुर्यादिति एतेनेतरथा प्रायश्चित्तीयात् इत्यस्य इति शा
यते। कुतो वैश्वदेवद्वयस्यैवेति। वक्तव्यत्वात्। ननु निस्यतिथिसत्क्रिया क्रियत इति। उतनेनितद्
ग्राताय तां कालद्वयमाश्रित्य वैश्वदेवकरणप्रसंगेनाचार्य इति बलनाणा अथवागतो बली
हार इति विधिनि कामः संभावनेति। अतो गतातिथ्यानुदस्थिते तदातिथ्यं कुर्यादिति। अथाह।

मार्कंडेयपुराणे॥ सायं चैषविधिः कार्यः सूर्योढं तत्र चातिथिं पूजयीत यथा चात्र नारायणना
मन्त्रोऽजोऽनिरिति॥ एतच्च पित्र्यब्रह्मयज्ञयोः करणमत्र निरस्तं यस्त्विवमाह॥ तिष्ठेत सायमाशप्रातरा
शेदन्याचार्यवचसोऽयमर्थः सायमस्यानं इति सायमाशः प्रातरश्यनं इति॥ अपि तथा॥ यदि यजमा
नस्याग्निशिष्णान्न वनि॥ तदा सायमाशो प्रातराशो मनित्यमेस्थितौ॥ विश्वदेवकरणार्थं पत्नीन्हत
मिति श्रवाच्या॥ ततो विश्वादेवच्छ्वं स्वयं भुंजीत॥ प्रातराशेऽप्येवं मुक्तं भवति॥ यदि सायं समयः शि
ष्टमीहानं भवति॥ तदानीं विश्वदेवमपि न कुर्यादिति॥ सोपान प्रतापि मततमेतन्न निरस्तः॥ अप्यै
वं मंतव्यं॥ साग्निनिरग्निव्रतं विनैकादश्यादिव्रतानां तत्करणपरेर्न भवितव्यं॥ तथा मग्निव्रतं त्वा
तप्रारब्धव्रतां तराः न्यव्रतस्तत्रि वदिति॥ आह च गीतासु भगवान् आश्रो क्रियां च तां द्वयोदि वि
द्वो मनीषिणां॥ प्रतिमास्वल्पबुद्धीनां योगिनां हृदये हरिरिति॥ नैतदन्वेत्यर्थः॥ भविष्यपुराणे ९४
आत्ति रागयस्तु यविरोशेणां श्रेयो विधीयते॥ व्रतोपवासनियमैर्न दानैस्तथा न्नपति॥ अतो
नम्राबिसतवमित्यस्यान्तरात्तदृष्टांतार्थमेकादश्यादिव्रतकथनं व्यर्थमिति॥ एतदमुं दरतंरं

कृतः यतो अस्तुनामाहिताग्नीनां व्रतांतरकरणाभावः परमेकादश्यामस्या उपवासो व्रतत्वे
न भवति॥ किं च अत्र भक्षणमात्रप्रतिषेधमात्रश्रवणादिवाः --- फपवस्तुयं॥ कथमेवमिति चे
ताद्दांलेहान्न भक्षणेन केवलपापायनोगसंभवात्॥ आह च नारदपुराणे॥ पृथिव्यां यानि पापानि
ब्रह्महत्यासमानि च॥ अन्नमाश्रित्य तिष्ठंति संप्राप्ते हरिवासरे इति॥ तथा॥ न शंखेन पिबेत्तो
यं न हन्यात्कूर्मसूकरौ॥ एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपि॥ द्वयोरपीत्यर्थः॥ न च सामान्येन वि
रहानव च सा साकमस्य विशेषाद्विरोधो बोद्धव्यः॥ अनस्तनापीत्यर्थः॥ विचक्षयोस्त्वात्तस्माद्द
नत्वे न साग्निनिरप्येकादश्युपवासः कर्तव्यः॥ एवं च स्थितं प्रयोगो यथा॥ साग्निनिरैकादश्यां न
नोक्तव्यं॥ तत्राद्यस्य निषेधात्तस्य न के संध्योपासनवदिति॥ इदानीं माध्याह्ने यो नाख्यातं न्नलय
हकर्तव्यतायां किंचिद्विशेषं मंत्रविषयमाह॥ अयुष्मिन्नमइत्येवं बलिदानं विधीयते॥ बलिदान
प्रणामार्थः नमस्कारः सतोयतः॥॥ एवं प्रह्वीभावः॥ आनाहतेः पृथिव्यादीनां भूतानां बलिदा
न विशेषप्रणामार्थं प्रह्वीभावायनमस्कारः॥ सतो विहितः॥ प्रमादे शाद्वहराया आनाथ

त्वेशब्दस्य सर्वनामवाचित्वादस्मै यस्मै देवाय बलयो दीयंते। तं तं नमसा इत्युक्तिं त्वा मुख्ये
नमइत्युच्चार्य बलिदानं विधीयते। विहितं च बलिः स्वाहा न स्वधा हंतकारेति। उक्तं तः एतदित्याह।
स्वाहाकार वषट्कार नमस्कार दिवौकसां। स्वधाकारः पितृणां च हंतकारो नृणां मतः।१२ अपविद्धे
नयात्राग्निहोमस्तत्र स्वाहाकारः कारप्रत्ययः शब्दार्थः स्वाहाशब्द इति एवं यत्रातिष्ठुता तत्र वषट्कारः यत्र
बलिस्तत्र नमस्कार इति। इति त्रिविधो दिवौकसां देवानां हविर्दानार्थं एते त्रयः स्तोनिवाच्यताः। पितृणां च स्वधा
कारः पितृणां मनुष्याणां हंतकारः मत इति। प्र‒ कमनिसंबंधः प्रतएवनिराबिनेभ्यो दद्यादिति।।८।।
अथापि त्वबलिं त्वान्नमस्कारेण दीयते। उतपितृभ्यश्चा स्वधाकारेणेति तदर्थमाह।। स्वधाकारेण निन
येत्पितृभ्यो बलिमतः सदा तत्पात्रे न नमस्कारं कुर्वीतानेतिगौतमः।।१०।। यतः स्वधाकारः पितृणां बलि
प्रदेकुर्त्वं अतः पितृसंबंधिनं बलिं स्वधाकारेण निनयेद्दद्यात् नमस्कारादिभिरिति। सदा शब्दार्थः। ९५
कर्यः सदा शब्दस्यायमर्थः। विप्रभोजनदानादिभिरपि पितृयज्ञसिद्धौ मत्वां पितृबलिं सदा दद्याद
बलिं। एवं निजमतं दर्शयित्वा अन्यमुनिमतमाह। तदाश्वकरतीतदपि पितृशब्दः समीप्य

एके पारस्करादयो मुनयः। बलिदानविषये नमस्कारविधनेविलोक्य नमस्कारं कुर्वीत अत एव
मेधातिथिः गौतमो मुनिः तन्मतविषये नमस्कारं तेत्याह। नस्मात्र कर्तव्य इति। अत्यन्तरत स्मृति
नाविप्रतियन्निति तः किं कुर्वीतेति। न व्याख्या। यदि पितृयज्ञसिद्धि द्विजभोजनदानादिभिः संभवति। तादृ
तस्यान्नेन यज्ञमध्य स्कृत्वा नमस्कारस्य दानं। इत्यसंभवात्। पितृयज्ञसिद्धिः स्वधाकारेणेति। उक्तः अ
न्यथा मुनिमतः दर्शकस्य कात्यायनवचसो लीकतास्यात्। न चेव मतोऽवदान मिदमिति। कश्चिदत्र
वमाह। तदाश्व कद्दत्यस्यायमर्थः। तदपि स्वधाशब्दसमीप्य नमस्कारं कुर्यात्। स्वधाशब्दमुच्चार्य नमस्का
रमुच्चारदिति। अनुषंगः। एवं व्याख्यायां मंत्रद्वयेन द्वयसंभवो भावतः। न चेन दृष्टमिष्टं चातिवा
प्त्ररनः शिष्टैर्विचार्योनुष्ठेयं। तदत्वेक इति वा पाठः।।८।। नन्वपूर्वं न वदश्रुति प्रमाणं ह्येतद्यापूर्वं न
रवमुद्दिष्टं। अथ बलिरपि तद्देवानां न्यदस्तीति तदाह। नाचराद्यं बलयो भवंति। महामार्जारप्र
माणप्रमाणात् एकत्र वेदवित्सप्त भवंतीतरत नमसं भवतास्त्वा।१४। अथ भ्रमति प्रमाणनामाबलयोः भ
तयज्ञसंबंधः। महामार्जार अपयणप्रमाणात् अन्यरुतस ंतः कार्येन समत्वान्नावरस्थाभिव

ति। नहीन प्रमाणा भवंति। किं त्वधिकाध्यो भवंति इत्य र्थः॥ किं चापवत्रये दिति वेदित्याकां
क्षायां एकत्राग्निसमीपादिष्वाद्यमेषु तत्वज्ञवंति। तदा अविनष्टा भवंति। विकल्पो अन्यतं
ष्ठकूनावः तद्रहिता भवंति इत्यर्थः। तर्हि संसृष्टा भवंतीति चेत्। किं तर्हि इतरेतरमन्योन्यं असंस
क्ताश्च भवंतीति शेषः। चशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः वेदवृत्ते भवाद्यतो बोद्धव्यं नस्यमध्य
मस्येत्यादिकं माचार्यो दिशति इमं तं मुख्यादर्शयति॥ ७॥ इत्यौपासनिकश्रीमद्वरूधरात्मजमिश्र
श्रीमादित्य कर्मप्रदीपभाष्ये द्वितीयस्य तृतीया कंडिका॥ ७॥ अथ कथं निनये दित्याह॥
अथ तद्विन्यासो द्विपिंडानि वत्तरोत्तरं संस्थरोत्तनीन्निदध्यात् पृथिव्यै वायवे विश्वेभ्यो देवे
भ्यः प्रजापतय इति सव्य एतेषामावेकैकस्य कमज्ञानुप्रसिवनस्पतिभ्यः आकाशाय का
-- त्यैतेषामपि मन्यवे इंद्राय वासुकाय ब्रह्मणे इत्येषामपि रक्षोजनेभ्य इति सार्वेषां दक्षिण ९६
तस्त्रुतिभ्य इति चतुर्दशाहुतिका आसराप्रभृतयः कामाः अथैक त्रात्वेदविनष्टादीयंतत्र
चार्यात्तु तस्तेषां विशिष्ठाभवति वि- कोयत्रिप्यत इति प्रतिज्ञा कथं सति द्वैवा भ्युदयश्च

द्विपदं दत्तरोत्तरस्थाने न पिंडांश्च द्यादित्यर्थः। एवं पृथिवी वायवे विश्वेभ्यो देवेभ्यः प्रजापतय इति चतुर्भ्यो
मत्र संख्यान् बलीनुत्तरोत्तरान्निदध्याच्चाहरेत् स्थापयेदित्यर्थः। चतुर्गृहणाम बलिनिक्षेपार्थं ततः कि
मित्याह। एतेषां प्रकृतानां सव्यतो वाम भागात्। अथाद्भ्यश्च तरो निदध्यात्। अत्रापि एकैकं वा एकस्य एकैव
मित्येनेनावं त्वा दर्शयति। तत एषामपि सव्यतो मन्यव इत्यादि दक्षिणपश्चाद्दीत्वा चक्रेभ्यो इनिदध्यात्। ततः ए
तेषामपि ताश्च रक्षोजनेभ्य इति। ततः सर्वेषां पृथिव्यादिरक्षोजनानां नानां दक्षिणतो दक्षिणज्ञाणात्। पितृभ्यो
निदध्यात्। एवं चतुर्दशानित्याः। अतः सादिवाहरहर्निनयेदित्यभिप्रायः। अनेन प्रकारेण बाबाद्यो इत्यहनि
सप्रयोग एतद्दूरीस्तं तद्दस समायवाबलिं मन्यवे बलिविषये विकल्पवादिनव्याख्यानाः। एतन्नै
तद्दर्शयति आचार्यो द्विविधानामासव्यप्रभृतीनां काम्यत्वादनियमः अतस्तदविधानात्राह्मणः॥ ७॥
किंस्वसर्वेषामुत्तरायणाद्धिपरिषेकः॥ सर्वेषां पृथिव्यादीनां बलीनां बलयो दानात्। स्वयमपरभागात्
द्विरुदकाद्गन्धिबका। कर्तव्याहरितिना काशेषः॥ कुर्वन्न वकुनलन शब्दं दर्शयति। अथ हरणमासाख्य
दिपरिषेकप्रयासार्थं कृतः शेषे कस्माच्चमनार्थत्वात्। तथाहमाचार्यो जपस्तुराणां॥ नतस्तोयमुपादायात्प्र

वास्वमनायत्वोत्स्थानेषु प्रक्षिपेत्प्रागुत्तरस्यां दिशि यद्देवता इति तद्दिश्येति वचसा प्रक्षेपयोगः पिंडसंमंत्रकः
एतेन काम्या दर्शिताः ततः का प्रतिपत्तिरित्यपेक्षायामिदमाह ॥ पिंडं तद्धुपश्चिमा प्रतिपत्तिः तराम्बुः पिंडप्रति
पत्त्यं तरस्मारकः पश्चिमा ॥ तत्याञ्जुबोधमन्यत् ॥ ७ ॥ अथ सदाऽत्र उजनस्योपनीयमानस्याग्न्यमत्तो जुहु
याद्दग्नि विवस्वयुपसइति न्यावेण बलिं चोत्तरेण कुर्यादित्यह्मस्यान्योन्यवती निविशिष्टात् इति एवमा
सस्याग्निकदा नान्याचार्यो दायायप्येवं वत्तु तत्किं नित्यकाम्यकुर्तं दानामतद्रूपं बलिद्युर्तं सन्देव मिति तौ
स्यादत्र पूर्वापरभागव्यवस्थापिका विद्रशीत्यत आह ॥ नस्यानां काम्यसामान्ये जुहोति बलिकर्मणी
पूर्वे नित्यविशेषोत्तं जुहोति बलिकर्मणोः ॥ ८ ॥ आहुति बलिदानादि कर्मनिर्द्दिष्टादिष्टाद्धि कर्म काम्या
द्धु सामान्यं नित्यहोमादि एतत्काम्यसामान्ये कर्मणी एकोनस्यातां न व्याख्यातं अथ प्रा ... कर्
मेऽत्याततो निमित्तिकं कर्तव्यं ॥ तत्र अन्यथेति तदर्थमाह पूर्वमिति जुहोति च बलिकार्ये ८७
च जुहोति बलिकर्मणी जुहोति शब्देन होमो ग्रहणाले प्रतिकर्मसिद्धं तयोरेतयोरेककालत्व
चतायाः पूर्वं प्रथमं नित्यतया श्राद्धामादिवं कर्म चाचार्या दिन्निर्विशेषतो विशिष्टतयोर्नेतत्कु

र्योदिति परिशेषः तत्प्रथमं काम्यमिति ॥ ९ ॥ अथ नित्यस्य कर्मणः पूर्वमारंभे सते काम्यं तदंतरा कु
र्योदिति परिशेषः तत्प्रथमं काम्यमिति ॥ ९ ॥ अथ नित्यस्य कर्मणः पूर्वमारंभे सते काम्यं तदंतरा कु
र्याद्वेतनो वेत्याह ॥ काममंतं तावयानां तु मध्ये कदाचन नानित्यस्मिन् कर्मणि तते कर्मो व्यतायात
ततः ॥ १० ॥ एते काम्ये जुहोति बलिकर्मणी ॥ कत मिळ यानित्यस्य कर्मणोः तेसमाप्ता तावयातां तु
कदाचन कदाचिन्नित्यस्य कर्मणो मध्ये न वतन इति तु शब्दो निश्चयार्थः कुत एतदित्यत आह नैकइति
यतो हेतोः कस्मिन् कर्मणि तानाविस्तात अन्यदितरत्तत्तनाय नाविशिष्यात इति एतेन इतरथा दु
ष्यात ति नयनामाबगंतव्यं सायमादित्य प्रातर तारकं कर्मतद्दर्शी तंपूर्वमासाद्याथ कांतितदै
तराव्च्चदेव नित्यहोमाद्यं कर्म कार्यमिति ॥ अतः नियबद्धोमादिदानादनवस्थाव्यवस्थिता एव
मत जर्द्धं गृह्यस्यावित्यादेरसायोदिषु निमत्तसंग प्रसंगाद्धा अनानिवस्मिन् कर्मणि ते तस्य सम
समय समारंभनंजाप्यो आयातान्नवकाम्यं नित्यमपिमंतव्यं कुतः स्वयं त्वेवास्य स्वयं बलिं हारदि
त्याचार्यो दिवचसः प्रवासादिष्वंतत्लोपहेतोः स्मरतं च स्वयमवतु स्वकाम्यानुबली नयावज्जीव

सेत्॥ आतुरश्चेत् प्रवासे च लोपो गृह्यबले नैव तु॥ आतुरत्वं रोगादिना॥ ८॥ इदानीं परिवेदनादि
दोषदर्शनमिमतापि विश्वेदेवो गृह्याग्नावेव कर्तव्यः। उताग्न इत्याह॥ अग्न्यादिगौतमाद्युक्तो होमः
शाकल एव वा। अनाहिताग्नेरेषोऽप्ययुज्यते। बलिभिः सह॥ ७॥ आदावग्निशब्दस्य त्र्यम्बकादि। अवीति
सन्नावनेय यदि प्रमादादनाहिताग्निरगृहीताग्निर्भवति तस्याप्यग्निर्वैश्वानरो विश्वेदेवाः प्रजाप
तिः स्विष्टकृदिति पंचहोमाः इत्यग्न्यादिरयं गौतमादिमन्त्रकः कर्तुं युज्यते योग्यो भवति। एषोऽप्य
कृतेनानादित्यर्थः॥ अनेनास्यानास्थावतो किं गृह्योक्ता कृतिदानादोषस्यादिति शंक्यते नयादा
श्वलायनपरिशिष्टं अगृहीत्वा विवाहाग्निं गार्हस्थं मन्यते तु यः अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि
यं मत इति। गार्हस्थ्यं गृह्यकर्मैतेनत्वपरत्वागेकृतमर्थोऽमित्यादिशब्देन मन्त्राद्युक्तो प्रदर्शितः॥
तस्मात् विश्वेदेवस्य सिद्धस्य गृह्याग्नौ विधिपूर्वकं। आभ्यः कुर्वीत देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्व ९८
हं गृह्ये। तत्स्थलो काग्निः अग्नेः सोमस्य चैवादौ तयोश्चैव समस्तयोः विश्वेषां चैव देवानां धन्वंतरे
यं एवं वा इत्यादिकइति। अथ वैश्वदेवहोमस्य वंधकरणसिद्धौ बलयोऽप्यद्वायवाभवंति। नो चेन्न

तत्राह॥ बलिभिः सहेति। दिग्देवताभ्यः यथास्वं प्रागादिको गौतमादिमुनिमतबलिभिः सहितः अ
कर्तुं युज्यत इत्यन्वयः स्वेषः। अप्रमत्तः इंद्रादिदशदिग्देवताभ्यो दद्यात् गृह्यविहितवदिति॥
अत्रापि मन्त्रादयो यथाहुः एवं सम्यग् हविर्हुत्वा सर्वदिक्षु प्रदक्षिणं इंद्रदशदेवताभ्यो नका-
यत्तदुच्यः सानुगेभ्यो बलिं हरेत्॥ इति इंद्राय नमः इंद्रानुचरेभ्यो नम इत्येवमिति। अथवाग्न्या
दयो वा नरदिक्तयोऽनुचराश्च इति मन्त्रादीनपहाय गौतमग्रहणं शाखाश्रयादिति इत्या
हकश्चित्। अगृहीताग्निगृह्याग्निर्भावात् गृह्यविहितहोममात्राभवमात्र उरतात्परं बलिभिः सहे
तिसहशब्दस्य सामान्यत्वात् बलीत्येको कानपिदविषयं मतांतरमाह॥ शाकलो वा तिं तु न्यविकल्पः
अपवास्यपशाकल्याहोमः एषमंत्रे एवं कर्तुं युज्यते इति एवज्ञाद्ये नियमावाए वा मतन्नि रूपयत्वे
दानीमाचार्यो यदिन्याह। एतस्यैव बलिहरणस्यात्तकामं प्रब्रवीतेति। अत्र किं तत्वा कामं प्रब्रवी
तेति। अत्र किं तत्वा प्रब्रवीत् त्याह॥ दृष्ट्वा पावी दिशोऽग्निरतां जलिः सन्प्रसन्नो यजमानः अग्नि
त्रिसन्नवीक्षमाणः परधनवा मदेयारवस्यमाग्नोजपात् पूर्वे स्मिन्काले इति गोदसं इत्यादि यजमि

ऽकेचुनारानादितिदर्शितं। किंतद्दर्शयदित्याह॥ आयुरारोग्यमैश्वर्यं श्रीवृत्तिः। बलं यशांउनो
वर्वैः पञ्चन्नबीनं ब्रह्मब्राह्मणमेव च॥१०॥ सोनागं कर्मसिद्धिं च ऊर्जयेप्सुंसुकृतं। सर्वमेतस्य
वैसादिनं ड्विलोदरिरीहिता॥११॥ रिशीहीनियात्याकर्मणामितिनिर्द्धं यः तथारिगतोयाचनेचेनि
धतोयाव्यार्थं प्रवर्त्तेत देसर्वस्य जगतः शुभाशुभः कर्मसाक्षित्वात् साक्षिन्साक्षिरूपविशेषः द्रव्य
दातरित्यर्थः। एतदारोग्यादिकं यथोचितं तन्नमेऽस्मन्प्रतिरिशीहीत्यर्थः। बहुवचनं पुत्राद्यप
दंसाक्षित्वाद्देनायरंतयोमित्वं दर्शितं। अकामतन्द्वविशेषो रिशीहिता इतियाचेऽस्यत्वं छंदसी॥
अत्रनारायणो भाष्यरिदाह। एतस्येव बलिहरणः स्यांतकामं प्रब्रवीत सकामोऽस्य भवातविना
त्मास्येकवचसोऽहमेकाम एककामं भाष्येतत समुदायनबहूनि एतादतस्यानिष्टं तः स
वंशिहीनि सर्वशब्ददर्शनात्। अथाचार्यस्यैकवचनस्यैवं विरोध इति चेत्तामेवं तत्रजानिमा ९९
त्रनिर्दैशादिति॥७॥ इति पंचमहामणानारख्याय इदानीं ब्रह्मयज्ञप्रशंसार्थमाह॥ न ब्रह्मयज्ञाद
धिकोऽस्तियज्ञो न तत्प्रदानात्परमस्तिदानं। सर्वे ऽतदंतः क्रतवः सदानानांतो दृष्टः कश्चिदि

स्यादिनेंडुः॥१२॥ ब्राह्मेण निवेदनामावेति निषेधः। एतेये पंचमखाः पूर्वमुक्तास्तन्मध्ये एको पि फल
ब्रह्मयज्ञादधिको नास्ति किंचन तदिति तच्छब्देन प्रस्तुतं ब्रह्मपरामृश्यत तत्प्रदानात् परमन्य
तपोऽस्त महादानादिकं नास्ति एकवचोजात्यपेक्षा प्रशान्तो मस्यादिगुणरहिते शिष्याविषयस्य
नं निषेधार्थः। आहचोपनिषत्। विद्यया सार्द्धं म्रियेत नपियामूषरेवापनदिति। इरणमूषरं नन्वे
षु पंचस्तु सामान्यतया महत्त्वोपादक्षेनाम सातद्याविति। मनुरपि विद्याप्येव समं कार्यमर्तव्यं ब्रह्म
वादिना आपद्यपि विद्यायां नत्वेनामिरिणे वपेत् इति। इरणमूषरं नं चेषु पंचस्तु सामान्येनया
महत्त्वोपपत्तिः सत्वात्कुतोऽस्य सर्वतोत्त्वाधिकत्वं इत्याह। सार्वऽतवंत इति सावेदव त्तत्पिरमप्ते
ष्यादिक्रतवो यज्ञा महादानः सहिताः कपिलबादरायणमुनिभिः अंतवंतः प्रक्षीणः फलदृष्टाः
अनेन स्वर्गादि प्राप्तिरंतवती कृता। अस्य ब्रह्मस्तत्रस्यांतो नाकेश्चित् दृष्टः एतत्सत्यांत इति।
अतएवचतुर्थाश्रमादिगृहत्याज्यत्वमेतेदित्यर्थः। उक्तमेतत्। चदाप्यकं न तु त्यजेदिति स्मृतः।
अथ तत्किं कारणमितिचेत् आत्मज्ञानोत्पादकत्वादिति ... यतः ब्रह्मरूपस्य ब्रह्मणोऽस्य

दर्शयात् । परमात्मप्रसादो भवेत् स्मृतं च्या देवब्रह्म[illegible]कृतये ये ब्रह्म ब्रह्मणि निष्णाताः परंब्रह्मा
धिगच्छति निर्लिंगं पुराणं वा ॥ यो ऽसौ निरंजनो देवो भावग्राह्यो मनोमयः तस्याकारस्मृतो नामात्
नाद्भुतः प्रसीदति । प्रति किंच यद्येवं नास्ति तदा कथमेकेन सापि दिव्यं वर्षसहस्रमतिष्ठि भवति
त्यनेनात्मज्ञानं विनाशयात् ॥ एकत्वमपि स्फुरति । तस्मान्नित्यं स्वाध्याययज्ञं निगोत मस्मृत ये नित्याप्य
हरहयति नापि ब्रह्मयज्ञः कर्तव्य इति सिद्धं ॥ ८ ॥ अथ सर्वशाखासाधारणेन यज्ञः सामादिज्ञापनार्थं
स्यादित्याह ॥ सच ऋचः पठन् मधुघृत कुल्याभिस्तर्पयत्सुरान् । घृतामृतो घृत कुल्याभिर्यजूंष्यपि पठन्स
दा । सामान्यपठेत्सोमघृत कुल्याभिरन्वहं । मेदः कुल्याभिरपि वा अथर्वांगिरसः पठन् ॥ १४ ॥ मांससर्पि
रोदनमधु कुल्याभिस्तर्पयेत् पठन् वाकोवाक्यं पुराणानि इतिहासानि वान्वहं ॥ १५ ॥ सर्गादीना
मन्यतमम्मेनेषां शक्तितोन्वहं । पठन्मध्वाज्य कुल्याभिः पितॄनपि च तर्पयेत् ॥ १६ ॥ कुल्या गर्तः व १००
क्रमचन्याग्नीशोपि मधुना पयसा चैव स देवान्स्तर्पयेद्द्विजः । पितॄन् मधुघृताभ्यां च ऋचोधीते
ह्यपोन्वहं । यजूंषि शक्तितोधीत यो न्वहं स घृतामृतैः । प्रीणाति देवानाज्येन मधुना च पितॄं

स्तथा । स तु सोमघृतैर्देवानथर्वांगिरसः पठन् । पितॄन्मधुसर्पिर्भ्यामन्वहं शक्तितो द्विजः ॥ वाको
वाक्यं पुराणं च नाराशंसीश्च गाथिकाः । इतिहासं तथा विद्यां योधीते शक्तितोन्वहं । मांसक्षी
रौदनमधुकल्पैः सदेवान् । करोति तृप्तिं कुर्याच्चपितृणां मधुसर्पिषा ॥ ८ ॥ अथ ते तृ
प्ताः किं कुर्वंतीत्याह । ते तृप्तास्तर्पयंत्येनं जीवंतप्रतमेव च । कामचारी च भवति सर्वेषु सुरसद्मसु
॥ १७ ॥ वैण्येनोनस्मृ शांति पंक्ति विनपुनाति सः ॥ १८ ॥ च शब्दो जपफलातिरेकज्ञापनार्थः सर्वब्रह्म फल
त्वं समवेंद्रादिदेवगृहेषु कामचारी भवति । यथेष्टं चरती नियावत् भवेत तपो विनाशोत्रे रात्रिदि
व प्राप्तिरिति मंतव्यं । कुतएतत्कारणरन्तस्य तपःफलं श्रुतेः यथाह वाजपेयश्रुतिः सोऽकोलं सनतः
शवानोपनखाग्रेण तपस्तप नइति । मनुश्च वेद सदाभ्यासस्य तपस्तप्यन् द्विजोत्तमः ॥ वेदाभ्यासो हि
विप्राणां तपः परमिहोच्यते । ऋद्भुत मनुस्मयीना न केवलं कामचारी किं तु गुरुगरीयः महापापा
दिकर्मणिपि एतः पापान् स्मृशान्ति पाङ्क्तेयपयनि । प्रसतत्वाजपपरं न्प्रयमर्थः । यदि महापापादि
हीनो भवति तादं शादिवो कचारी भवति । महापापादि[illegible]नापि नैस्मृष्टः स्वां पंक्तिं तु नापि प

।

त्रीकरोति एवावित्राद्यो निश्चयार्थो हि हावेष्टेकश्चित् अपि ... जपेन तो मापिपायोपशान्तिर्नोवदि
त्याख्यानमनवद्यं किंतु महदेनो निषयनदनुषंगविहितं प्रायश्चित्तं इष्टं तदंतस्य महत्पापोपशम
नस्यानूहनि एतदेतस्य गुरुत्वं अपीत्यनेन महत्यपि स्यापि शांतिः स्यादित्यर्थोपलब्धैः अन्यथा गुरुताव
नधिकारः स्यात् एवं पंक्तिपावनव्यर्थता पाताद्या अतो महत्यापस्यापि यार्थस्तु त्पातिरनेन अवानीति
पुरुषसूक्तं आहयमनुः ब्रह्महत्याधिकाराज्जपित्वान्यतमं वेदं योजनानां शतं व्रजेत् ब्रह्महत्यापनु
त्यर्थं मितभुक नियतेंद्रियः इति योगीश्वराः अरण्ये नियतो जप्त्वा त्रिः मत्वो वदसंहितां इत्यपरम्याते
॥ ७ ॥ अत्र वा वसुमत्रो वसुमती त्रिदीन फलमाप्नुयात् ब्रह्मयज्ञादपि ब्रह्मदानमवातिरिच्यते ॥ १८ ॥
वसुमतं वसुमतं उद्दानशब्द वेदोदायइापकः स्मृष्टमन्यते अतिरपि त्रीण्याहुरतिदानानि गा
वः पृथ्वी सरस्वती नरकादुद्धरन्त्येता जपवापनदोहनादिति ननु ब्रह्मयज्ञो दवेद्रादिर्लोकेषु काम १०१
वात्स्वर्गनादेव दानमवाप्तसादनरिच्यत इति उत अत्रमित्यग्यान यतो दीयान तत्र भ्यलइति
लिंगनिरतो वाचकशब्द ब्रह्मदानाद्वा परं ब्रह्म प्रकाश्यात ...धिकामतदिति आह च मनुः

नाधिकारश्च हब्दो ब्रह्मशास्त्रमिति ॥ ७ ॥ उक्तमिषु श्रावान तथा वायन्त्र गामहीवासस्तिलांकांच
नसर्पिषां । सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यत इति ॥ ८ ॥ रत्नोपासनिकस्त्री च कथ राख
जपित्वा आ शादित्य ताति कर्मप्रदीपभाष्ये द्वितीयस्य चतुर्थकंडिका ॥ ७ ॥ उक्त्वा वत्सं व महाम
स्वाधिकारः इदानीं दर्शपूर्णमासादिषु दक्षिणादानपात्राद्यधिकारमाह नात ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणा द
यायायत्रपरिकीर्तिता कर्मोत्तमेषु यमानापि पूर्णपात्रादिका भवेत् यदिति मर्वेनामत्वा ... यत्र
स्मिन् कर्मोत्तिय यार्थं नोदक्षिणे इत्यादिना च पूर्णपात्रं कुर्यादित्यत्वं विधा विद्वत् क्षितिरिति एते
वातोवर प्रमाणं कुर्यादिति ॥ ७ ॥ किंच विदधा क्षेत्रमन्यस्मै दक्षिणार्हरये भवेत स्वयं बहुत्वं
योदन्यस्मै प्रतिपादये त शब्दितान यत्र शंकायां यदि यजमानस्य स्वनकादिनिमित्तादन्यः क्षिणा
दिः अग्नि होत्रादेर्मकर्मविदध्यात् तदा पूर्णपात्रादिदक्षिणायाः ब्रह्मणो दीयमानमर्यादायाः अर्द्ध
भागहरो भवेत् अयमर्थो यजमानतास्मै ब्राह्मणे दूषं सख्या मनोदद्यात् सवगृह्णीयादिति स तत्र
ह्मण एवदक्षिणार्द्धहरः स्यादिति व्याख्यातु ॥ ७ ॥ एककालं गृह्णीयान तदर्द्धमन्योपी न केवला

त्विचाद्धिहरणानधिकारात्‌ अतोमुक्रमिति। नन्वेवं सर्वोऽप्यविद्विषु प्रवोसिनोपि तद्दुपपत्तेरुक्तं। एत
दवधितया बहिर्वासिनऽधिकारस्य वक्तव्यत्वादितिचेत्वा उन्नयं विकीर्षेता इत्यनेनोन्नयं ब्रह्म
त्वे होतृकर्मणीव यजमान एव केवलः कुर्यात्‌। तदा तां समस्तामन्यस्मै विप्राय दद्यात्‌। नस्वयमेव
हमृत्विगिति विचिंत्य अर्द्धां वा सकलां गृह्णीयादित्यभिप्रायः॥ ॥ अथ ब्रह्मत्वादिकमार्त्विज्य
दानं कुर्वन्‌ तयाकयोर्विधिमित्याह। ऋत्विजमधीयानं संनिकृष्टं तथा गुरुं। नातिक्रामन्सदा
दित्सन्‌ यद्‌ इच्छेदात्मनो हितं॥ यो यजमानः स्वकृते लोकद्वये त्रिहितमिच्छेदिहैव ममायशः
पापे मानवतां इति। स ब्रह्मत्वादिकमार्त्विज्यं दिक्षन्‌ दातुमिच्छन्‌ अधीयानं वेदादीन्‌ सम्यगावृ
ष्ठमानं संनिकृष्टं निकटवर्तिनं ऋत्विजं निजपितृपितामहादिऋत्वियात तम्वृत्विजं सदा वृत्ति
कमेवापि नातिक्रामेत्‌ नातिक्रामन्‌ सन्निसृजेत्‌ तदातिक्रमे नातिक्रांत्यादापस्यादिति। ज्ञायात उक्तं॥ १०२
त्स्नेयेन सम्बद्ध्येत। इतिनाद्यत्वात्‌ अथाह पदत्रिंशन्मतं। दवद्द्य विनाशेन ब्रह्मस्वहरणे
न कुलान्यकुलतां यांति ब्राह्मणातिक्रमेण वा। अधिकारि विप्रातिक्रमात्‌ अन्यर्थः तथा प्रत्यासन्न

मधीयानं ब्राह्मणायो ऽनतिक्रमेत्‌ निवेदनेन पुनात्यासप्तमं कुलं इति। अदंडितः सनित्यर्थः उक्तं
प्रीत्युचितं दूरस्थाजिहेतत्त्वात्‌। यथाह। सर्त्विजं यश्चिन्नचाद्यो याज्ञप्र ऋत्विक्‌ त्यजेत्‌ ऋयः राजन्कर्मणो
दुष्टं च तयोर्दंडः शतं तत्र शतमिति। अनादरात्‌ समणानित्यर्थः। दुष्टानां अध्ययाना। अथवा यस्मिन्‌ कुले
ब्रह्मत्वामवृत्विजपनिज्ञानं पारंपर्ययात्‌ तं वा न्नवति सकलमार्त्विज्यं। अथावेव मृत्विग संभावनत्वपारं
स्व गुरु क्रियादिलक्षनु मिच्छादर्थिनः अथ मतिः। सगुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति। एकाद
श उपाध्याय सत्त्विकुर्यज्ञ मदुच्यते। एतत्‌ मान्यायथा पूर्वमित्यादिनायोगीशेनात्विजो गुरोगौरवं
मीदृनां इहव त्विजः प्रथमोक्तत्वात्‌। एवमेतन्मतेविरोध इति। तस्मिन्‌ वाक्ये। श्रीवत्सस्यापि गुरोः
ति॥ अतएनाय त्वमहडेनानिन्धयदि सर्वतस्मदाकर्णं कर्त्तीयमन्तिदाह। अहमस्मै ददामीति प्र
वमानाप्यदीयतानेनावन्पृष्ट्वा ददतः पात्रेपि फलमस्तिहि अहमस्मै विप्राय एतद्दास्यामि यं ददामि
कृत्वेव मनेन सानाय त्विग्गुरु आमाण्य दृष्ट्वा अन्यस्मै दीयते। अधिकार एवदादा त्विज्यादिकं उ
तः। हस्तन। पुतो प्रकृत्याय पृष्ट्वा पात्रेपिदानादैपि ददतो यजमानस्य फलं नास्ति काठुनरपात्रे

दानरूपं केति अत आह वदद्यात् । इत्यनुषंगः ॥ ७ ॥ अपि वयोर्द्वयोर्मातरस्थितेऽप्र
स्थूरना कथं कर्तव्यं इति तदाह । दूरस्थाभ्यामपि द्वाभ्यां प्रदाय मनवसरं । इतमन्यस्ततो दद्यात् ।
एवं दानविधिप्रसंगात् ॥ अपीति यजमानस्य बहुवित्तसत्वात् दर्वकराणां दर्शयन् । यदि कथं वि
दृष्टे दूरे — — रादिस्थो भवतः व्यवधानाद्वा तत्र स्वागमनयोरसंभवो भवति । तदा यजमा
नद्दूरस्थाभ्यां द्वाभ्यामनुमान्य तयोर्दास्यामीत्येवेति वरंगवादिकस्तु प्रदाय दद्यात् ततस्तदन्
तरं तेभ्योऽन्यविप्रेभ्योऽपि इदानीं सिद्धावसादिकमन्नादद्यात् । असमर्थः अनुज्ञातस्तयोर्वैया
दिकं सद्विवान्यं वरयेत् । दूरादिनावत् । अस्मात् अभावात् वरादर्पि वयोर्दद्यात् इति द्विवचनाभि
तारतम्यात् वा पद्ये ॥ ८ ॥ इदानीं समीपस्थं बहुविद्यमतिक्रामणाभ्याम् अनुवरादिदद्यात् किंतस्मा
दिवाह ॥ सन्निकृष्टमधीयानं ब्राह्मणं योऽतिक्रामेत् यद्ददाति तस्य तं तस्य तस्मादेव न समुच्च १०२
दिवाह ॥ योयजमानः अत्र विद्यपिप्रायार्तिं तपादिदानेन न सत्वा संनिकृष्टं सन्निकर्षस्थं अधीयानं
ब्राह्मणं मन्यत तं विप्रं व्यतिक्रामेत् तं निरोषयेत् ज्ञात्वा तस्मै दिव्यर्थः सदा तायादवरादिवस्तु च
बहुव्ययमन्युतं विप्रं व्यतिक्रामेत् तं निरोधयेत् ज्ञात्वा तं जेदित्यर्थः सदातायादवरादिवस्तुच

स्वविद्यायः समीपस्थायास्मै नेद्यात् न संनिकृष्टमात्राददत्तदन्निमन्येदित्यभिप्रायः संनिकर्षे
श्च कुलाचित्रिद्यादिना ॥ ७ ॥ अथाधीयानादूरदेशादिषु वर्तते । तत्स्वल्पश्रुतस्य कुलचित्रिगादिनिमि
त्तं निवासं समीपं इति तदा किं कर्तव्यमित्याह ॥ ८ ॥ यस्त्वेकोगृहे मूर्खो दूरस्थश्च गुणान्वितः
गुणान्विताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः ॥ उराव्रूप्रोक्तं पर्युदाचर्षि गृहे वा दो निसामीपस्थप्
लक्षणं कुलविगादिनिमित्तनिकरत्वोपन्यस्तार्थः अत्रार्थः मन्यत ॥ ८ ॥ ननु उक्तं कुलविगादिनिमि
त्तं निकटं विप्रातिक्रमान्न दोषः इत्याह ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति विप्रे वेदविवर्जिते । ज्वलंतमग्निमु
त्सृज्य नहि भस्मनि हूयते ॥ ९ ॥ दूरस्थविद्वद्विप्रस्यान्विष्यादिदानेन सत्वा वेदेन विवर्जिते । विप्रे
अतिक्रमस्याब्राह्मणस्यातिक्रमणं नावादोषो नास्ति उक्तः । हियतः ज्वलंतं अग्निं प्रज्वलंतं अग्निमु
त्सृज्य त्यक्त्वा भस्मनि तिरस्कार्यां न हूयते । किं तदर्थादिति इह यात्येयमाह । जप्योनैव तु संसिध्येत्
ब्राह्मणो नात्र संशयः कुर्यादन्यन्न वा कुर्यात् मैत्रो ब्राह्मण उच्यते । इति मनुस्मृतेः । सावित्रीमा
त्रस्यापि दानं दद्यादिति सापि वेदाना आध्ययुरथिक वचो विलोकनात् तत्रापरास्तः अथ जपाने वदि

प्रसिद्धोऽस्ति मनुस्मृतः विवक्षामिति चेन्नैवं तत्र जपपरत्वस्याध्ययनार्थत्वात् कथ
मेवमिति चेत्तस्य श्रुतिजपरत्वात्तत्वान्न तत्परत्वं गौतमः॥ द्विजातीनामध्ययनमिदानं
च यनेन विज्ञस्त्रीणां प्रधानो तदुक्तत्वात्तु तर्हि द्विजयोदन्यं न वेदनेन वेदादिपाठमंतरेण
सावित्रीमात्रजपाद्व विप्रस्यादानयोत्पताद्वि ह्विनामेवं विद्यायेव द्विजातीनां ब्रह्मत्व
मितिवाच्यं न त्वेवं विशेषोऽस्ति ध्वयाः उक्तः यतस्तत्रायमर्थः अन्यपुरुषार्थसंस्कारादन्यासाम
संस्कारोतिरिक्तं त्वादशादिहादिकर्मण्यावति। अत्र सावित्रीमात्रसारादध्ययनं तदध्यापन
न वर्णविचारवत्तुरोधुरीणादिति। तथाह अनिःमचोत्रिवं समधिरत्याचिपवो अंगिरसो मंत्रवे
तांमत्र स दासीद्विजादिमनुष्च अध्यापयामास पितॄन् शिशुरांगिरसः कविः पुत्रका इति हो
वाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् ते तमर्थमपृच्छंत देवानागतमन्यवः देवाश्चैतानधीयांत १०४
तां वः शिशुरुक्तवान् अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मंत्रदः अज्ञं हि बा
लमित्याहुः पितेत्येव तु मंत्रदं तथा यथा काष्ठमयो हस्ती। यथा चर्ममयो मृगः॥ ब्राह्मणाश्च

नधीयान श्रूयस्ते नामविच्छ्रुतिः तथा च एवं वा बहुश्रुतद्विनदानं निषेधविषयवचनं मनु
राह॥ ब्राह्मणो ह्यनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति। तस्मिन्हव्यं न दातव्यं नहि भस्मनि हूयते
त्यमति प्रसंगेन॥ एवं तावद्बहुश्रुतत्वानुयायिन्निराकृदीनाईतरं निष्कृपयित्वा इदानीं अन्यसंस्कार
करणपात्रमाचार्योनुक्तं किं नवं नवदित्याह॥ आज्यस्थाली च कर्तव्या तैजसद्रव्यसंभवा महीमयी
वा कर्तव्या सर्वासामाहुतीषु वा।१० आज्यस्थालीत्वेव प्रसंगप्रासंगार्थः आज्यं तत्र संस्थाप्यते।
सा आज्यस्थाली सर्वसवांसाद्याहुतिद्रव्यमाज्यासुनकिमिन्हविराहुतिषु न वकेवलं दर्शमासयो
रपि तेन संस्तुवसोदि पवित्रं द्रव्यसंभवा जातां कर्तव्या॥ एतद्व्यालाभांबु महीमयी मृद्भवा वा क
र्तव्या॥ द्वितीयस्त्वपरोऽमृत्वात्रेनो अन्नपाननिषेधश्रूतोऽस्याम यथा स्थाली महीमयी न वदि
दिति दर्शयति॥ अथवा आसुरेण पात्रेण निपित्र्यर्थप्रसंगात् आसुरमन्मयपात्रपरावरिणामालात्वा
दित्याह॥ देवकार्यत्वपदं तस्या आसुरत्वं स्यादिति च कर्तव्य इह संशयः यथा लालान्नैला
दिवद्वं दर्शादिष्व पित्र्यता। न दाज्यस्थाली कर्तव्या न चेति द्रुमकर्तव्ये निउक्तः तत्प्रवादिवर्य

स्यात्तैलादिष्वपि संभवात्। अन्ये त्वाद्युत्पन्नादिनस्यादिति चेत्तमेवं। कर्मांगत्वे कल्पान्तरे
च्चेतिचेत्। अन्यो रूवस्त्रसंपन्नो ग्राह्यं इत्यादि किं वाऽयद्येवं न स्यात् तदा चात्मोपि सपिंडो नं
द्वातिच। अन्यो रूवस्त्र संपन्नो ग्राह्यं इत्यादि किं वा यद्येवं न स्यात्तदा वा पौविसर्पिंडो नं
विपयइत्याव मधिगम्यनावदिष्टुनरू कैवांश्च कविनद्वयात्मावादपिसर्पिरदीन्यात्तावेतो
भावात्तैलादिष्वविचारइति आह चक्रकुवपरिशिष्टे आचंवायदिवात्तैलं पयोवाद्धि।
आपद्यस्थालेनियुक्तानां आचारान्दोनिशीयते। तस्मादाज्यादिद्रवद्रव्यस्य स्थाल्यभावात्सेव्या
स्वदनादाद्यस्थाली तैलादिष्वनस्यादिति सिद्धिति॥ ॥ अथैतस्याः प्रतिप्रमाणं किं वदिन्या
हा आयस्थाल्यप्रमाणं तु यथाकामं तु कारयेत् सुदृढाम वृणां नक्षमाज्यस्थालीं प्रकल्पना
तु वांचावृषिकार स्मारकोष्टकमन्यते एवमेतत्प्रसंगेन आज्यस्थाली मध्यमध्यात्
मित्युक्तं स सप्तिमात्रा दृढामातिदृढस्तु खी॥ मन्यचोहं बरीवापिचरुस्थाली प्रश १०५
स्यते। तु वांचा वृषिकार स्मारकोष्टकमन्यते॥ ॥ एवमस्मिन्नेतत्प्रसंगेन चरुस्था
लीमध्यमध्याहान्तिमेयुक्तं सप्तिमात्रादृढानातिदृढस्तु खीन रुंदेरा॥ मासादि

सच्छिद्र वितिरोषः स यत्रपचनसाधन स्थाली सिद्धामियं युक्तं मध्ययाममध्येस्त्रभावात्यापसमि
॥ ॥ दिशाप्रमाणपर्वप्रयत्नइति। अदंबरी नांग्राञ्चनेयनजमांतरपाकसंभवात्तन्निराह
त्तिविकल्पः संपन्ना प्रदसापामन्याय॥ ॥ इदानींक्रमप्राप्तं चरुपाकस्वरूपमप्याह स्वशाखोक्तविधि
संविकल्पः संपन्नाः प्रदसापामन्याय॥ ॥ इदानीं क्रमप्राप्तं चरुपाकस्वरूपमप्याह स्वशाखोक्तो विधिर्यथा
खिन्नो हाद्वास्याकृष्टिग्रास्त्रमानं न चाति विशिथिलः पाचयानानिवीतरसस्वरः। इस्वशाखोक्तो विधिर्यथा
त्रिदिवेभ्यः प्रक्षाल्य बुद्धिमाद्धि विधिना स्विन्नश्रुतिनं अक्षण्यादाहहीनं प्रकविन्नो मध्यकल्पकावि
मायनयाश्रुनोन्निन्नकं स्वल्पिताकल्पः अतिशिथिलावकुलजलनयापिछिलः अनिवीनरसो
मध्यमंडरहितः अनेन प्रशांसनं निरस्तं वरुणायोन्याय इति प्रत्येकमन्निसंबंधाच्चरावह्नि
न्यत्वात्त्विनामप्येवं करणं यच्छिन्दरन्योयं निःस्वकदन्यनमिदेन्यावा यौक्तत्वान्नपुनरुक्तप्रसंगो
संस्थाः कुतः सामान्याद्भावश्चायंवसोप्नुचिनोपदसनांसुइद्भसंशयः भक्ताविवदेवादिनिमित्तं हवि
पाकस्यात्वोपियंतोयात्तावविधिः प्रःकुतः प्रायसाधारणत्वात्॥ ॥ अथैतस्या वह्यइत्यादि
मितंबाप्रमाणमाह इध्मजातीयमिध्मं। इध्मप्रमाणंमरत्न्यग्रहणं प्रादेशमात्रं ॥ मवर्चनत्रि
॥

या दृष्टं॥ ७॥ इध्मप्रोक्तरूपः तज्जातीयं तद्दैर्घ्यं प्रमाणं प्रादेशोक प्रमाणं इत्यर्थः दृष्टवंशी
लिं अंगुष्ठमात्रं तत्स्थूलं यवविस्तीर्णोग्रं अनेनप्रतेन पार्थिवं निषिद्धं अवदानक्रिया दर्भं च
स्य हरणं रक्षणं मे दर्शनं मचवदिति॥ ७॥ किंच एवं वदर्वीयन्त्रविशेषस्तदत्ताक्राचा दर्वीदी
र्घ्य यस्तुरीयो नं चमे हरणापदर्वीसर्पवल्यादिदानपा ------ वकाष्ठप्रमाणस्यन
त्यादि निर्मि दर्पणं दारुणस्मादित्यर्थः। अत्र तस्यां मंडलायोनि ------ पर्वकर्वइति
प्रतिशाको सावितिदर्वीनां वदंगुष्ठद्वयमन्त्रपर्वविस्तीर्णीयाभवेतु मे दर्शनं वास्मा प्रमा
णाकुरीयो नं वतुर्थी शहीनं भवत्वमात्रे कांगुष्ठप्रमाणमित्यर्थः॥ किंच कुशलो रूपते वो
र्द्धेस्यायमेसुखदतथा॥ ८॥ प्रमाणे भवतः स्रुर्थविलवामवचा॥ कुशलो रूपते प्रसि
द्धेतेषादेपल्लवादिपवित्रर्दूदानवे भवतः॥ तदर्थो पापाणादिवत् भावादिति तयोः
न्तरं अप्राप्त विस्तीर्णे मुखदेवदारुयुक्तोर॥ ८॥ प्रमाणेन विज्ञाने शाखाचार्या दर्शित प्र १०९
माणे इत्यर्थः अपि वं विशेष इति चेत् नमिवं इतरच्चतस्याकल्यात् एवं स्वर्यं विशवं वंशान

वंआयामस्य खेटा प्रमाणं बृहद्भवति नकाष्ठादिकस्थांतरमनवमित्यर्थः। अत एवं विशेषइ
न्निवेतमिकं रचेति नियमायं स्रुवोपि पीकामवचेति वापामंतरोपपीकं कांड वंशापीरणा
दिग्रथितमिति एवं ताव दाज्यस्थाल्यादीनां स्रुपतानां पात्राणां कारणाया वायस्थित्कृत्य
प्रमाणे दर्शयित्वा इदानीं क्रमप्राप्तं चंवकर्मलक्षणमाह दक्षिणं वामतो बाह्यमात्माभिमुख
मिवचा करैकरस्य कुर्वीत करणेनं चंवकर्मणा॥ ९॥ इदं न्यायमर्धजामह इति दक्षिणं जपमंत्रेण न
चंकरद्वयं वमांवति तन्चंवकर्मानस्याबवायेणाकृतयोः स्यकरणेनयमाणे दक्षिणम
सव्यंकरं वामतः सव्यकमतु बाह्यमुपरि भवनागमनं कुर्वीत भूमि सव्यकरयोरंतराणि॥
नकेवलं तपा किंतर्हि आत्माभिमुखं स्वसंमुखं कुर्वीतेत्यर्थः एवमन्यथात्व पससा
या अनेन सव्यस्य दक्षिणाद्वाधः अंगुल्यग्रेणाग्रिसंमुखत्वं दर्शितं॥ ७॥ अयमत्ता मम इति च
चिनकथं परिसमूहहति क्रमप्राप्तमाह त्वाग्निमुखो पाणी अंगुलो
दक्षिणं तथासीनः कुर्यात्परिसमूहनं॥ १०॥ यथाक्रवं जपादिकं कर्म आसीनेनो प्रतिष्ठेन च

नमस्त्रि तथात्रापासीन उपविष्ट एव पाणी करोत्यग्निमुखवाग्निसंमुखांशुल्प्याग्नोच्च
स्थानस्थेो महदास्थितो न दक्षिणं वामतो वा ह्यनिस्यादिना विपरीतां भ्रान्तो मुखसंयुक्ता वितर
न्यापाकरणपरिहारेण प्रथमं वंतोमत्वा प्रदक्षिणं प्रादक्षिण्येन सर्वेदिग्विदिक्षु तागाम
वयवानां परिसंमततः ॥ इनमं संवरणं कुर्यात् । वप्रतिदिक् कथात्वायाय प्रदक्षिणं कुर्यात् ।
इत्यासीनस्यार्थः अन्येन करणेन च । दर्भोद्यादानमंतरा कर्तव्यं । अग्नेः पश्चात् खनित्वा हादिना
वाद्यस्त्रवित्वसंभवः स्यात् आहवापि वीनग्निः समिद्धमग्निं हस्तावांपरिधयः स्तजवः सत्त्वे
उसाः । त्रयो भवं तसीमाग्रा एकेषां तु चतुर्दिक्षुं परिधानस्थानत्वात्परिधयः । तथ
जमानवाहुप्रमाणाः । दडावो भवन्ति सल्कवो न्वकमपाः । अवृणाः सन्ति यज्ञस्यत्वादिति
व्रणहीनाः अरीसोग्राः एवंविधाः । कुसामावान्हरणाकरणा वा पोर्वेतर हाद्रेवकर्मवप
नं शाखिनां यत्र त्रिसंख्या मां नवि । तु उन एतेषां मनउद्दायान्तिरिक्ता साख्या अनेतथ १०७
र्योचार्येण दर्शितत्वात् । पविश्वास्तु न कुर्वी वयंद्यकर्मस्वयाज्ञिकाः उदकांजलयः क्षिप

यस्मात्परिधयः स्मृताः इति परिसंख्यान ववमाद्धि तद्धो कर्मरतां परिधीन्कुर्युरि
ति । त्वेवं । परस्त्रात्वाश्रितधर्मे व कृत्य त्वमनुष्ठिकात्स्यात् । अपि वं प्रस्तुतविरोध इति
चेतु । त्वेवं । कुशानावाक्षरणे दर्शितत्वात् पिंडल्यसत्वादादानदर्भे मंजरी वदिति । यद्वप
रिधीस्तु न कुर्वीतेति परिसंख्यानववस्तस्मिन्नित्यहोमस्तु रसीनत्वान्तानवं । अतो दर्भोक्ति
षु वर्हिषामसत्वान्न त्रितयं स्यादिति स्थितं ॥ छ ॥ अथ तन्यासः कथं आदित्यादाग्रागावाव
न्नितः पश्चात् उदगग्रमथापरं । न्यसत्परिधिमन्यं च कुदगग्रः मध्ये वृहज्जारस्य । अग्निः ति
यादन्नितः समीप पदद्धाप प्रागग्रो पूर्वे दिग्गतो द्वौ परिधी विन्यसेत् प्रथमं दक्षिणोदि
तीदश्च तरदृश्येषं । अथ तस्यांतरं अपरं तृतीयं पश्चाद्ग्रेः पश्चिमभागे उदगग्रं हदयमा
तायं । परिधिं न्यसेदिति याकात्रेष्पः । वदित्यास्तंसायां । अन्योन्यमप्रासीनत्वपरिधिन्यास
वासौ करोति । तदासवतुर्थं परिधिं उदग्गताग्रं । पूर्वतः पूर्वस्यां दिशि न दधाति ।
॥ छ ॥ किंच । यचोक्तं नस्य संपन्नो ग्राह्यं तदनु कारियत् । यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव

शात्ययः साद्रत्यादिवानिप्राप्याप्नेनच्छेता इवइयं दर्शितं ॥सुबोधमितरन्॥ ॥८॥ न
हव्या रादिव्यनातो कर्मप्रदीपआप्ये द्वितीयम्य पंचमीवं डिका ॥८॥ कचिद्दुर्जन इत्यमना
माव्याकैकास्सरस्वतीनिर्वाणवासनानस्यासेधतां सतत्वआत्मत्वा व्याख्यातस्याच दर्श
दिव्यात्विंज्यो दिदानपात्रकथनदारभ्या॥ना॥ द्रव्यच्च कल्पकल्पनरपर्यंता विधिः इद
मथ दर्शादिस्य मासाद्या त्यादिना वार्यणाद्युक्तो कंपितृयज्ञरयस्होमकर्मकरणकालक
नार्थदर्शाद्भर्षमासमनिसमासनियमाह ॥८॥ पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणराजनिसम्यात
वासरस्य तृतीयउ शेनानिसंध्यासमीपतः ॥ पिंडपितृयज्ञादानुपश्चा दाक्रियत इति ॥
पिंडान्वाहार्यकं

चपरिसमर्स्यनिष्पापे दा ॥८॥ इदानीं चप्र गोनिष्ठिमेतामधिकृत्येतदाह ॥ यदा चतुर्दशीयाः १०८
मं तृतीयमनु प्रश्येत अमावास्या क्षीयमाणा तादेवश्राद्धमिष्यते ॥२॥ तदाकदाचिद्

र्वशात्तु चतुर्दशीति पित्र्याद्धा हैतुरीयं चतुर्थं वा मंप्रहरं द्वहापराह्णस्यापि संपन्नेः स्यादित्ति
याम्प्रहाद्यः स्याद्यय: अनुपूरयत अन्तर्वलम्बन अन्यराह्णिवा मा अपराह्णकाला व्यापि
न्या दर्शिनीभवति तदा श्राद्धसमयव्यापिन्यां चतुर्दश्यामपि श्राद्धं करिष्यति विधीयते ए
वेतिरांकांतर परमार्थः आचार्याः पितृदाहस्त्वेवं चंद्रमानं दृश्येत ताममावास्यां श्राद्धे उ
कैपितृत्याह ॥ एतच्च पिंड पितृयज्ञान्वाहार्यादिपितृकर्मस्वेवन्यान व्यंक्तः ॥ देवे विके सदय
गामिन्याः स्वीकृतत्वात्तुन दर्शिता यं पेदक वर्णोदक कार्यमुपलक्षणं प्राप्तवं तथा ह्यप
पीस्र स्यं त्रस्त्ता प्रवासनियमेषाटिविकाय यदस्मवेत तदाय सा तिथि प्रोक्ता विपरीतातु पे
तृकइति ॥ विपरीता मध्याह्ना दारभ्यास्तमयव्यापिनीमुख्यापि अनोपवास दानादो च तिथि
वदामचन्ता यस्मिन्संक्रम्य काले सूर्यो यस्य वर्तते यस्यामस्तमयं याति तावती तिथिः
तेषां सावित्र्यसंयुताः दिवसे स्यथेः तदपि दिवसं परं पानन्स यंत्र सर्वाणि कर्माणि दर्शितां न
पं चिनामनदिनस्य ॥८॥ पञ्चप्रयात्र विरोधो यदर्हस्त्वेवं चंद्रमा न दृश्येत तामावास्यां उर्वीते

---- वचनं तद्बृहस्पत्यादिवचनविषयं तस्मान्न पश्चात्तद्देयमिति मदनरत्नवाक्यादिति श्रुतिश्च
एतद्विचीर्णं चपूर्वमिति चोपि चतुर्दशी दिने दानस्य तथानवटनेयनमत्रोदय
मायनियमेन चंद्रोदये रूपात् ॥ अनंतरवसो विरोध इति तदर्थमाह ॥ यत्तु नं यदक्तं
वटर्शिनं मिति चंद्रमाः ॥ अनयापि तयाहृयं चीणार्जनिवत्पतिसा ॥ चेत्यावार्यैव
वसो विशेषार्थं श्रुत्यपने यदाचार्यैणाकृतं ॥ यस्मिन्नहनि चंद्रमादर्शनं नोनियाति
तामभावास्यां कुर्वीतेति तद्वचनमाचार्यस्य अनयावाचापोषयाज्ञातं यं कपनितिभ
चीणेनी एतच्च मिलसजनिसोमदर्शनादिति ॥ अत्र चतुर्दशी विद्यमानत्वात्तत्र चंद्र
दर्शनात्तद्यादिति नास्तीमर्थः अपीत्यार्थः ॥ एवमाचार्यवचसो ऽयमर्थ इति ॥ अथत पापि
स्थितयद्बृहस्पतिवचनं तुरस्तान्न पश्चाद्यनदृश्यो विरोधतद्वस्थितइति चेत ॥ तं वांतत्र १०७
नूनमेतेति पिपयन्नाचवचमाचार्यवचसा विरोधश्चोद्यः ॥ अष्टमे ऽंशे चतुर्दशी ऽनुवर्तते
रानीवाचीक्सात्रोक्तापि स्तेषु निष्फलेति ॥ तद्बुद्धिगामितिथिमधि स्तेति न्यानवं ॥

अत एव श्राद्धादावस्तगामिनी स्फलं किं वा यदिगावाल्स्मृतिः ॥ अथ तयाः संयुक्तेन तदास्मृत प
तरवविषम्पूर्वमथा पश्चात्तथापि प्रतिपत्सु तमावास्या पूर्वाह्णव्यापिनी यदि स्यात्तद्विद्धिवमावा
योपि प्रकर्मेति सर्वेदा इति ॥ चतुर्दश्या विद्धत्वार्थः तस्मात्त्रिपिच्छ ये मतिः ॥ अपराह्णकालव्यापि
रहिता ममा मुपलभ्य चतुर्दश्यां तः पराह्णे श्राद्धं दद्यादिति ॥ छिनिः तयस्त्रिमुहूर्तं कोऽप
कर्षणीयः ॥ तथाह पद्धिं त्रिमुहूर्तां त्रिमुहूर्तो चतुर्दश्यां यातिथि स्तमगामिनी मुहूर्तमपि कर्तव्या
यातिथिवृद्धिगामिनी इतिया तु स्मृतिः मध्याह्नव्यापिनी या तु पूर्वो वायद्विवापरः ॥ तस्यापि स्मृ
तातव्यां ॥ तयोर्वृद्धिरकारणमिति एतदेकोद्दिष्टं तु मध्याह्ने इति ॥ स्मृतेरकोद्दिष्टपरत्वाल्लत्वा
का दिष्टपरत्वात्तस्यापि तन्नोदात्तमिति ॥ वचनमनर्थकमिति ॥ मंतव्यं उत ॥ पितृनानि समनाप
तथावक्तुवचनस्योक्तत्वात् ॥ अथवामावास्या नामतस्याचरितार्थत्वादिति ॥ अथात्रसंदेह अपराह्णि
कादिष्टपरत्वात्तस्यापि अथवामावास्या ॥ पूर्वेण द्विविधा ॥ तथापथात्वेवापरः पदः पूर्वेण द्विविधात इति श्रुति
कृत्यं तस्मादपराह्ने दद्यादिति स्मृतिः ॥ अपराह्णव्यापिन्यां चतुर्दश्यामपि श्राद्धसिद्धिरस्तु प
श्याइत्यादिर्नैवदर्शनादयमिति मितेनापराह्णव्यापिन्यां ॥

रंयदि कथंविद्धपदिने अमाप्यपराह्णगामिनी स्यात्। तदा किं कुर्वीत कथ्यते। सिनीवाली कु-
ह्वोवाप्रकृत्य केपि पितृकर्मणि स्यातां दृष्टेन्दु मध्याह्ने श्राद्धादिष्या कथं तदा तिथिद्वये सिनीवाली
तिथि दृष्टेन्दुः स्मृताः स्यामपि च कुहूर्ज्ञेया वेदावदांगानादि त्रिरिति स्मृतिः। व्यवस्था तु स्त्रे-
ति। अथ यदि कदाचित् श्राद्धकालादर्वाक् चतुर्दश्या अमामयापराह्णो न व्याप्यते तदा कथं का-
र्यमिति। कथ्यते। इति मति प्रतिपदादि वृद्धि सत्वात् तत्पव्यापिता पिप्याद्यात् कुथमभवमिति च
न स्मृत्यंतरदर्शनात्। यतः स्मृत्यंतर विहाय अमावास्या प्रतिपन्मिश्रितापि वा पित्रे कर्मणि विधि-
याद्या कुतपकालिका। अथैतत्कालालाभेपि पूर्वाह्ने वेदमावास्या नापराह्णगा भवत्यादि प्र-
तिपद्यपि कर्तव्यं श्राद्धं श्राद्धविदो विदुरिति। अथ मतं आदित्यमोदाय यत्र अमावास्या तु वर्त-
ते। अपराह्णः स विज्ञेयः पितृणां दत्तमक्षयमिति जाबालस्मृतेः। आदित्योदयो वि अपराह्णे तदा-
दित्वा अत्र श्राद्धं दद्यादिति। मैवं एतस्मृतेरन्यथार्थत्वात् यतः यत्रादित्योदयसमाप्य अमा- ११०
वास्यानुवर्तिना विद्यात्। तत्र सतदिना पराह्णो कालस्मा श्राद्धो विज्ञेयः। ननु प्रातः प्रवर्तमाना यदि

स्यर्थः। द्वयस्य तद्दिने यागक्रियाधिकारस्य परस्तात्षोडशांशे इति यागो यथा स्यादेवं
विधेयमित्येव आहुः स्मृतिदर्शनात्। मंत्रस्त्वेयनिम्नष्टैव इष्टव्यं षोडशांशे इति पंचदश्यो-
यष्टव्यं दिननाशो यदा भवेत् इति। यत एव मतो हारीतः त्रिमुहूर्तापि कर्तव्या। पूर्वादिनो व-
ह्नेवः कुहूर्दर्शयेत्तिः कार्या यष्टुं सामगापि इति। यथेष्ट्या षोडशांशे दिनेपि अयमतिप्रसंगेन।
किंच। यच्चोनं दृश्यमानेपि न चतुर्दश्या पथ्यमेया। अमावास्या प्रतीक्षेदानंदं तथापि निर्वपत्।
वेत्याचार्यवचसो विशेषज्ञापनात्। यदस्वापोल दृश्यमानोप्यकादत्यर्तं चतुर्दशी विद्यमाने
त्वमपेक्षेति वेदिनव्यां कृतः यन्स्य चतुर्दश्यां चंद्रादृश्यत एव। अतः स्वयमामिति तिथिमङ्गवे अप-
राह्णे शेषपदि तु दिमाचाप्यमास्यानात् तदानंतां ताप्रतीक्षेदाकांक्षेत। अथवा प्रारंभे विजादित्य
नकालविपर्यासो यदि स्यात्। तदानंदं न चतुर्दश्यष्टमभागे पिंडादिनिर्वापेक्ष्यात् एतद्धु
तं न भवति। यदि मान्योतोऽपराह्णलोपः स्यात्तदाकांक्षेदन्यथाकांक्षादिति। एतादृतस्यासिद्धांत
वचनं। अथ चतुर्दश्यष्टमे भागे हीनो भवति चंद्रमाः। अमावास्याष्टमांशे च पुनः किल

वेदयत्॥ ७॥ अतः क्षीणस्यानस्यादितिसाकल्यं हतिसोपं मन्यतां॥ ७॥ एवं सामान्यतयासम
ग्रे मासदर्शे निरूपणं दर्शयित्वा इदानीं मासविशेषेणामावास्यायाः किंचिद्विशेषमाह॥
आयच्छायामावास्या तथाचोष्ट्रस्ययाम्भवेत। विशेषेमाघ्यां श्रवणं चंद्रराकारविदेन
नाः पतदपित्र्यं कार्यं॥ ७॥ कोसाविशेषाह॥ अत्रेदु राघे प्रहारेण विशाखे चतुर्थभागोनकला
वशिष्ठ॥ तदंतपव दयामानितस्य एवं योनिश्चयं विदेवदंति॥ अत्रैतन्मासमवामा
वास्यायोः इंदुश्चंद्र क्षिप्रिचहानपिसन्यां अमावास्यावत्तां दिनस्यापधुर्यप्रहरौरे
कलामात्रावशिष्टोनावशिष्टे किंतु कलाषोडशाकमध्यात् चतुर्थभागसत्कलावचे
ष्टयः सन्तन्मध्यमदर्शनकालिकमावि अनतिष्टे अवशिष्टितिं सन्ति तु कलात्रयमात्रस्थिते
तिपर्यवशितोऽर्थः तदनंतरं तदेवपवधुर्ययामांतपवसमस्तः कलात्रयसहितः दयामति १११
क्षीणो भवति केवल्लिकादिकमेत्यर्थः एवंभूतरूपं चंद्रवारं ज्योतिश्चक्रविदान
गविहवेदंतिकथयंतिएतदुक्तं भवति अनप्रहरेकानंतरं कलात्रयनाशोदयमां

पि प्रथममेवकार्योन चंद्रमसोबहुलकलादर्शनत्वादुत्तरति॥ ७॥ इदानींमेवसरविशे
षपि प्रथमेवकार्योन चंद्रमसो बहुलकलादर्शनत्वात् तृतीयापरेदर्शयोनियतोपजायातारुव
षिऽपीत्याह। यस्मिन्नादृष्टवादर्शोकस्यपयस्तस्मिन् तृतीयापरेद्यो नियतोपजायातारुद
चंद्रमसो विदितत्वात्तस्मिन्क्षीणेऽपराह्णे वदद्यात्॥ वराह्णेऽमामावास्यायोऽत्रविशेष
सापरार्थः यस्मिन्निति मलवेदा अवेवाप्येद्वादसमस्यायथामासाः स्वभावमावान्नवंति ए
कस्मान्नः रविवाररहितत्वात् त्रयोदशोन्नवतीति शेषः। तत्रामावास्यायां तृतीयाकालादष
रचतुर्थीकाले वाल्यद्यादिविद्यमानतया चंद्रोदयोदर्शनयोग्यां नियतोनियाम्नजायात
उतात्यात एवमप्यविधाचंद्रसावारं विदित्वा तस्मिन्चंद्रमसि त्वपराह्णकाले क्षीणे
यमितश्राद्धादिदद्यादिति। अयमर्थः चतुर्थकालादिसमीपचंद्रदयदर्शनादपि स्वयाम
वतुर्दशीतिथि अनेनमतिहिचत्रेपि अन्वाहार्यंस्यादिति दर्शितं॥ ७॥ एवंतावन्मासविशे
पादिमास॥ संमिश्रा चतुर्दश्यामावास्यानवेचाचिनावार्विमानांविदुः केचित्गता
श्रमिति वापारा॥ ८॥ संमिश्रिमिश्रासंमिश्रादर्शनमध्यामिति नेत्यर्थः। अमावास्यायांत्र

हरा मासादिकान्त विशेषमन्वा चतुर्दश्यां तिथ्या मह संमिश्रा बहुविकाले न वेत । नमदेव
त्यर्थः । नाम च विशेषं एक के च ना चार्याः स्वर्वे तान्निधं विदुः अपार स्ये गोनितादयः श
त्यर्थः । प्रसज्ञायां चन्यात वंत इति । अथास्य मार्गे गणितेन गतो यस्याः सा न येति ॥ का
उक्तं तावत् क्षयगामिन्यामाह्नस्य निरूपणं इदानीं वृद्धिगामिन्यास्तु वर्द्धमानाममावा
स्यां त्रेत्वे दपराह्नि यामां त्रीन धिकान् व्यापिपित्र्य यज्ञस्ततो भवेत् ॥१० वेदित्कतपस्वा
वृद्धौ वर्द्धमानां वृद्धिगामिनीम् अमावास्यां चतुर्दश्याः पारं स्यर्थः । अपराह्ने द्वितीये त्रीन् त्रिसंख्या
यामान् प्रहरान् अधिकान् चतुर्थादी व्याकरणं चितत्वन्ने व्याप्नुयात् प्रत्तन्या तृप्यज
मानः ततो या मत्र्य यजुः इष्टि पित्र्ययज्ञः श्राद्धानिषिद्धाः परह निज वृद्धि ति विषये याद्दिन तत्र नघ
वृद्धिने मध्याह्नव्यापिन्यां क्रियतां चतुर्दश्यामिति क्तः । अपरदिने च अपराह्नसंपन्ने :
अप्रवीस्ये वार्थः तत इति वा पराह्न प्राप्त्या शयदेत्यर्थः ॥ एतेन मध्याह्नात्तरतो यत्रेति प्रा ११२
उक्तं जाबालि स्मरणं दर्शितं स्मृतं च चंद्रयुक्तामावास्या पित्र्यत्ते पुनि फलार्थं इ

कालेत्तकतैगमुत्तयं तु पृथक् पृथक् इति त्रयं पित्र्यकार्ये ॥का॥ समाप्तं तावद्दर्शनि
रूपणोपोसे मासस्य त्रयो तानेवाख्यातत्वात् तन्न व विदितं । संप्रति प्रसादयोपि नियम्य
दृष्टाचार्येव चानिश्चय परं विविंत्य तदावाष्टपक्षादावेव कुर्वीत सदा पक्षादिकं चरुं पूर्व
ह्न एव कुर्वीत विदेष्टने मनीषिणः ॥११ पक्षस्यादिः पक्षादि प्रतिपदित्यर्थः । तस्यां पक्षादि
चरुं कुर्वीत नान्यथा कामादिकरणादि न एवापि भवेदित्येवार्थः । स्वार्थे कः । अपराह्णे कादि
विधम प्रतिपद्यभावे स्यात् । तदा किं तदपगमः प्रतीक्ष्यः अन्न वा अमानवस्थितावप
त्रापराह्ण श्राद्धार्थी मिवेत्यपादितं आह पूर्वाह्ण एवेति पूर्वाह्ने प्रागावर्त्तनात् तत्र कन्न
दिने । प्रमया विद्वे पित्र्यन्ये मनीषिणो धीमंतः पूर्वाह्ण एवादवकार्यत्वात् कुर्वीत नित त्राप
माया: प्रांतपादावस्थिताः प्रांतिपदे प्रतीक्षते । नापरा पराह्णमितिपरदृष्टं तो स्यमतस्यम
सेनतस्य स्थापकः चरुयुक्तसंवेतादिह विरन्नर प्राधान्य परिहारार्थं तुपक्षादावेव कुर्वीत
ततिवदनादिमित्कर्म अत्रोच्यते । यद्यपि चतुर्दश्यां सा प्रतिपद्रोचिशीनदर्शपात एव समाप्य

नाऽऽऽ एव मात्रो जायते अतश्चतुर्दशाष्टमोऽंशो मावस्याह्नोऽह्नः अमावास्यायाः अंशस्य प्र
तिपद्यागमेऽस्य इति स्मृतं च पर्वणो यश्चतुर्थोऽऽऽ आद्याः प्रतिपदस्त्रयाद्व यागस्य कालो
यं प्रातरुक्तो मनीषिभिः इति प्रातर्युक्तपूर्वाह्णयुतः यामस्त्वेवकुर्वीत प्रतिपद्येव तुर्थे
पीत्यादिस्मृतयोः इयं ता नाधिपि वृद्धिविषया इति ज्ञातव्यं नवला विनिन्नतवदुपाचार
इति मतेनच्चैवस्य साधेद्वसप्त घटिकावच्छिन्नत्वान्नाद माना वत्येव यागयोगेति उक्तं केवलं
लीयः उक्तः वचनात्प्रवृत्तिरिति न्यायात् अनेन पोडशमासमितपरम्पातः इत्योपासनिष्ठ
श्रीमद्धरुकुवरात्मज मिश्रश्री आदित्यदत्तोत्कर्मप्रदीपनामधेयो द्वितीयस्य पष्ठी कंडिका
उक्ता तावद्दर्शनिरूपणं इदानीं एतदादिकालनवश्राद्धकरणाधिकारी जीवतिपितृकस्या
द्वत्तरनेनैतत् दाहः सपिण्डः पितृतत्वेष्वधिकारोनविद्यते तज्जीवंतमतिक्रम्यनाकिंचि
दद्यादिति श्रुतिः सहपित्रा वर्तेत इति सपिता जीवजनकः इत्यर्थः तस्या चाहा यादि ११२
धुपित्रकर्मस्तुकरणार्थं अधिकारोऽह्नैतान विद्यते नावेपितृतत्वेष्वनिबद्धवच

पिपितृतत्वेषु आदिकं निष्पतयस्तनिरस्यते अत उक्तो नहीनत्वाह तज्जीवंतमिति जीवंतं जीवमानं
पितरमतिक्रम्यान्यस्मा किंचिद् उदकादिमपि न दद्यात् पुनः पितामहादिभ्य इत्यर्थः इतिक्रमानादे
वचनात् इतिकारणानित्याह समास्यर्थः अनेन मृतपितृकस्यापितामहादिसत्वापितारवे
दलस्य इदनानदोपस्यादिति न्यायात् अतः श्राद्धकार्येषु पितृप्रीतस्विमुख्यत्वात् तन्मध्ये
तानीताः पितामहेषु जीवत्सु पितर्येव समावपेदिति जीवज्जीवतिनाविवं पितृमोदानसत्
क्रियोपेक्षाकृतं तस्याः प्रमीतपितामहनास्य रत्वात् किंवा यत एव मनोसावचमाधंदिनस्
त्रिजीवत्पितृकस्य होमांतमनारंभो वेन्यानेन जीवत्पितृकस्य होमांतमपिंड्रिकायपर्यंतं कर्मेनवतीक
जस्तसोपिंडिकार्यं अपि पितृकर्मागत्वादनारंभो वेनिवारार्थं इनेतदपि नजयोर्दिशवोवतुत
ध्यानयस्वधर्थो होमांतमपितृयज्ञस्याजीवेपितरिज्ञानतः इति श्लोकामुपन्यस्यततः पितरंभोज
यित्वा च पितान्निदृष्टयातत्राविनिकल्पमपि परिकल्प्य सिद्धांतमिममाह तज्जीवंतमपो
दद्यादित्येतान्निगमी श्रुतिरितितस्या जीवजनकस्यानारंभ एव न्यायः प्रतीतं जनकस्यैव

धिकारः इति सिद्धांतः एतेन न निर्वपंति यः श्राद्धमित्यत्रं यत्सुस्मरणं दर्शितं नत्सुमस्तु
रिष्याहः क्षयमाणेऽपि तरि पृत्वे पामिवनिर्वपेदिति अतो जीवपितृकः पितर मतिक्र
म्य पितामहादिभ्यो दद्यादिति एतद् वाक्यं ऊतं न जीवंत मतिदद्याति इति आतः अप्रम
नु स्मार्तं विषयं मिति केचन मेवं जीवपितृकस्या धानादिषु उत्तादिकामनया नानस्प
त्वात्तु स्मृतेः वा विवाहे पुत्रजननेऽपुत्रे मुख्यो मिके मरवे तीर्थे ब्राह्मण आयाते पडेतेजी
वितः पिता विवाहो द्वितीये स्वस्य पुत्रजनने पुत्रजन्मनिमित्तं उचेष्ठ पुत्रनामयादोमा
भिके सोमपानार्थे भावसथ्या धानादौ तीर्थे मयादो ब्राह्मण आगमे इयं वचनः समान्य
तया पिंडो इति अथ पित्रतिक्रमणदोषः पडे अपितद वस्था इति मतं मेवं तत्र विशेष
तु कात्यायन वचनः सामान्यतया पिंड पितृयज्ञादि निषेध परत्वात् किं वस्म्हनीतः श्रात ११४
ओरकमवमनयापित्र तिक्रांतिदोषप्रसक्तया अस्मद्द्वितीयविवाहादिष्वपि सिद्धांतमिम
मासत्वित्र विष्णुः पितं श्राद्धे स्ववर्ग पितर माराययेदिति अपी तिअत्यत्रत्वादतिक्रमणानि

पिण्डार्थः अथ प्रतीत पितृकः पितामहाभ्यां तयोः किं उभयोर्दद्यात् इत्याह पितामहे ध्रियति वा पितुः
प्रेतस्य निर्वपेत्पितुः पिंडं तस्य च वृत्तस्य जीवेद्यः प्रपितामहः स वा इत्याह कात्यायनो मातृ
विकल्पाचसारेण प्रमीतजनको यजमानः पितामहे पितृव्य पिध्रियमाणे जीवति स्वपितुः
मेकस्य प्रेतस्य परलोकमितस्य एकं पिंडं निर्वपेदिति दद्यात् प्रपितामहस्य च प्रपितामहाय
इति निर्वपेदिति समामकपक्षः स्मृतं च जीवत्पितामहो यस्य पिता वा अंतर्हितो भवेत् पितुः
स्य दानं वा मवेत्याह मनीषिणः इति विकल्पः पक्षद्वयात्रो वदितु प्रवृत्त अथवा नस्मि
यमाणस्य पितामहस्या पितुः वृत्तस्य द्वितीयं पिंडं निर्वपेदद्यान् पितामहस्य शायासात
वं अयं द्वितीयः पक्षः त्रिदानः स्मृतिदर्शनात् तृतीयः पिंडो वृद्ध प्रपितामहस्य प्रमिता अ
यकात्यायनेन पितामहस्य पितविंतां उतो न क्रियत इति चेत् पितृपितामहस्य महस्योपितामं
हस्य पात्रसमुपावस्थानसंबंधिनं पिंडं वा कोटुमानं तं वा नोजयादित्येतत्सदा प्राधान्यादिति
भाउत पतततुं कुर्याज्जीवन्म इत्याश्वकात्यायनवचनात् स्मृतं वा त्रीण्यपि पिंडान् समाराप्यम

ध्यमं तन्नोजयेता द्विपिंडो ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् तद्दद्याद्वां प्रसिवा द्विपेता इति त्रिमध्यमं पि
तामहं एवं मनुरपि पितुः स नाम संकीर्त्य कीर्तयेत्प्रपितामहं इति वचनं तरमनुक्तामतां
तरमात् ॥ पितामहो वा तच्छ्राद्धं भुंजीतेत्यब्रवीन्मनुः ॥ कामं वा तदनुज्ञातः स्वयमेव समाचरे
दिति प्रपितामहादित्यर्थः ॥ अनेनानुमतः पितामहातिक्रमणं कृत्वा प्रपितामहायनाद्य
नदेयमिति वचनोपनिविदिति शंकायां अथ पितृपितामहौ प्रमीतौ भवतः प्रपितामहस्तु च
घं त्रिजीवन्नभवेत् तदा किं कर्तव्यमिति विचारणायां सत्येव वक्तव्यमित्यभिप्रायः नवपिताम
हास्ति तथापि पितृपितामहयोः पिंडद्वयमेव दद्यात् इति वक्तव्यं कृत त्रिषु पिंडः प्रवर्तते
इति स्मृतः ॥ तस्मात् पितृपितामहप्रपितामहसंबंधेन प्रपितामहस्यादानेन त्रित्वं
पूरयेदिति अतः श्राद्धेषु पित्राद्यवयवात्मैव पिंडसमासंपत्तेः एवं वृद्धप्रपितामहस्य ११५
कस्य पितामहात्कृत्या त्रित्वपूरणदर्शनात् ॥ अनाथे तदादीनां जीवपि भोजनं वाच्य
व्यमति समानोदकभाजां लेपभुक्तियुक्तेरनित्यात्त्रिस्थापयेत् न चैवं त्रिदानस्मृतिर्वै

पञ्चमवर्गतव्यं कथमिति चेत् पितुरेकस्य दातव्यमिति स्मृतः ॥ पितामहो वा तच्छ्राद्धं
भुंजीतेत्यादिनावतस्मायुक्तं तेषु कर्मणि श्राद्धं पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्यात् येषां
पिता कुर्यात् तेभ्यः कुर्यात् न पितरि पितामहे च जीवति येषां पितामहः पितरि पितामहे च प्रपि
तामहे च जीवति न कुर्यात् इति ॥ अनेनाभ्युदयश्राद्धमपि कर्तव्यमिति श्रुतिकिं सिद्धमिवातो
ला यत्राहिताग्नीनां पित्रादित्रयाभावो भवति तदा त्रिषु पिंडप्रवर्तनमिति ॥ अनेन त्रिश्राद्ध
कूरिति सर्वे संप्रतिपन्नं पितामहस्य मत्वेव पितुः श्राद्धस्यावश्यं कुर्यात् अथवा पितामहो वा त
श्राद्धं तस्मादत मध्यदत्तं पत्वत्या त्रित्वं महरयेयुः पितामहस्य तत्र पितुः स्वधावर्
कुर्युः अथवा [illegible] पतीतो जीवेत् प्रपितामहः पिंडं [illegible] स्वयमेव
यत्प्रपितामहमिति स्मृतं तेषां कुर्युः पितामहप्रपितामहस्य [illegible] पावर्कयोः
दद्यवा अरकव्ये कोवं कुर्युरिति अनेन [illegible] दद्वितीयं [illegible] जीवति
विप्रवहापितामिति तस्मात् पितृस्माधा [illegible] पयेत्तायेदंयवा [illegible] पितामहा

दिनाः स नाम मितरत। एतेन मातामहादिश्राद्धं दर्शितं॥ अथ जीवेत्प्रपिता
मह इति कथं कर्तव्यमित्याह। पितुः पितृभ्यश्च वै तस्यापि पितुर्वचः उपयोतिं अत्रायं यमः संस्थ्र
त प्रपितामहः। अपीति प्रपितामहो प्रत्यक् उपन्नु परिविशनि तमनुद्धापयेद् वृद्ध प्रपितामह
पिंडदाने नापि तत्वं प्रत्ययेदिति दर्शयति। तस्य यजमानस्य प्रपितामहः संस्थितजीवमा
नोऽपि समानश्राद्धे स्वं वं पिंडनां त्रयं करोति कथमिति एकस्मा वा पितुः स्वजनकस्य द्विती
यस्य तस्य पितुः पितुः पितामहस्य त्रयार्थे। एवेति क्रमदर्शोक्तः तृतीयस्य यः प्रपितामहः सं
स्थितो जीवित स्यपितुश्च वृद्ध प्रपितामहस्यान्यर्थः एवेति पूर्ववत्। एवं तावत् प्रमीत पितृक
स्यैव पिंडदानाहार्यो दिश्राद्धकर्तव्यताधिकारकपितत्वेदानीं जनविद्यमानजनकस्य कथ
मित्येतदाह जीवंतमतिदद्याद्वा प्रेतायान्नोदके द्विजः। पितुः पितृभ्यो वा दद्यात्सपितेत्यपरा ११९
श्रुतिः॥ ॥ सह पित्रा वर्तन इति सपिता जीवपितृक इत्यर्थः सम्यगा वा दिक्षु निमित्तेषु आव
श्यकतया श्राद्धकर्तव्यतायां जीवमाने पितरमतिक्रम्य प्रेताय अन्नं चोदकं दद्यात्

प्रेताय निजातावेककवचः अन्तराहेनायान्यादिश्राद्धमुख्यात उदकमुपाकर्मादिनिमित्तम
वतर्पेऽपि वाशब्दः पित्रानुज्ञ मंतरगानि क्रमणविषयार्थः। अन्यथा विप्रवद्धापितमित्यने
न साकं विरोधावोधः स्यादिति। ननु पित्रादित्रिकमतिक्रम्य किं वृद्ध प्रपितामहादिभ्यो दद्यात्
उत पितामहादिभ्यः पितृपितृभ्य इति तदर्थमाह। पितुः पितृभ्य इति पितुर्यस्य आपवेसना
भावात् तस्य निजजनकपितृभ्यो दद्यात्। पितामहमुख्येभ्य इत्यर्थः॥ बहुवचो द्विदानं नित
स्यति वेत्यवार्थः अपकेन प्रमाणेनैवमिति इत्येवं नापरा अन्यच्छ्रुतिवेदो विचन इति
अपरत्वे सुतेरेतस्यामतां तरस्या दर्शनार्थं आह स मनुः ध्रियमाणे च पितरि पूर्वेषामेव
निर्वपेदिति वेति पितुः प्रत्यक्षोपवेशनाभावात्। अथ जीवंतमतिदद्यादिति तत्रं व्रह्मव
धादिपापोपयुक्तस्य पितुः प्रायश्चित्तेनत्याधिकारोयास्याता वहुतो दद्यादिति व्याख्येयं
अपवादानिक्रमनरपरतयेति उक्तः। यक्रमाद्वन्हते देयं यन्यएव दद्यात्समाविति तत्
त्वात्। अथवा प्रव्रज्या विमुक्तता न विषयतां वक्ति मन्यथा न जीवंतमतिक्रम्य न्यातन विरो

धः स्यात् अनेन मातामहादयोप्युक्ताः स्वजनमात्रादात्मन इति स्थितं ॥छ॥ अथ नामपि
तामहे ध्रियते त्वित्यादिना पितुः रेवा केवलस्य वा आहार्यश्राद्धादि दद्यादित्युक्तं तत्किं पि
तामहमार्द्ध दिहिककरणमप्युत नासौ वा विकल्पश्रुत नित्यमित्यर्थमाह पितामहः पितुः प
श्चात्पंचत्वं यदि गच्छति पौत्रेणैकादशाहादि कर्तव्यं श्राद्धषोडशं ॥ स्वपितृपिता पिताम
हः सद्यदि वर्षं वितिष्ठेन्नेतुः पञ्चत्वं गच्छति मृत्युमापद्यात पितर्जीवतीत्यर्थः पितुः
पश्चादित्यनेन जीवपितृत्वस्य कर्थं विसकर्तृत्वपियाजमानां जनकस्यैव दर्शयति ॥ तादेत
दहसंन्हतिनिमित्तं दर्शपिंडदानं विधाय एकादशाहादारभ्य प्रतिमासादि विहितं ॥ समा
नयनांतं वत्समाणत्वहसं श्राद्धानां षोडशकं पौत्रेण पुत्रपुत्रेण कर्तव्यं अनेन प्रपिता
महोपात्तः ॥छ॥ इदानीं तु विशेषादेतदपवादमाह नितान्त्यो त्रेकर्तव्यं पुत्रवांश्चेत्पिता ११७
महः ॥ पितुः सपिंडतां त्वा कुर्यान्मासानुमासिकं वे दित्युक्तं पदत्याद त्वोपितामहस्तु
त्रयुतश्चेत्पुत्रनाप्नुवति ॥ तादेतदेकादशाहादिकं श्राद्धषोडशं पौत्रेण न कर्तव्यं पुत्रवा

त्रितिसामान्यपुत्रस्त्री वा काचापि तु निवमो निरस्कः ॥ पत्नेन प्रपितामहो दर्शितः ॥ ननु पिता
महस्यैव मरणे सिद्धे स्वपिता पियदि तु सुतस्यानदातस्समानयनं सुतेन कर्तव्यमुतन्ने
ति प्रतिपन्नं त्वमतां मंदहं आह ॥ पितुरित्यादि अप्रसंस्कृतो न संस्कार्यो इत्यादि व्याख्यातं ता
पाविस्तुमपितुश्चानतिक्रियन्मपि पितामहेनेत्यहनस्यपि शेषः संस्कुर्यात्समानयनं ॥ अत्राक
सुतः तथा तेन प्रकारेण स्वर्द्धं पितरं पापं चत्रापि पितामहेन समानयेदित्युक्तं न वा मुनिमत
स्य निश्चय इति ॥ अथ मतिः ब्रह्मवधादिपापसत्वे सति कुतो देवविक्रयादिग्रहणमिति चेव
लायन्तो वदा दशरात्रि यावंतिकीर्तेयत्यर्थः कारणात् तावती ब्रह्महत्यासुवदविक्रूचस्य
वानुयात् इति स्मृतितएवमिति ॥ नहि ब्रह्मवधादिति दशेवस्थितिश्चेत्तामवां ॥ न समत्वसम्मो
वैदेहिककरणात्तु अतएव तत्राब्दमध्ये दण्डहतानां चेत्यादिस्मृतेः ॥ आत्मकाममरणादि
कममप्यदर्शितं ॥ अथेह संदेहः ॥ मात्रेनातावत्पितृनाशानंतरं पितरं समानीय पितृय
हाः कर्तव्य इति स्थितं ॥ अथ यदि वर्षं विदुल्लदंगासम्भृत्यलापि स्मृति ॥ पद्यान्तदाना

ततः नहृदिदिकर्तव्यताधिकारेपि किञ्चित्परस्ततः आन्येष्टसंवत्सरं विलंब्य नारा
यणबलिपूर्वः समानयनांत विधिरितेषां विधेयइत्युक्तं एवं पातित्य प्रव्रज्या मरणादि
दहेतुमोक्ष तन्मरणावधिः प्रतीक्षो भवतीति किञ्चित् --- इति सति किमित्यादिकं का
लमतीति प्रियइत्रिश्रुतापो कार्यइति तदर्थमाह ब्राह्मणादिहतेतातेपतिते संगव
र्जितान्यक्रमाच्च मन्तेदेयं येन एवंदद्यात्पोसा ७॥ ततः पिता तस्मिन्ब्राह्मणादिनिहत
--- आदिनोगारजादयोगृह्यंता पतितिः स्वयं ब्रह्मवधादिनासंगवर्जितप्रव्रज्यादिभि
वनवा मवधिमतिक्रम्य न्यात्वा मृते न्वन्यसमान्वयादिभिः सपीळमरणेन एतमा
दिदेतनिर्यत्र्य स्वपिन्नः असावेव पिता श्राद्धादिददाति तेभ्यः पुत्रेण दातव्यं पिताम
हादिभ्य इत्यर्थः अत्रदद्याती निवर्तमानक्रियानिर्दिश्य जीवंतमप्यतमतिक्रमादयामते ११८
निवंदर्शयति अथवा पापादिसंभवात्कं ---- अतः जीवत्पितस्मिन्नुद्दिश्यातिक
र्मन्योत्तनिरिति गिता नमस्कृताः इत्थचसंवत्सरादिप्रतीक्ष ---- दवगंतव्यं तत्रा

पिअप्राक्तेनैप्रवर्येइति इदानीप्रसंगात्तं मातृसमानयनविधिमेकं विद्विशेषमाह ॥
पिअप्राक्तेनैप्रवर्येइति इदानी प्रसंगात्तं मातृसमानयनविधिकंविद्विशेषमाह
मातुः सपिंडीकरणं पितामह्या महोदितं यथोक्तेनैव कल्पेन पुत्रिकाया नावस्तुतः अ
भ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृतां अस्यांयोजायते पुत्रः समपुत्रो भवि
प्यतीत्यादिना वशिष्ठ स्मृत्युक्तविधिविशेषविवाहिता पुत्रिकातत्सुतस्तदपत्यं तेव क
र्तुम इत्यादिना पुत्रत्वं ....

रतत्पिंडमेवनन्वोपार्थः॥ इत्याह कश्चित्। एतद्विषये स्मृत्योस्तुल्यबलविलोकनात्मृत
पितृकादिव्यवस्थां विहाययाज्ञिकपदकसायुक्तेति। एतदेतस्यानयं। अथ यदस्मृतिविरो
धदृष्टे तुल्यविकल्पनानुपपत्तिनद्वा व्यवस्थास्य स्मृतिदर्शनाच्च यथाहलौगाक्षिः पितामह्यादि
स्त्रीत्रिमातरं तु सपिंडयेत् पितरिध्रियमाणे तु तेनैवोपरते सतीति प्रपरतकश्चिज्जीवतितापि
तामहाद्वयोर्मातुः सपिंडनं प्रमीतपितृकः पित्रा तत्पित्रा पुत्रीकासुत इति तत्त्रितामात्रपि
त्रानवमातुः पितृसमसमानयनपरत्वरेण वेदविक्रयादिदोषदूषितपतिरिति द्वैदेहिकं
दृष्टं पितामहाद्वादेहिकं च विषयकं वलं मातरामकेन समानयेदिति बहुवचनं कनः पात्रप्र
णात्र्यर्कं रित्यनेन पितरं समहृयोदित्यतः त्वात्। पितुः पितामहादीनां मंतरितत्वाच्च त्रनत्तौ ११९
द्वैदेहिकेन केनापि मृतपितृको मातरं समानयेदिति सिद्धं। एतेन पितामहाद्याद्दर्शिता। इत्या
नीनरसमसमानीरात्रकमात्रस्य मातृश्राद्धकरणकालविशेषमाह नयोपि ज्ञाः पृथग्दद्या

दवसानदिनादृते। स्वभर्तृपिंडमात्राभ्यस्तृप्तिरासां प्रकीर्तिता। स्वस्वभर्तुः पिंडमात्राभ्यासां
पात्सयथा भर्तृपिंडसमममानीनपिंडा इत्यर्थः। मात्राशब्देन निष्कृष्य तास्योयोपि ज्ञो नारीम
त्रावसानदिनादृतमृतिदिनादन्यत्र पृथग्जितरत्वसावनपिंडादिनदद्यात्। प्रसक्तत्वात्सुतादि
उतः यतोहेतोः त्रासां योषितां स्वभर्तृपिंडमध्यादेव तृप्तिः स्मृतोक्ता॥ अनादिसाद्योषितः त्र
तोनदद्यात् पृथगित्यर्थः॥ अथवा स्वभर्तृपिंडमात्राद्विज्ञानिजभर्तृपिंडावयवेभ्यः सकाशादा
सां तृप्तिः स्मृता कारनपृथग्गुरुद्भाना नृदद्यादिति व्याख्या। अनेन मातृश्राद्धे तर्पणादवंदर्शि
तंनवनायेतद्दवो विरक्ताद्यखेडेराश्राद्धदानानधिकार इति मंतव्यं। उतः एतत्रिरूढं गतिग्र
हणात् त्र्यहं गतिगतस्यैवावसानदिनं हानमहृतिः इतरथा पितृणयच्छिरत्वात् स्मृतं। यस्यंता
त्रिनदीयंता प्रेतश्राद्धादिविषये वाण्यपिसावत्ये क्षिप्तं नस्यदानैः श्राद्धसानैरपि। अनेन प्रेतां
नित्यतां नवास्थं समानाः प्रेतश्राद्धादिमातृश्राद्धे पितुः पृथक्पिंडदाने न कुर्यात् किंतु पि
त्रुः पृथग्जितिस्मृतेः सपिंडनमेव मातृपिंडदानं विना द्वादशाहिकपिंडदाने न पित्रो नाभिमनीगृहीत्वा

कर्त्तव्यं। अत एतत्कालाचरमरणसंनिधिसनिरवधिसमसमानयनं मात्रसपोत्रत्वात् तथाह
सर्वथापि पिंडदानं नेतरपिंडादिना नम्रहेतुकाशंकासमर्पणात्प्रेतश्राद्धादावपि पृथक्किंच
दिवानस्यात्। कथमिति स्याद्विति चेतुयदेतच्छिद्दयं नवेत्यादिश्रुतेः। तत्पेकत्वं सामानाम्रेरित्वा
क्रिनामरीरणाध्यक्यानुरारीस्नेदाधदोषवत्क्षेः सपिंडीतत प्रेतत्पृथक्करणवदिति। अन्नेनोने
वमनित्याहश्राद्धमप्येवं दर्शितं तथाहलौगाक्षिः। मृताहनि समासेन पिंडनिर्वपणं पृथक्। न
वश्राद्धं च दंपत्योरन्वारोहणएव तदिति समासेन पिंडकेन पृथक्च नामतो गृहीत्वैव तथैः।
नवश्राद्धं प्रेतसंबंधिपिंडदानं दशाहादिकं पृथक्क्रियान्वारोहणादपि मातृश्राद्धं पितृमृततिदि
नेतमममवकर्त्तव्यमितिनिर्णयः। अतः अवसादिनाद्वत्तहत्वेनेन श्राद्धसामृतिदिने सर्वं
मितायां वक्ष्यमाणत्वात्। न तु पुत्रिकापुत्रमपि तत्पूर्वं मन्यथात्वेन पिंडदानादिकं मातृकं १२०
नवेदित्यनेन स्मृचितं तत्किमनेन कार्यादिसंबंधि पिंडदानमप्येवमेव कर्त्तव्यं। उपपितृत्वस्य
तायनितदर्थमाह। मातुः प्रथमतः पिंडं निर्वपेत्पुत्रिकासुतः। द्वितीयं तु पितुस्तस्यास्तृतीयं

तु पितुः पितुः॥ पुत्रिकाद्वितीयं पि— तस्या मातुः पितुर्निर्वपणत मातामहस्य यथा निवृत्ताः
त्रिपितृपिंडप्रमाया तृतीयं तु सुतः प्रेततत्वात् पिंडमवनतेत्तु। निर्वपेत्तु प्रमातामहस्य
स्येति। किन्निमत्तवैवतन्नेनन्दशाहादिसंबंधि मातृश्राद्धं मातामहमातृसपोत्रे यथा
दृश्यः। मातामहस्य मातामहपिंडोदकक्रियाकर्या पुत्रिकापुत्र एव धर्मो मनावलह
तिा वा हत्वोपमान्विवस्त्रीवकत्म रात्मकपिस्त्राचादित्यवातो कर्मप्रदीपनाप्य द्वितीय
स्यमदमीकंदिकाः॥ वर्त्मावदर्शिवाह मिका स्वावस्य मित्रनपितृसमानयवि
क्षिःत्ददानी मत्नत्रिपितृतेनिवान्वष्टको पूर्वस्या कर्मण्येदृशादित्यादिना वार्षिकस्य कल्प
वैवंसमस्यंनिरमाहापुरुषोयात्मनः कर्त्तुः सान्तवो परिकीर्तिताः मध्यमादर्शान्यस्या
तेदक्षिणतत्क्रमाण आत्मनः कर्त्तुः पुरतोऽग्रदेशात् यापि भवति सा वायव्यां पूर्वापरि
कीर्त्यते। कथमेतत् त्रयमध्ययासेमएतयापूर्वेणागतास्मपर्थः कर्त्तव्यादनगतौव
तो त्र्यमध्यमासाउत्रेत्याह मध्यमनेनो नरापकन्त्वा सा पूर्वमन्यत्र त्रैनेनो नरो नरदा

नवोपनीतस्य पदकाभिरक्ता। अथैताः किं मया कार्या इत्याह। वायव्यादिदिक्षु
खातास्ताः कार्याः साङ्गुलास्ततः तीक्ष्णा नायवमध्यमध्या नाव इवोभिरन्तु। वायु
आग्नेय्यादि वायुमी द्वंद्वं तयोस्त्वादिंक्षु रवे। अंतो विद्धो नयामांता नयावमध्यस्व
मध्या दरात्रकार्यं मन्यतु उक्तिसंखननं यजमानेन कार्य इति। सर्वत्रार्थः अथ शंकु
कीलस्य प्रमाणहारं शंकुश्च खादिरः कार्यो रजतेन विन्यषितः। शंकुमिवोपवेषश्च वा
रस्याङ्गुलस्य पात्रे वेति शंकुपरिखनननियमाय शंकुः कीलकः सखादिरः खदिरका
ष्ठमयः कर्तव्यः। प्रस्तत्वात् कृती किं च शंकुः रजतेन तारेण विन्यषितो लंबतः पिन्यत्वा
रजतस्य अथ प्रमाणतः किंमानमिति निर्मितेनाचार्येणेतरस्य रूपस्योपावपस्यापि मान
माह शंकुरत्यतिउपवेषश्च प्रादेशमात्रं काष्ठं वचावा चैतस्य खादिरत्वविति [illegible]मा १२१
त्र [illegible] अथाचार्योक्तत्वात् तं कुर्यादिति चतागमेवं वक्ष्ये साक्षात्कारकरस्यार
स्तत्वदाहादिना पावनत्वं संधाननात् अतो वनिष्ठामेवं करणं कार्यं यतो वोदनानं

स्तलीवादिस्यदुक्तं अथ कर्षूस्तरणं किं दिशा उक्तो कुर्यादित्याह। अग्रमाग्नेयं उत्तरः
कार्यं कर्षूणां स्तरणं वानेः दक्षिणं ततं तदग्रस्तु पितृयज्ञे परिस्तरेत्। ४ अग्रेरग्रात् अग्रा
आग्नेय्यादिमित्यर्थः। तस्मात् प्रागग्राणि यथा तनयात्तेरेव मणेर्वत्ने वहुले उत्तरेदं तैः दि
अग्रेयाधित्वम्भकस्त्रीमाप्य वाससकरणं स्तर
स्तृणां कर्षूणां स्तरणं वर्तेयाः ननु बहुवचनात् पिंडपितृयज्ञकर्ष्वीमाप्य वामवकरणं स्तर
णाभावं किं न हि दक्षिणां तामिति उराहुः प्रात्रपसव्यात्तो दक्षिणां स्यादिर्यं तो यस्मा
सयंतथा एतेनोदगंतत्व मपि सिद्धं पितृयज्ञे पिंडपितृयज्ञे तौ नदाग्रेर्दक्षिणायः प्रस्तत्वा
उत्तरेरव परिस्तरणं कुर्यादिति। इदानीं कर्षूसरूपनिरूपणमिमिति नाचार्येणवानेन
यो न तस्य स्रगगरादिद्रव्यस्य संज्ञा यत्नीकरणार्थमाह। स्रगरं सुरत्रिनैयं चंदनादि विलेपनं
स्तावी राजनमयकं पिंजूली नांचदंजनं। सुरत्रिः सुगंधि विलेपनाहैं चंदनादिद्रवं स्रगर
संज्ञकं तानव अादिशाद्वाकुर्यात्तासि एतानेतस्य स्रगरवादिन्। अस्य मा अपी आचार्य
वचा संभावतस्यो वियांजनमित्यनेन पिंजूली नोसात यदंजनं चपातान्दजनराद्दन्तासे

वीरंजनमुतंवणिक्सिद्धमनंतादहवकंजलादिनुपीणाद्युपपत्तेनानिसृष्टांकाकर्तो
व्यति। अथेहसंदेहः पश्चात्समूर्णोक्तरणमात्मकरायेदिनापरव्यजत्। ततानाअसणानमुमा
नुदद्यानुदानुपवेश्यश्राद्धमारभेदितिपाचावदाचार्यैः॥६॥ आचार्योक्तद्व्यमेवंव्यवस्मार
न्वसारापरिपुष्टंवरुस्तानीप्रदृतियथायनप्रकारणकर्मोर्थंमुपगुआयोगिजाप
यानानस्त्रवैदहिरणंयदहिरणाचार्यस्थापा। ततोनंतरंश्रुचिः कृतोदेवपूर्वदिविकाद्वि
जाच्यां अन्यर्चविगतवेगः श्राद्धंकर्तुमारभेदिति। नाचार्याणांवमनाद्यानन्वादवादे
वंनवतीस्वचगंतयांकृतः आदेवनामेनस्यरस्तोविचातनिकेः अतोयेनाविदेवपूर्व
वैमिक्तस्यानयथोन्नमनुः यंपामारदन्ननंतउपूर्वदिवंनियाजनायनाः रक्षांसिविप्रलं
जन्ति श्राद्धमारक्षवर्जितमिति। पूर्वप्रथमां कथमारभेदितिस्मृत्वातंतयानिर्दश्य
नस्यववाः संकोचयंति नोद्धकादिनानविधिविशानाथमाद। आसनाद्यर्घपर्यंतंवस्रि १२२
क्रमयथेरिति। कृत्वावर्मीयपात्रेषुउत्तंदद्याद्विलोदकं। तदासनाद्यर्घपर्यंतंतत्रतत

था। तदेतदासनाद्यर्घविधिकर्मेवयथाप्रकारेणव्याख्यातम्। नानानाम्श्राद्धकल्पशास्त्रेदर्शितमुक्तं। त
द्रष्टव्येषुनयाप्रत्याग्रथानंतरंजनादिन्यपात्रेषुवर्णेणांवावन्येयवदानाय आचार्येणोक्तं
तिलमिश्रितमुदकंदद्यान्नवर्ज्ञैरपयोरापः पात्रमधुनंवत्रिचशापर्वसंनिकर्षक्रमेणाउ। तद्रोप
मंतयेन्तिलोदकंतिलमिश्रंतनं। गोत्राद्युच्चवादानयेवात्रन्योन्यनिरवधारा। मंत्रणदयान्तचे
न्नेतदीपनत्ताशोदद्यादिन्येतिउच्यत्वपो तनयुक्तनः पित्रादिपात्रसंनिकर्षक्रमेण। निवेदेनं
तु। स्यापनचंदनादिगंधसवामिश्रितमुदकंदानयं। पात्रेउपात्रेष्वेवतिशेषत्वत्त्रापिमं
त्रकरणंदर्शयति। इदानींतद्विपायपात्रविशेषणनिषेधायेतदाह। आसुरेणतुपात्रेणयस्तुद
द्यात्तिलोदकं पितरस्तस्यनाश्नंतिदशवर्षाणिपंचच॥९॥ उक्तादेपात्रांतरस्कंटीलोयकार्यमिदं
अपासुरपात्रंमत्रविद्वत्मसीयतद्व्याह। कुलालचक्रनिष्पन्नमासुरंमृन्मयंस्मृतं। तदेव
हस्तघटितंतादवरक्षवरितस्थाल्यादिदेविकंनवेत्॥१०॥ मृन्मयंपरकं न। तत्पाविकर्मकारि
तयानामाद्विद्वत्मोतरमतमितिमृदर्थः। तन्यात्रं आसुरंभक्तरपियंमुनिनिम्नतवेतं। अप्य

चेतसर्वेत्राणां उपयोगि निर्बन्धं किं तर्हि तिदेव मत्वा त्वं तु मद्वारि नाहस्यघटितं वारस्तवं मनत्रा
ज्यस्थाल्यादि विषये दर्विकादेवकर्मोपयोगिन्यो वतू पात्रेणतनेन तद्धतं भवति चत्त्र घटितं न कर्तव्यं
तद्वनस्य सिद्धं पितृपात्रार्थं भवतीति आदित्याद्योयवादि हवनीय द्रव्य ग्रहणाय मपात्रसंभव
दर्शनार्थः एहा च वचाना नष्टे कृत्रि कुलाल चक्र निषेध दर्शनात् तद्वेन सिद्धं स्थाल्यादि दर्विकमपि
न भवति किं तु एक घटितमिति सामान्य हस्तग्रहणाच्चरु मादि सिद्धां दर्विकमप्यपि प्रशस्यत
इति एतद्वा योग्यं ऽतः मन्तु मौलि कुलालास्य चक्रोत्पन्नान् दनस्थाम्न मयौदुंबरी वा
पीतमुख्याल्पास्तत्समादि संपद्यासंपत्तिः एवं मणिकादिकरव्यं त्रिपारितोसि प्रसंगानद्य किं वि
अने नारले भोजनादि पात्रमप्यनत्र्वं पराकं ऽतः अत्रोपि सम्यक् तयास्तु रत्वे संपान्नः
तथाहाम्न म्ययन पात्रेणाय आङ् भोजयेत् पितृन् अन्नदानायु अन्नो न्मान न रक्षं उज्जेना इति
जं धानुब्राह्मणमात्वा पुष्पाण्ड मुभवानि वा सुपर्णं वा न तु आवर्णेन आयो कुर्यादन्तरं जं धंदर्दे १२६
नादि बहुवचो अमरः कन्द्रैरं ऊ उ मादि द्रव्यदानदर्शनार्थं न ब्राह्मणपुराणनिषिद्धां कल्परिका

दिष्टान् प्राग्धृतं वर्वेकमेण ब्राह्मणमातः सविप्रश्नरीरण्यादि हायन यार्यंत्र लोकानि त्वपाणि
यं नि वपाच वसन्तं व पक उख्यमानीति एतानि वाक्येत्रापाततु म्याद्वेण ज्ञापकः एवं सप्तगुप्यत्व
ख्रुरुरक्त्रे यदि वा वेद्य नेन नत्वेति शेषः ज्ञाताव च व एवं करणान्तरं अग्नौकरणहोमं कुर्या
दित्यर्थः प्रसंनववैति अमानुनाण्यवायोरिस्तुनेभता व गंतव्येति तन्त्वग्नौ करिष्यामीत्यामंत्र
णं द्राष्यन दत्वादि संदिग्धाचार्य वचनाद् तदुपवीति कर्तव्यं तत प्राचीनावीतिनेति तद्द्ये
माह अग्नौकरणहोमस्य कर्त्तव्य उपवीतिना प्राङ्मुखेन वदेव च ज्ञानुहोतीति अविश्रावत
हविरग्नावत्र यन यत्र तदान्यथा करणं त्वाग्निकीय संज्ञात स्य होमः उपवीतिना सम्यक्त्व ता करवैव
प्रसत्त्वाच्चा त्वाने करण ज्ञापकः अथना चार्यैर्नुक्तेव म तादर्शनाय अतः एतत्करणमप्यपि
स्यात्ता प्राङ्मुखेन निदेवेभ्यः सोमायपितृमत इति भ्यः प्राङ्मुखेन नत्वौ निःसृ वेन वा जुहोति हो
मं करोति यतमानो हविरत्पर्णेत्याण इत्येवं विधानात अन्ने वैदस्य श्रवणात् पर्यंपरानुएव
चाद्दा मुन्नारवस्य चनो द्रष्टयति अनेन निम्य होमाद योपे वदति इसाः इदानी मन्नं करणमत

तस्मात्॥ अपसव्येनचाकार्यौदा होणाग्निषु स्वेनचनिरूपयद्दविस्य स्मादन्यासेनाहि हुय
ता॥१२॥ नैव रूपन्तवाद्दतो आग्नौकरणहोम इत्यनुवर्त्तते। अपसव्येन प्राचीनावीतिनादक्षि
णामुखेन च कार्यं अत्राद्दियतोऽस्मात्परस्मिन्देवायहविर्निर्मथनपवित्वा अन्यास्मिन्नहुय
ता होतृविधीयते इति किंच तन्त्रवन्निर्वापिन्त्यादुष्टिनिर्वापामीति पितृणां हविर्निर्मथ प्राची
त्वादिनदक्षुतं युक्तं। किंच सोमाग्निदेवयोरपि मध्यवर्तित्वादपसव्येनैवदद्यादिति पतन्त्रेक
दोगगार्ग्यनायुनिरवेश ज्ञातव्यं अथ अन्यो सत्यचिकत्यात्तंन्तवन्निति चेन्नाभिवा प्राङ्मुखे
निवदवेन्यदस्य नकारकरणानिरमान्। तदुक्तं नयतायिथा तृद्या अन्यच्च आग्नौकरिष्यामी
त्यारभ्य आग्नौकरण अतत्रदक्षे प्राचीनावीतिना वाच्यात्तनन्तस्य मितान्नेनत्वा
वाय्यौ पुपवीतिनेत्तु स्ववानिति। अतोयदुक्तं तदयुक्तं। अथवा आग्नौकरणहोमस्थेत्यनदक्ष १२५
पूर्वकप्रकरणोप्रशस्तं। तत्र वाचयति पिण्डपितृयज्ञवत्प्रेमपसव्येन च कार्यमिति आचारस्तु। अथ पिण्डपि
तृयज्ञे कथंमन्त्रोच्चारः इत्यात्। स्वाहाकृयो मन्त्रात्त्रान्तनवेन जुहुयाद्धविः। स्वाहाकारएवजुहुयात्यौ

पश्चान्मन्त्रं समापयेत्। चेति सामगानामेवं करणं नापरेषां। अत्र छंदोगगार्ग्यनायां आग्नौ
करणहोमे मन्त्रान्तस्वाहाकारं कृत्वा योतिप्रवा हविः प्रक्षेपं निरूक्तान च जुहुयात् तदक्षिकर्मणि
स्वाहा। स्वाहा आग्नौ विप्रोपमेन मा ग्निर्विज्ञातियरहति। स्वाहाशब्दो वारणहविर्दुत्वा ततः सो
मांथपितृमते कव्यवाहनायेत्यादि कं मन्त्रं समापयेत्। मन्त्रनिर्ज्ञाता वेकवचनं यमार्थः॥ अन्य
एतदविदित्वा सोमाय पितृमत्यवर्तित्वात्तु पितृमात्रेषु स्वधाविधानात्। स्वाहाकारस्यादेविक
त्वात्। अन्येन मा भगनां मन्त्रा भ्रामादर्शनं॥ अपान्वहृक्ये सोमाय पितृमते स्वाहा अग्नये कव्यवा
हनाय स्वाहेति। अपानाग्निरग्नावग्निं दिया कृयो जुहुयाद्दक्षिणतरदृशेन निमित्तेनादत्त्वेयः पं
क्तिन्दर्दून्यसतत्पाणावनग्निमानां कृत्वा मन्त्रवदन्येषां तच्छेषं पात्रेषु निक्षिपेत्। अनग्निमा
न्वकपंक्ति गृहीतानिपितृश्राद्धकर्मणि यावित्पादेव पितृमाता महं पंत्कीनां भाच्यन्दर्दन्यः
प्रथमोपविष्टो न वा नित्यादि विवर्द्धिन इत्यर्थः। तस्य पाणौ कृत्वा परिमन्त्रवनठ तन्मन्त्रेणहविर्दु
त्वा ततोन्येषां पित्रादिपंक्तिविप्राणां पात्रेषु मौनेन क्रियां संबंधिशुतच्छेषे अमन्त्रवदन्ये

क्षिपेत्। यजेत। अथ सर्व्यः अन्यथः मामग्रादयो दैविकादिद्विजस्सायवोपवीतादिविधाने
नत्वर्वं कुर्युः ततः पित्रादिपात्रेषु तच्छेषमिति। अन्यथा मंत्राम्नायनेन गप्रसंगादिति। एवं
मितरत्रापि विपठनयाग्निवंशत्रयोजनापित्रे पितृपंक्तौ यान्यदृष्टं नात्र यमेन भवतितन्पाणा
वेव केवलं मंत्रवत हुत्वा ततो मातामहादिपंक्तियुक्तानां पात्रेषु तच्छेषं निक्षिपेदिति। अ
न्यत्रापि। अपसव्येनैवाकार्यमित्यर्थः। कन्याद्ग्रयेकव्यवाहनाय स्वाहेत्याद्विशेषां तरपराम्
तदुक्तं। आपस्तम्बस्यापि त्रैश्राद्धे पित्रादिपंक्तौ पितृतन्त्रवृत्तौ उपविष्टयो द्वैः प्र
तिपंक्तौ मनुष्येणा भवतितन्पाणौ मंत्रवद्धुत्वा। ततोऽन्यत्र तच्छेषं निक्षिपेदिति। इयमपन्य
त्रापस्तम्बपारणे स्व हस्ते कर्त्तव्ये ना। अग्नौ तथा इत्याग्नौकरणं यद्यपि प्रकारप्रदीपमानं नाग्नौक
रणमेतन्नामधेयं भवतिस्वान्तः स्मार्तग्निरपचारादावन्नेकर्येदिति एतदनस्यानिष्टं। ततः पाणि १२५
दानविधानं नंगप्रसंगात। आचान्तेनाग्नौकरणविधेनानंतरितार्थमिति चेत्। गमेयं विप्रश
रीरस्याग्निसत्त्वस्मृतेः तदाह मनुः॥ अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेद्यो ग्नौ

वीदिति मंत्रवर्णात्॥ अस्मान्नावादत्सा ज्यादिषु दानविधाना तत्त्वादाहसत्यपुराणं॥
अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणौ वाथ जलेपि वा। अजाकर्णेऽश्वकर्णे वा गोष्ठे वाथ शिवान्तिके
अन्नावादित्यर्थः। प्रस्तुत्रमावातस्यानाहुस्साग्निरग्नावेत न्नुत्वापि उसर्थमन्नमेव होमयेत्
दिवंविनापि त्र्यं वित्राष्टमाप्य पुत्तनामेतच्छेषे देया तदुक्तं। पि अयः पंक्तिसूत्रदेवदत्तानेन प्र
थम एवं मंत्रनियमात्। साग्निमितरैहुतं नोपनादयमित्याह॥ त्रिविक्रमः त्वश्चात्रं कर्मामिति
वेन साग्निपितृणामपि स्तोत्र यत्स्थाना प्रीतम्ब प्रतिसंभवात् अपरेतरपाकपरिवेषणे
न्नतिपत्रीतेरस्थितिर्येन तान्यिवं उत्तरोपप्रायश्चित्तात्। श्रोतं तु योग्यावदितिपितृस्थान
त्रयस्थितिमास्तयपुरः। अग्नौ हुतं तद्देवस्थानं भूमिस्थानीडिगतपाले प्रीणंतिपितृस्थं
स्थापिंडदाने वापि स्त्रनितिविंतायत एव मतः साग्निविषयमविगमात्स्वयमः। आग्नौकरण
शेषं तु पित्र्येन प्रतिपादयेत्। प्रतिपाद्यपित्र्यानां तु नदद्याद्वैश्वदेविके इति। अपणुक्ततः
साग्निदाव नदद्यादिति। अनग्निहोमात् सर्वदेवनृप्तिसिद्धेको भागं तु मार्दवविद्विजदाने

ति। अनेनानग्निप्रतिनिधिरूपमप्यद्विवाह्निजस्य कार्यं प्रथमं कुर्यादिति। मंतव्यं कथ
मिति चेत्। अग्निनाग्निवत्सर्वं देवसत्वात्। अनेनोक्तपक्षो दृढितः। ग्रहतंत्र अनग्निकस्य
विप्रस्य हस्तोग्नौकरणं स्मृतं दिवस्त्वौ हितं कुर्यादिति स्मृत्यंतरं मिति अन्यच्च अनग्नि
को यदा विप्रः श्राद्धं कुर्वीत पार्वणं। पदे वे पाणौ तदा कुर्यात् ग्रौपं दद्यात्रुपेटक इति प्रश्नतंत्र
स्यतो। एतेनात्र विप्रहस्ते अन्यान्न परिवेषणमनुमीयते। आचार्य वचसो नाद्धर्मकर्त
व्यता नास्ति मत्प्रभुक्ता। न तु त्ता। यत आह। दानयज्ञतपः स्वाध्याय अध्यापनं संध्योपासन प्राणा
यामहोमादेव पितृमंत्रोच्चारणब्राह्मणार्चनादीनि प्रणवमुच्चार्य प्रवर्तनीयदिति। दर्शपरि
शिष्टं चान्यसत्यवतपरसोमोदवनापि तत्कर्मैवात्रानेन तन्त्रं तत्सर्वेन नवे सिद्धिकारकं मि ति
तदुक्तं च कौमारखल्वादिषु अभिमंत्रत्वाद्यं कारकरणं सर्वमंत्रादिषु प्रतिपन्नं सिद्धं प
रं संतप्रमंत्राणामसावादिषु सर्वत्रस्यादुतकर्यं चिदन्यथाग्नौकरणहोममंत्रप्रसंगादा १२५
हनां अयो होममंत्राणां प्रथमादिषु अत्रावितत्। अन्यपाणं वा वित्तप्राप्तानां कार्यमात्र मनादि

त्वाद्धोमसंबंधिनो मंत्रा होममंत्राः यथा स्वाहा सोमाय पितृमते इति बहुवचनं प्राग्व्यर्थं।
एतेषां प्रथमादिषु प्रथमप्रयत्ने कोंकारोच्चारणं क्वचिदग्नौकरणमंत्रादन्यत्रापि
प्रयुक्तो न स्यादेतिनात्पर्यं। नों कुर्यादिदाकारं न कुर्यादिति। एतत्सर्वं तत्स्पष्टमंत्रपरं वचः। तत
त्। यथा स्वाहा सोमाय पितृमते इति मंत्रे केवलस्वाहाकारेण होमकरणात्पसायुप्रथम
या मंत्रादिकत्वासंपन्नीपदान इत्यनमात्रयः एवं तत्र तुल्यं भवति स्वाहाकार सोम शब्दयोर्मदावा
दावोंनकुर्यान्नापि वित्तस्वाहा द्वावेवकर्मेन न कुर्यादिति। अथ नामके वलमग्नौकरणमंत्रत्वं
नियमः। नेवं वित्तं तर्हि अन्यपाणं वा इति। वैनापि कारणं तु इति तोषि कार्यं ज्ञापकः। न वित्त शास्त्रावि
रुद्धः संतत्वात् इत्यर्थः। तथा मंत्रोपात्तस्त्राव मनादिना प्रायश्चित्तकरणे स्महाएतनुसं
चवेति कार्यमिति वाक्यशेषः। आदित्यावशो विश्वादिस्मरणज्ञापकः। सर्वे स्वा प्रायश्चि
त्तकरणवचनं पितृमंत्रोच्चारणेतया अयमर्थः। व्याहृतिहोमादिषु संकल्पविकल्पेयु
तेषु। यथा उं भूः स्वाहा। उं भुवः स्वाहा। उं स्वः स्वाहा इति तत्र तत्संतत्वा मंत्राणां ब्रह्मणो भूर्तुवा स्वार

स्यैवं अनित्याहुतिप्रणवकरणेऽनुकुर्यात् । किंतु पुंसवेषु वः स्वः स्वाहेत्येवमेव स्या
दिति । प्रथमः कार्यः ॥ अथ द्वितीयः ॥ अत्र विचारविदपि संस्पृष्टतया क्रियमाणानां होममंत्रा
णां पृथगादिश्वासावादेशः पृथक्त्वप्रणवोंकारं न कुर्यात् किंतु प्रथमाहुतिदानादावेकवारे
वसत्वात्तनादावाद्यश्चा इति हवनमंत्रमनुच्चार्यमिति । अथान्योंकरणनिमित्तत्वेनोक्तमानत्वाद
निवार्यनियमाः । नवं अविसृष्टानां होमसंबंधमात्रविकर्षवर्जितानां । अतः सर्वमवशिष्टं त
दिवत्स्यात् संस्पृष्टानामित्यर्थः । अन्येषामधोकरणहोमादंतरितानां स्वरादावावमवकर
णमित्यर्थः ॥ यागः असंस्पृष्टतया होमकरणकर्तव्यानां नामृदलादिप्रायश्चित्तादिकर
णानुसंबंधश्चद्भवत्यां तदोंकारकरणवचः कार्यमेतानेनदर्थमाहकार्यमिति । आवमनादि
नानिमित्तेनांतरयेत्यानंतनम्ः पुनरितादुहितदानादावपित्वोंकारमोंकारस्वकरणवं १२७
वः कार्यमिति । अथ द्वितीयः ॥ अथ तृतीयः ॥ अत्र विहाममंत्राणामादिष्वपृथग्यथावोनोंका
रं कुर्यात् । किंतु मित्थकांतरा प्राणमगृहीत्वा वाहुतिदानमंत्रसमाप्यैति । नर्हि होमे

रवोदत्रेरवनानिमित्तैः वनुवावसवेन

त्रसृष्टांतानां सर्वमंत्रेष्वयं नियमः । नवं कथं नर्हि अन्येषामग्निसंबंधविकाराणां अनिवेशा
दिमंत्रवमनादिनाविधाः विसृष्टानां प्रसक्तत्वाद्धोमसंबंधानुप्राणादिग्रहणेनेतत्पृथक्कार्यमि
ति वरात्रादयं विशेषार्थः । अथाग्निहोमादिनिर्वत्त्वभावात्कथं होममंत्रसंसृष्टत्वमिति वेत्तदु
च्यते । स्वाहेति मंत्रनियोगात् । अन्यत्र प्राणाग्निहोत्रादयो दर्शिता । इति पिंडादिप्वाशाविलोकमाह
विरोधः अनिस्मृत्यर्थः योर्नानार्थयोगात् । अथाचार्यकल्पे स्थितेष्विति तत्किं मितस्येतदादिदृष्टा
यैः सक्तपाणिनादत्ते पिंडुलीगृह्णीयाद्दक्षिणेनाचेखामुदिति । न किंमितस्येतदादिन्यायो
सव्यः पाणिरिष्टः । नैवं किं नर्हि तदाहे ॥ सव्येन वामेन पाणिनेत्येवं विधं आचार्येण समुद्दी
रितं परिग्रहणमात्रं न सव्यस्यादि आतिव्रतं । १७ यद्वत् अत्राग्निगृह्यशास्त्रे सव्येन वामेन पा
णिनेत्येवंविधं आचार्येण समुद्दीरितमुक्तं न सव्यस्य पाणेः पिंडाद्यादिद्रव्यपरिग्रहणमा
त्रमयव्रतं नियममादिश्यानि वर्षयति न त्वप्रेरवनादिकरणात्मपीत्यर्थः । अतानेनोवादत्रेरवना
दिनकुर्यादिति । ऊनः अनादरो सर्पकरस्वकरणाधिकारात् । अथ प्रहलीकरणहेतुरितिं वे

नामेवं ग्रहणाद्वेरवनयोः प्रत्यवभिमन्त्रितेद्वादृत्यार्थे हस्ते: ननदाय यवचोर्थार्थत्वाद्धे लित्र
यिवत्स्थिते सव्येन गृहीत्वा कथमुद्धेरवनादिकं कुर्यात इत्यात वक्तव्याद सं संगृह्य दक्षिणेनेतरा
करात् अन्वारम्भवसव्येन कुर्यादुद्धेरवनादिकं॥ पिंडपात्र तत्र दृष्णा आदिरादृढ अमुकादिति
यमपि दक्षिणेन कारणइतरास्मव्यकरात् संगृह्यादाय एवं च सव्येनोत्तरा प्रवर्तं दक्षिणंकरमन्वा
रभ्यान्वारब्धं विधाय कर्तृणामुद्धेरवनादिकं कुर्यात॥७॥ यावदर्थमुपादाय हविषोर्णे — र्थकं
चरणा सह संनीय पिंडान् दातुमुपक्रमेत॥८॥ यावदर्थमिति पादार्थे पिंडदानरूपमित्यर्थः
तावन्मात्रं श्राद्ध हविषः श्राद्धार्थे सा[?]वंजातं अनेकमनानागं यत्पात् पिंडान दातुमुपक्रमेतानारभे
दिति अत्रावनेजनादिकमाचार्येण कृत्वान्न प्रपंचितमिति अत्र पिंडदानमप्याचार्येणात्र
त्वादनेन किं कथ्यत इति चेन्न सव्येन गृहीत्वा दक्षिणेन तेषां दानार्थत्वात् एवमाचार्येण च स १२८
हविः सनयनस्यानाख्यातत्वात् चेति। कथं दातुमुपक्रमेदित्याह॥ पितुरुत्तरकर्ष्वे रेखामध्यामम
मसपुत्र दक्षिणेनाति तु अन्वितं पिंडं नूपवीतनिर्विपत्॥२०॥ एवमन्वष्टकादि निरत्वं कर्षणां

मन्यो न्यं वत्कर्वी उत्तरस्यां दिशि कर्ष्वाः तदेव स्मयात् तत्र पितुर्जनितुः एवं पिंडं निर्वपेत्पातान
य इति प्रतिप्रयोगं ततस्तु पुनः मध्यामकर्षरेखामध्यमप्यपित्र पितुः द्वितीयं ततस्तत्तत्प्रितुः
पितामहस्य पितुः पितामहस्य चामर्थे दक्षिण कर्षरेखा तृतीयमिति एवं च यथा निरूपा[?] प
के चित् वंश्याच रमान् तद्दक्षिणान् उत्तरोत्तरक्रान्त्वादवमुत्तरत्वा यया आरभ्य पित्रादि पित्रादि
पिंडान् निर्वपादिति इदमर्थसमर्थन् उत्तरोत्तरदाने नैव तत्तेन विरोध बोधायवमिति स्यान्म
ति उत्तरोत्तरदानवत्समो मन्दय श्राद्धविधावुक्तत्वान्नव सिद्धिरस्तु अत्र उत्तरदक्षिण उत्तरो
त्तरेन वंनिर्वपदिति उत्तरोत्तरदानमुत्क्रम्य दृढमक्षितरस्थलनिधानात् एवमिहापि दक्षि
णेन तत्पितुरन्वि वंशेन तस्याद्दक्षिणरोहस्यालीकताबानस्मृति। किंच यथैवं तस्यास्त्रयाचार्येणपि द्र
वैस्यां कर्षांनिदध्याति तत्रोमगृहीत्वा सावपते पिंडदत्तनेनामिवं तावतनु तविमतो युक्तम
तार्थे अनेन न पिंड पितृयज्ञो नंतत्राच वंशस्वार्थे: उत्तरस्यां दिशि कर्षरेखा: न तरकर्षरा तात्र
यानुसेनार्थः न तु पिंडदानप्रत्यवनेजना नंतरमाचार्यो यादवनगादि अपपर्याय दक्षिणतरे

ग्रासा — — — देन कृयं कर्त्तौ विधीयत इत्याह ॥ वाममावर्त्तनं के विदु इगतं प्रवदन्त
सर्वं गौतम सांडिल्यौ सांडिल्यायन एव वास्य केविदुवार्यो वाममावर्त्तनमत्र दक्षिणाव
वामावर्त्तनं चेदगं नमुदक्षिणामनेन पर्यंतं प्रवदंत प्रवदंति कर्त्तौ मित्यर्थः ॥ गौतम सांडि
ल्यावाचार्यौ सर्वं मप्या वर्त्तनमपउनरावर्त्तनं प्रवदंत इति शेषः न केवलं मतो किं च सांडि
ल्यायन आचार्यः सांडिल्यस्यापत्यमित्यर्थः ॥ एवेति नियमाद्यत्र ग्रंथ अन्य विधि विकल्पः ॥ २५॥
ततः आचत्य प्राणमायमपि तृष्णीव अपपर्य तः जपस्तेनैव वाचेत्य ततः प्राणं प्रमोचयेत्
तु ॥ २६ पिंडादिदानानंतरं उ नो विधानादावृत्यावर्त्तनं कृत्वा प्राणं प्राण संसारिणं वायुं नि
यम्य नित्रं विधाय विन्य... सर्पर्यं तवोयपार्थ नो यथा दस्त्रः स्मृतः नित्य का नमनात पितृरा
दीनु अथ यनु विविंतय नुतला विपत्य दिवर्त्तं वर्त्तमानो अनादमीमदंत पितर इत्या वार्यं एव च
सनिजप स्तेनैवावर्त्तनेन नस्याद्वत्यागमत तनो उवंपि नाभि मुखो भूत्वा प्राणं पूर्ववत्स १२९
दूं प्रसारयेत् ॥ प्रगो नुं इ के विवाद्वन्द्वो गौतम मारिमुनि — तमानार्यः — उक्तस्मावदेव पूर्वको

दिगु कृत्वादिविस्तरणो विक्रमः अथवाचार्यो यदित्याह ॥ मावाउ — प्रथमांस्थालीपाकवाकं व्यंजनमन्वा
हार्यैस्म्येनद्विषयकिं विद्विशेषमाह ॥ सांकं वफाल्गुनाष्टम्यां सर्वं पत्न्यपि वापवेत् ॥ यस्तु शाकादि हो
मं स्वकार्यैः पत्नी पूर्वकाद्वृता ... स्वावर्त्त्य ... कासं गाद्दत्वाद्यर्त्वे प्रकार प्रारंभार्थः ॥ शाकं वा मुकादि
तदेतद्य फाल्गुनमास ... नाष्टमी संहायां तित्वा सयमा मनापवेऽपणं तथ यजमान इत्यर्थः ॥ अपि वा
ध्रुवा पत्नी यजमान जाया पचेदिति विभयत्विदः अत्र मर्थः यजमानानामामीपाद्दन्यत्रि ... पाको
त्तत्स्मादेकेन कारयेत ॥ किंतुः हविः पाकादिनारणकाले भवि ... अपि व्यंजनपाककरणं किं ... मन्येत
पिव्यंजनपाककरणकेशाल स्थादीपिजमन्वान्वया वितव्यवेत् ॥ न तत्रानाड्डुरूपत्रयातान्यत्रलि
तानवदिति पाकरात्रं कं स्मादि वय मेकमेव ॥ अथ फाल्गुनाष्टमी साधारणा पूर्ववप न्दा ष्टमीवा
नि स्वयं राखं पत्नी परतया र्थयंति ॥ अपि वेति वान्यकर्मणो न्यथान्वो पर्यंति प्रसंगतानंति एवं च वा
तु अपपरा दिकमं लोन यजमानं जे प्याद्नाद रणीयं ॥ अथान्यानयकर्मण्यो विपरीत्यमितिचेत् ॥ मेवं
नस्यात् कुर्यातदित्यने न नावार्येण यजमानगतधर्मस्यावातत्वात् ॥ यद्येवं नस्यान्तदा नार्योपि पत्नी स्व

गरपेणप्यावदवदृष्यतेतेनत्राग्नेवमित्यतः कामं गृह्योग्नावित्यादिनायजमानासंनिधिविषये
चासादिति। आपतद्धोमः कथं कार्य इत्यात। यस्त्विति विवेत्तेशावेनानिद्धोमं ददीयतित्यन्वाद्याह
येत्यादि मित्राकसंनवार्थः। आ— —पूर्वाह्णात्मध्याह्नावधिर्द्दोयवदानादानादसार्थः। अनिदध्यो
तोद्दवार्थ इति। अनेनात्यार्थेवकसायित्वावद्धोमस्य प्राप्तत्वादन्यस्यार्थवादित्वः प्रभृतौ॥२३॥ अथान्
ष्टकाविषये तावदेवमाहावार्थताः मतोः अमांसा रविकी त्येदित्यादि। अत्र नाम तद्भवन्तिद्धमादि
ष्टुनिमत दर्शनेनाप्यस्य पूर्वार्थः। चाष्टकात्राद्धं वदा कार्यमितितदर्थमाह। अन्वष्टकां मध्यमायामि
ति। गोभिलगोत्तमो। वार्णकं दिष्टमवीष्ठुलोसोमनेष्टकासुक्तं॥२४॥ अन्वष्टकान्योन्यन्वतीत्यन्व
ष्टकं। मध्यमायामिति नवमीश्राद्धमित्यर्थः। तदतगोविल्यगृह्णमाद्यावायावेवत्रां। नकेवलमेव
वृक्तिं तर्हि वाकेवदिष्टवनन्वभ्रान्यस्यापत्यर्थः। तत्पुनः कोमः ज्जापयामावार्थः सर्वासुमासचतुष्टय १२०
नवमीषु भवतीतिमात। तस्मान्तथापि किंचित्कार्यमित्याह। प्राया अपर्कालिकादिनादियुगवादि
पंक्तविरासनाश्चिकारप्रावरसमरसाद वद्दिजसुभागादत्रापि कथं कम्याकल्योमित्याह। स्थाली

पाकं पंचस्थालेनेत्यादा अनुकल्पिवं अपायन्नं भवसाया। अरण्यागोः पयसा वा॥ एवामितिनिय
मार्थः। स्थालपाकस्यातत्रापवनं इति स्थालीपाकन्यायतं कुष्ठस्थालेगवादिपशुविधानस्थाने। अनु
कल्पिकं प्रतिसंततिकृपं कुर्याद्यजमानः। अपेतमुदकेनमहिष्यादिदुग्धेन वाकिंतर्हिस्थालीपाकं
अपन्नं चतुर्णा। वसवत्यादिषुगणुहितायाः। गोत्मार समेयाः पयसन्नीरस्यां रोनअपये दधिअ
यतः। नोदकेनन्नवमहिष्यनादिदुग्धं स्थापी स्पर्थः। जलपिलन्चादवयवापोत्पष्टीपवमइति व
कर्त्यं यजमानस्येति कंदो नामभाक्तादसी॥७॥ इति गोभिलमतिव॥ श्रीमद्भवत्रसरात्मजमिश्र आधा
दित्यविरचिते कर्मप्रदीपभाष्ये द्वितीयस्याष्टमी कंडिका॥७॥ तत्रोन्वष्टकादिषु कस्त्रौदिन
त्यविशेषपविधिः संप्रति सायंप्रातर्होमत्यादि प्रकीर्ण प्रायश्चित्त प्रकरणं प्रारंभार्थमिमधि
कारस्पातः। सायमादिप्रातरन्तमन्वकर्मप्रत्याख्यातदर्शितं तत्र मीमांसा कामन्मनीषि
णः॥१॥ मध्ये निएसु एवं प्रातर्दिनमानतिनिपातार्थः। सायमादिप्रातरंतायस्येति तन्त्रषाएवं प्रातर
तं चमपि मनीषिणाश्रीमंतः सायमादि। प्रातः पर्यन्तं एकाचूलक्षणमे[illegible] तक्रमी त्रियाविशे

कांडा तेर्दर्शः पूर्णमासोपि वाग्निमः थ आयाति
सहेतवः सर्वदादिरिति श्रोतः अर्थं प्र स्मृद्धि तत्सत्स्मृत्वा तद्धूर्वं सनंतरं यच्च कश्चिदग्निमाधुर्युः दर्शेमावास्यात्राप ति अधिवा पवान् .२

ग्री२ यं प्रवर्त्तते । प्रवदंतिनवेवसामंतदेवं किंतु दर्शपौर्णमासमिति दर्शेमासुर्ण्यार्थे विग्रहः एवे
तिसायंसमयहोमवत्संबंधदार्श्यर्थे एतत्तेतयोरंतरान्तसंबंधिसमिति तर्द्धुदर्शणवामाद
प्रयागं तस्यादिति । गम्यते । कथमिति । विनार्न्तूर्णाङ्गुत्यनंतरमावार्थे प्राप्तिमायमाङुत्यपने
मएवेत्यादिना प्रातरं तस्यदर्शितत्वात् तनवानवष्टातकर्मेति सुमिद्यादिवत्सम्प्रमनिप्रतंदृ तिवश्च।ऊता:
रस्ताद्धुपरिष्टाववस्यादिनानावबोध्यत्वात् । अत्यैवं पृथक्कालत्वात्भेदासमिति यथेत्तेणादिव
सम्पूर्णविस्यादितिवेतामिवं । सायंहोमानंतरमवततसंभावात्मावात् । नवचनात्कुर्विद्धविं
तिनिश्चितं । अथेति संदेहः दूर्णाङ्गुत्यनंतरं नियमोनता समयसंपन्नेसत्वारस्य
प्रातरवधिविधिसिद्धिः स्तु । परं दर्शोवत्यावार्थवचनादन्वाधानमनोश्रीकरणे कर्मक्रम
नतितद्दर्शमाह ॥ अर्द्धं दर्शमासः पूर्णिमा आयाति दर्शेसंबंधः प्रत्यागतो । हा १२१
तद्यः नाद्यंतक्रमसंपत्यर्थे पूर्णिमासमीहतत्राप्पिपौर्णमासाधानपक्षेपौर्णमासानंतरमपी
त्यर्थः नत्वेनमयं तत्र मतिरोधोवा द्याक्रेन कारणेनिवंस्यादिति इतिकरणप्रमाणवचसोव

सानदर्शनार्थं अत्यैवमन्यथासेव नादिरित्यनेनादितयात दर्शेदर्शनाद्विरोधः इतिमिवं
अनहोमादिसामानां विनाकर्ममात्रपरत्वात् । अथो द्वं दूर्णाङ्गुतान्तरितादिनावकथहोमव
देर्दैयागमपिस्यादिति वेतामेवं अनिसामर्थ्योदिति ॥१॥ अथहोमस्यसायमुपक्रमतादर्थे
वोपिस्यादुत्तान्ववं श्चिनकरणकल्पोस्मील्येतदाह । अर्द्धं दूर्णाङ्गुतः उयोसायं विवादनंतरं वे
श्वदेवं उपाकांतन वलिकर्मसमन्वितं ॥२॥ वितिहोमादिविशेषदर्शनायपाकत्वः वस्तं तप
रासार्थे उक्तं तःपूर्णाङ्गुतः पूर्वमपिनियावत्पाकान्तेएतत्कारणसंबंधिपाकावसाने सिद्धव
लिकर्मेणासमन्वितं युक्तं विश्वादेवाख्यकर्मके यजमान इत्यर्थः अथकस्मिन्कर्मणीत्यते
त्वासायं प्रातर्होमकथं द्वितीयं उवीतत्याह ॥ सायमस्तमितेवउनेस्मिन्नियामवहोमात्माग
वतसमयसंसक्तहोमदानादनंतरं प्रक्रतंद्वितीयं विश्वदेवं कुर्यादिति । अत्यनमपिस्यादि
तिवेतामिवं व्रताशनेपराह्नपरत्वादिनावार्यादिति निषिद्धत्वात् एवमुपनिरोतत्वंजीता
नोउपात्रोनचिंतनेतिवस्त्वल्वाद्य । अनेनामासायमादित्वांनरस्तो । तेनतो विश्वादेवांत

किं कुर्यो यजमान इत्याह ॥ ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चादनिरूपं स्वशक्तितः ॥ यजमानस्य
नोत्पत्तीयादिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥ ८ ॥ पश्चादिति वैश्वदेवानन्तरं तत्र पूर्वोक्तं यय
जमानः स्वशक्तितो निजवित्तादिनोत्पत्तीयार्थोपंचमी वक्तव्या दानानुरूपात् ब्राह्मणभो
जनं कारयेदिति । बहुवचनस्याधिक भोजनदानादक्षयायेति प्रथमं विप्रेतर भोजननि
षेधार्थं । अथवा सायं चैव विप्रान् संभोज्य ततो निरूपानान्नापादीनां जनदानानुरूपान्
भोजयेत् । ततो न यजमान इत्यादि समानार्थं । पातन्युक्तानन्त्वविशेषाप्यवमुपपत्रा सति
नावीर्यो नु मता अनवरणेकालं क्रम प्राप्तमाह ॥ विवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत सायं प्रातः स्वतंद्रि
तः चतुर्थीकर्मसंवलितादत्तकात्यायनेर्मितंम् ॥ विवाहकालात्ततो वैवाहिकः स्यात्थीका वि
वाहान्यात्मनपत्नदत्तो यजमानः अतंद्रितो नतसमनाः एतस्मिन्नग्नौ विवाहदिनाद्दार
भ्य सायं प्रातः कुर्वीत सायं प्रातर्मंत्रसंबद्धं होममित्यर्थः ॥ अथाते एवं स्थितेनावैश्वादे १२२
वोप्येवमेवकर्तव्यः सिवां कथंतदित्याह ॥ प्रथानस्तत्र थीकर्मस्यादिना चार्याः तं वचथा

कर्म कृत्वा एतद्वैश्वदेवादिकर्म कुर्वीत तत्पोतत्कात्यायनेमतं नित्यहोममपि मतां नर
सायेनात्य पंनि । तदेतदन्नवयं कृतः होमकालपरतया यमानेन्ववो विद्यमानो दिति । तस्मा
दन्नात्ननित्यहोमा वैश्वदेवपर इति स्थितं । अथवा सायंप्रातः शब्दो वैश्वदेवार्थ केवल
मपि कुर्यात्यर्थः रक्षयित्वा विवाहात्प्रोकृत्वा चैव चतुर्थीकांततोऽस्मिन्नुवलिकमौदिति कुर्यो
कुहोमयात्तानिति वैश्वदेवादीत्यर्थः अथ यद्यदैवरात्रादिसमयसंभ्रमत्तस्मादित्याव
सं यसमयहोमासंभवतदाकथप्रातर्होमाधिकार इत्याह ॥ अदैवहस्तोहुतः प्रातर्हुत्वा
तां सायमाहुतिं प्रातर्होमसदेवस्यादपरवो तरो विधिः ॥ ९ ॥ कथंचिद्दुत्र यादिना सायंस
मयहोमकालेऽतमतां ततः प्रातः प्रात्रेनघवावचा हुतसोहुति होमादूर्द्ध मनंतरं तां कर्वो कु
र्तितां सायं समयसंबंधिनीमाहुतिं हुत्वा ततस्तदनंतरं प्रातः समयाहोमं कुर्यात् होमस्य
जातावेकवचनः एतेनकोर्थः ॥ सिद्धः राम्नि विवाहाग्न्याधानघटनात् अतः एवं हुतसोहुति
हुत्वा ततः सायं प्रातर्होमोस्यातां अथानसमयत्वात्सायमादित्वं जघादितिहोमस्य

द्वाविच्छेदे वह्निरस्यति कृतः एतस्यमावस्यादित्वाभावात्। अथोत्तरविवाहोपयेनमिहसतिकथ
मिहत्याह। एवइति प्रावीत्तद्दत्यर्थः॥ व्यक्तमन्यतन्नन्वाधायकथंविह्वनीयद्रव्यासुविषमान्
त्वात्पोर्णमासद्वितीयाहोमहानाकिंकुर्वन्॥ दर्शमासायहव्यांहातावयदहन्नेवत। तदहर्न्नु
कुर्यात एवममावास्यात्ययेपि वापोर्णमासः प्रसिद्धः तदन्वायनस्मत्कालीमसहव्याहा
त्र्यावांकालीविपर्यासिपद्दहयोमिन्द्वितीयादिदिने हव्यंहवनीयंद्रव्यंसंपद्यातालद्यमित्य
र्थः॥ हव्यत्वाद्दानकेवलमनतुकिंतु॥ हाताहोममन्त्रवाचनिर्संनवपरः॥ तद्दस्मावात्मदिन
कृत्कुर्यात्तन्नन्दर्शमासांतरमामपिचकर्मेवयत्वादित्यभिप्रायः॥ अन्यहोन्नसंभावव
गतपत्नच्चादात्मनिष्ठायादिविधविभक्तिः॥ अथपौर्णमासस्यकर्मोदितत्वादवंसिद्धावमा
याः कथंकार्यमितितन्दर्शमाह॥ अमावास्यात्ययेपीति अपीतिसंबधदर्शयतिवशब्दोत्रा
पित्रा कालमात्रणाहामः कार्यसापकार्थः॥ अथयदिकथमपिचनदिनहवनविधुरितत्व १२२
रः स्यात्तदाकथमनेनहोतव्यमितिसंचयमेवशंकामाह॥ अहूयमानेनस्त्र न्नायकार्य

समाहितः॥ संपन्नकुत्तुनस्तस्मिन्नहूयनेतदिहोमाग्नेवेदितिशंकार्थः॥ यावन्नहूयतेनाग्नेज
त्वानेवतावसंतनुपद्यादिनावायोदिवसा अहूयमानेहविषिसमाहितः॥ भावनः हव्या
होटजानायेत्यर्थः॥ अन्नमन्नन्दन्वेरूपंविकालंहव्यादिसंपत्तिपर्यंतंनायतुनहूयात
होमंत्रयातनद्वचनवकर्मरूपं। दहात्रशास्त्रेकुस्मप्रापायत्। प्रततत्वायनमानः ततस्तुकुनः
संपन्नेनद्धेहव्यादाविनिशेषः यथायेनप्रकारेण तत्रतस्मिन्कालेहूयात। होमंत्रयानः तद्दृव
नकर्मरूपं दहात्रशास्त्रेप्रस्तावाद्वा। उच्यातमयेन्यप्रतिज्ञावेदित्यनेन अन्नताकालनयनस्तु
नस्थानयुक्तं ऊर्ध्वः होमकालात्ययेनस्यात्कुतः रायानमिषात्तद्दृतिवाच्यवच्चात्कथमित्याह॥
आहुतापरिसंख्याय पात्रे सत्वाकुतीः सततः। मंत्रेणविधिवद्धुत्वाएवममावापराहुतिः॥ आ
हुतिबहुववोहोमवाहनादत्येवंशादर्शयति॥ आहुतहोमसंबंधेनिर्जिना॥ आहुतीर्हामार्थाः
परिसंख्यायत्वहोमतत्वसंबंधेनपरिगणणयसत्तादककालनुपोनः कुर्यान्कालांतकरण
तयारुक्मादिपात्रेसत्वाध्ययनपरिसंख्यायापितत्तिपात्रकरणेनेत्रिकवाचार्थः ततोसंबंधि

नामंत्रेणयथाग्नयेस्वाहेत्येवमादिविधियत्प्रतिहोमसंबंधः न कुर्त्याग्नौ होमं स त्वावृतं स
तं तं कुर्यादिति वा कारोणः एकपात्रग्रहणात् जपादिकमपि समस्तं तु त्वेवमत्र समित्प्र
क्षेपमात्राहुतयो नित्यहोमाया वर्धं स्फुरितात् एवमेवेति पराणि नित्यहोमाद्याः अपीति
संनवनियमाय अतिदेशो लाघवार्थः अथ नाम्नैवं व्रतस्य संनवत्वं सत्वसमापि होमस्य
च समये संनवाभावात् प्रायश्चित्तमंतरेणाधिकारः करणास्य तत्र याहुतिभिः स्यादिति
सर्वांगमसिद्धत्वाच्च अत्र प्रायश्चित्तनिमित्तव्याहृतयस्तत्र कस्यना स्फुरितावार्येणवेप्पद
सरावेनास्पष्टतयोक्तं स्पष्टयन्नाह यत्र व्याहृतिभिर्होमः प्रायश्चित्तार्थको भवेत् तत्र स्व
त्रविहिताः स्त्रीपाणिग्रहणे यथा १० यत्रेति सर्वं नाम च व्याप्तो यत्र च कार्यहोमादन्यत्रापि
व्याहृतिभिर्होमः प्रायश्चित्तार्थमुद्दिश्य होमो भावेत् तत्र तत्र सर्वत्र
तस्य स्वः संख्या व्याहृतयो होयाः न व्याहृतिसामादि न वापं च मसादिभि १२४
स्यादित्यर्थः अत्र वयं यथा येन प्रकारेण स्त्रीणां पाणिग्रहणकर्मणि विवाहे वक्तव्योन

वतीत्येवमिति तथाह शा— यनः अनुगतेग्नौ कालातिक्रमे होमयोः दर्शपूर्णमासयोश्च
अयणानामिमेवं जुहुयात् तच्च नापप्राकपालपुरोडाशादिर्निर्वपणान्नीतवद्व
स्माहुतिः स्यादित्येकहुताहुतिरार्थः अन्यादेशानुवणन अनेन मन्त्रान्यान्यथा
किंवा अग्नये स्वाहेत्येव जुहुयाद्विद्वेतेनद्वेत् अग्नये स्वयं चैव जुहुयाद्दुरस्मिना
वेदित्यत्र शंकायां विहितनान्यादंदुरस्मिनावंडवरयोगाद्व्वनयतो पासनाग्नये
गायदास्यात् तदा क्रमेण अफुमस्तु विराद्वा मामाहुतीर्जुहुयादित्यनेन संबंधः प्रसन्त्वा
हुतानवावेवेति प्रसंगार्थः १४ किं वा गृह्यदाग्निनाग्निस्तु यष्टव्यः क्षामवान्द्विजः दावाग्नि
नावसंसर्गे हृदयं यदि न स्यात् १५ गृहस्यापि दहकेनाग्निना च— चौर्यामनस्य संसर्गे ज्ञातो द्वि
जः स्त्रिमिस्तु भवेत् क्षामवानपूर्वोग्निर्यष्टव्यः पूर्ववदुक्तार्थः एवं दवदहनेन वनवासो
दनेनिवयष्टव्य इत्यर्थः अथ यदि गृहदहनदवाग्निश्चिनाग्निना ते न संसर्गे जाते यजमान
स्य हृदयं परितप्यते तनापनापयाति प्रायश्चित्ते कृतेपीत्यर्थः तदा कथं कर्तव्यमित्याशङ्क्याह

त्र दर्शनाद्दाह॥ द्विर्न्हीता यदि संसृष्टेनाग्नीनां संसृष्टमुपशामयेत् अन्यं संसृष्टं जागरणादिरत्राम
वस्तु कृतवान्॥ पगिरिशामावामें एवमनेन प्रकारेण वास्तुवधः कार्यो भिन्नमत्नावान्नुपदि
ष्टवान् किमिति यदि केचित् द्विर्न्हीता आगद्वयभूतः एकोन्यत्रे नरो ज्यन्त्रेण व मिति। स
सृजे संसृष्टो भवेत् भिन्निन इत्यर्थः। ततः संसृष्टं संसर्गं गतानाग्नीं उपशामयेदुपशान्तं कुर्यात्
तु असंसृष्टमंगारत्र्यवधानेना संसर्गेण जागरितमीत्यात्रायः अयमर्थः विस्फुलिंगमात्रेण
भावादपपाशापावुनरदव्यन न्त्रनाप्तानितापादिन्न कृ प्रायश्चित्तं न पूर्वं पान्यपादित्येवं नाप
प्येयं। एवं नाव प्रायश्चित्तं नस्तेन्व नेवल्वे समाग्रं घनोरवत्रियाद्दशा मात्रं प्रदश्यदावान्तरा
त्यनाडप्सृतं प्रकृति प्रायश्चित्ताहत्वानुक्ताः ततपादिनो अएनमेस्वाहेत्येवमादि प्रायश्चि
त्ताणा कृत्यनंतरं सिद्धांतमिमयादमहाव्याहृतिभिः शुद्धस्थानेनेवा स्वयं पाल्न पूर्वं भवति कि
त्र समर्तं भवति इति निवासारान्तरां कामात्रादित्यर्थः॥ अणेनाग्निरवकल्पानि प्रायश्चि १२५
त्त विधिः स्मृतः इति न्हति सर्वमंत्रे होमाधिकाया अपि पावन्ति विकल्पा शोत्तरपरस्याहनौ

अज्ञातं यदनाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथ्योऽग्ने तदस्य कल्पय त्वं हि वेत्थ यथायथं स्वाहेत्यो
पापद्विरस्य निम्नावावाहुतिर्हेतया एवमेते कवचनत्वात् नत्वोनिषेधार्थं अपि वायसो
नत्राक्य प्राजापत्या प्रजापतिर्लिंगगताहुतिः होतव्येतिशेषः प्रजापतेन त्वादेतान्यन्यो विश्वा
ज्ञातानि परितावज्ञावयक्रामास्मजुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणां स्वाहेत्येता
मिन एकवचनः त्वेवं तत्र अथ कृतेन वचसा द्दनेनैव यष्टव्य इत्यर्थः अथ यदि गृहदह
द्रव्यशिष्विनाग्निनाते न संसर्गे जाते यजमानस्य हृदयं परितप्यते तदा पशुपयानि प्रायश्चि
तिकुव्वपीत्यर्थः तदा कपं कर्तव्यमित्यन्या वायमेत्रदर्शयन्नाह॥ द्विर्न्हीतो प्रायश्चित्तं वि
मि: त्रिविकल्पावस्तन: प्राजापत्या प्रजापतये स्वाहेत्येतामेवाप्यंति इति च संतिश्रुता
वृषपि वा प्राजापत्या मित्युक्तं ना प्राजापतेन त्वादेतानीत्येतस्य प्रजापतानुनिर्दिष्टत्वादि
यास्तनीयमिति अप्यानादशास्त्रावण यत्रे निव्याप्ति वचनाग्निंतरसंसृष्टादिनिमित्तत्रा
यश्चित्तं मानदिश्यन्नपरतप्रकीर्णप्रायश्चित्तविशेषकरणाय परमेवमात्रं दर्शयितिय

५८ मिकांगुद्दु यात् न चतुः मन्त्रः नापश्चाकपालं तुरे मरुतादि तिनिर्वपतां स्रोतव स्मान्नैपिस्यान द्दे ताहुति ५

देवाग्निरग्नितोन्येन संभाव्यदाहितः कश्चित् ॥ अग्नये विविचये इति जुहुयाद्वाद्दूताहुतीवि
च्यवधानदाने यदि कस्य चित् तस्य चित्स्यानादर्पीत्यर्थः ॥ अस्मिन्स्यपि मन्त्रः ॥ आत्मनाग्निना
दीनाग्निनासाकमित्य न्य पी ॥ समयाग विन्मोदन आहितामित्यतिनोभवतनसमयं गे मात्रगन
त्यर्थः ॥ नदेत्वमहासा ॥ अग्नये विविच इति कुडुंगामन्नादिविहितविधिद्वितीय द्वैनस्याहीत
नचनाहुतीरित्यवहसार्थः ॥ अनेनवचमाणमंत्रादर्शिताः ॥ किंच ॥ अग्नये भुमत्तावेवजु
आहुतन्नवनाग्नयो भूयवयवेवजुहुयाद्दुदु रम्मिनाचादेत्यनयरां काया ॥ विद्यातना
रान्नाइंदुसम्नेन नायं स्वरयोगान् येचादिपागः स्यात् ॥ अग्नु मांवि मनराद्वा त्यामा
जुतीनादनाम नसंबंधः ॥ अत्रापि प्रवतंतर्पान्वद्दुतान्वापाबल्यप्रमंगार्थः ॥ अपिवग्ना
हृदाहाग्निनाग्नि सुयम्भूय वामन्नानृद्विजः दावाग्नियच संमाग्निहृदयं यदित पान ११ मा
गृह्यपरिवादं वनाग्निना उत्पन्नाः पालनसंसर्गेजातं कामवहनं न देवान्याग्नि हिनाम्नियेश १२९
यः ॥ सर्वंवदित्यर्थः ॥ एवं दावदहनेनवा वराद्वादत्तं मंत्रद्वाभ्यामिति ॥ अथयदिगृह

दहनदवत्वावनावित्तनसंसर्गेजातहृदयं वमानसासंपरितप्यतात्रतापमनुपयातिप्रायश्चि
तं ॥ विनिर्दहत्य च्युतत्मा यदि संसृष्टम
दहनदवत्तावनावित्तनसंसर्गेजातहृदयंवमानसासंपदि नप्यता ॥ अतोपमनुपयाति प्रायश्चि
तेहुत्तपीत्यर्थः ॥ तदा किं कार्यमित्यन्याचार्यमतमनुदर्शयन्नाह ॥ आदिग्ने तामयदि संसृष्टम
सृष्टमनुपश्चासमायन् ॥ असंसृष्टं नागराग्निदिरिरामग्नेवत्तनुवान् ॥ गिरिरामग्नौ वार्थः ॥ एवं
वच्यवतः कार्यमित्यकेवानादिष्टवान् ॥ किं न तां यादवं पंचविहिनतोनागहदयमृतः ॥ एकान्यात्र
नयोन्यत्रेत्यवमिति ततः संसृष्टे संसर्गमनुपगाः ॥ तिन्ना ॥ मिश्रितोत्र वेदित्यर्थः ॥ ततः संसृष्टे संस
यमनुपशामप्यत्रशांतं कुर्यात् ॥ असंसृष्टमंगादिनाववेधनेना संसर्गिलंजागरयेत्रागरिनमीद
त्वानायदिन्यायाः ॥ एतदुक्तं भवति विस्फुलिंगमात्रेकाभावादप्युपशाम्यनुनयादयमनुइ
नरुधापातानि संसर्गादुक्तप्रायश्चित्तं सनिष्कृवैपालयेदित्येवंतापापनेयः ॥ एवं तावत्प्रायश्चित्तदे
त्वनेकत्वसत्वपिग्रं थानोरवान्नियोदहनंदर्शयित्वेदानीमन्यस्योपासनादिसंबंधिहोमः स्यादुत
नेन्येत्वनिमित्तादाह ॥ नस्वेयावन्यहोमः स्यान्मुक्तो कांसमिदाहुतिं च्यगन्नेसमस्तक्रियार्थोश्चया
वन्नासोप्रजायत ॥ १८ नेतिनोपथ्योसमिदाहुतिरूपेनास्य नाम कामुच्चापहायादरपिस्वोग्नौरि

जसाशालाग्नौहोमानित्यनिमित्तादिरूपवोनस्यानुत्पन्नवेदितिहोमइतिभावेकवचः एकानलापर्पी
नस्यापिहोमानरपराकुमारोत्तिनचोपकारणनिमित्तेष्वेवंसमनितर्हिनकार्यइतिवतस्यं नुवः॥वि
वादिनादननिहोमअद्वैविश्वदेवादिनिद्वन्येर्थः कथमित्यत्राहमितिचेत्‌बानोदानार्थत्वात्‌मन्त्रित
रन्तरसंवत्सिसर्वोहामनिषेधस्त्राग्निप्रांतःमिवं। किंतर्हिस्त्रगर्भस्यानुमनोदितगर्भस्यासच्चि
पाद्योसंस्कारपरिहरणाय। दिनिमित्तहोमचराद्यात्मकेत्यर्थः स्वराद्रःपित्रापि
र्भसंकामंगार्थः अथस्वगर्भस्यसर्वसंस्कारकरणमंत्रात्कहोमातद्वैकृतेस्फःमिवं। किंतर्हियाव
दवधि। आमोगर्भेनप्रनायादिच्छेनस्याग्निकस्यादित्याह। अग्निस्तुनामत्वयादौहोमेसर्वत्राग्नौ
किंवः नहिपित्रासमानांतः उत्रस्यमवनिश्चवित्‌ १७ अन्यत्राग्निविशेषसंभवाय। उत्तुनःस
गर्भेजननानंतरंतन्यमध्ययादौकर्मणिहोमेहोमविषयसर्वत्रतत्कर्मणोन्यत्रापित्रौ
किकौलौकिकाग्निर्भावत्‌। ननुस्मात्तोदिरिति आदिशब्दंयजाकर्मादिपरः। अथउत्तोत्र १२७
स्मार्तोग्न्यनक्षिकाप्राप्येतितदाह। गृहीतोहीनोद्धतोपिरतः। पित्राजनित्रसमानीता आ

तुतत्वस्वतोग्निकेचिद्कुचिदपितुत्रस्यभन्नवतित्विपरदित्यर्थे। अथवाहीनिनिमामाए
त्तनतुरावाद्नरूपयुनं। यदाहोमार्थानायमपरिशिष्टं उमारस्यानुजातस्य अरणीषेड
शांउजेत्येवमादि। अपिवमेतयाविरोधइतिवेत्वाभ्यासनन्त्यादिति अपस्मातामावनके
मः स्यात्किंप्रायश्चित्तमत्र्वेनुकुर्यादित्याह। यस्याग्नावचहोमास्याआवेआनरादिनगंवसं
निरूपनुकुर्यात्प्रायश्चित्तंतुतस्यतनुः १८ अन्यस्मस्तुनादिहोमस्यात्य। नित्यमात्राप्रायश्चि
त्तानिनत्ताहोमिकवचः मरसवादनाम्नेतदर्शयतिक्रमः। अआत्मस्तुमगाधानाविस्म
नाता। यत्ताप्यमन्यत। अथकेषुकेषुनिमित्तेषुतत्प्रायश्चित्तमत्राग्निः अग्न्यादिस्याह परेणाये
हुतस्यार्घेपरस्याप्रेहुतस्वयं। पित्र्ययज्ञातयपवित्रवाविश्वदेवहृदयस्यवा। १९ अनिष्ट्वानवय
हुमननुमानप्राशनंतथा। भोजनेपतितानांस्यसर्वेभ्यान्योभवेत्‌। २० परपाकृतादिनासा
र्थमान्यत्रेयाथ्यर्थेअग्न्यावाहितद्विक्तानहोमेक्रमेणैवंपरसावस्यदितत्रयाविलप्येस्वयमा

त्मनाद्धोममात्रसिद्धिमार्वाचनन्नुतातएवंचैवपित्र्ययज्ञान्वये पिंडपितृयज्ञयज्ञस्य
समया तद्वाद्धिश्वादवस्य पृथक्वेनकरणकालात्ययेत्याववंनवयज्ञेनाग्रयणक
र्मेणाग्निहोत्रयागमनुकृत्वा नवस्यान्नतनात्रस्य अकामतया प्राशिते प्रसिद्धं तद्विहमव
श्यादिनापानितस्य ज्ञानाशिद्धान्तेन चोजनेज्ञातेन अदकद्रव्यपाशाद्रव्यप्रतिग्रहेलि
ति एषु इद्धन्त्यतेषु वैश्वानरश्चरुः प्राशेवानायमात्र नत्र विश्वानरो देवता पर
नितया स्मृतिपरेणाग्याविश्यादिना पृथग्गिनिर्देशात् एतेषु कमेतरास्संपातिप्राय
श्चित्तरूपंवैतुनहोमादिसंनिदर्शयति इदकश्चित्तवासादिषु पापान्नासमन्ने पिहो
माक्षिमाह एतदेतस्यामवत्तुतः तंप्रवासादिषु पिपासेपासना वाग्याचा गजले
वंपरास्तत्वात्तुन दहत्तिविकरिकत्यनवसमानमघर्येन्तु द्वयपयोर्वायतानुप १२८
पत्रेर्नितन्याश्वयमिति अपपितृयज्ञात्ययवचःकालमंतरेणकर्मणोपाथोमितिवेत्

श्चिवंतुतः होमद्रव्यात्ययेदर्शपूर्णमासात्ययेनयथोक्तेनसर्वेषामनुष्ठेः पुनराधानस्यवक्तव्यत्वात्
अथतद्दर्शादेनापितृयज्ञंविनायागएतानितृप्तइतिचेतनमिवंदर्शपूर्णमासात्ययज्ञा
त्मेनयागस्पष्टचरणान् अतोदर्शादिमंतंसकर्मकालतोपालोपरमेतदिति स्थितिः अथाका
मतानवान्नाशनेकथमितिचेत्र उच्यते आनिशानवयज्ञेनानेनाकामवत्स्याकामतः पुनर्याधान
विधानात्एवमंत्यंनापत्रस्यप्राणात्राणपरायणस्य पतितान्ननदानृजंगदेमन्येसतापात्य प्रा
यश्चित्तेनात्यंतात् आत्मतानताग्रयणेनाग्रनेनायात्य प्रायश्चित्तेनार्हनाहोमादिस्यादित्यपसि
न्मतं तुतः तथः स्मृत्तिपदांकल्माषयदग्नस्यरस्याग्राह्यणोदपृन्यादिति इदानीमन्यत्किंम
ना आत्मनासताग्रयणेनामानतथायजेदुतनेतिक्रमः आह्निताग्निरसोमयजी २८ सोमेनयाज
यित्वायतिकेउवीतत्यात नसोमिवन्यायेनात्रापि प्रायश्चित्तस्मावाभावात्समीयतइति किंत
हुक्रामतदितिस्थिता एवंलिंगाद्यागस्यविषयमिति २१ नविधायवयधायवाजादायनः पञ्चाप्त
उक्तयाकलिंगानुपपत्तात् सकृद्योरिति ज्ञातेनस्याप्रानुवैश्वानरंहविरित्याद्यस्मृतिर्योग

ज्ञेतव्यमित्येतन्निमित्तप्रसंगेन। अथ मतिः गर्भाधानादिसुतसंस्कारमकृत्वैव श्राद्धं तनियाज
मानं पितुरिति सर्वस्मृतिसंरसादितस्य समस्तसंस्कारं दद्यात् तां नराकाच्चिद्यावस्थायाश्चीनिन
दर्शमासं स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतः संस्कारकर्मसु पिंडान्नोद्वहनात्तेषां तस्याभावे तु तत्क्रमात्
तदेवाचार्यमातायां पिता जनकः सुतस्य स्वगर्भाधानादिसंस्कारकर्मसु। न यमातायुतस्योद्वह
नोद्विवाहतः। आचार्येन यास्वपितृभ्यो निजपित्रादिभ्यः श्राद्धं दद्यात् तावद्युर्याविवाहान्तायावदित्य
र्थः। एतेन मातामहरतस्योद्दिशिता। अपयदि सुतविवाहादर्वाक् पितृमृतिरपद्यात् तदा कथं कु
र्योदित्याह। तत्प्रामित्यादिना तत्क्व। पितुरपरमतौ यातु पुनः तस्याभावे पितामहे तत्किं तदा तत्कु
लीनक्रमात्। तेषां पितुः पितृपितामहानां तत्सुतक्रमात्। नतुविवाहावधिस्तथापितृयज्ञमाता
त्पितरमतिक्रम्य यद्यपि आचार्याचादयोदिति तु रावृद्धबहुवचनात्। अपवानङ्गुत्वपित्रमहस्या
र्थे। अपवास्यमातामहपंक्त्याः प्रसंक्तः पितुः संबंधसाहचर्यादिति तस्याभावे सुतः क्रमादिति १२९
वापाठः। अत्रापिक्रमापितुरिति केचिद्व्यातेषां तस्याभावे तु तत्क्रमादित्यतादवमपर्येति॥

तस्य पितुः स्मात्त्वा तेषां पितुः पितृणां त्रयाणां तत्क्रमात् अनक्रमेण पितामहे नवास्तस्माद्धवक्रम
सुतसुदयात् पितरमतिक्रम्य स्वर्थं। एतेन तस्यैव मातामहपंक्तिसिद्धाद्रूत्यैवमर्थसमर्थनाद
यो मतः मृतपितृकस्य श्राद्धादा दारवनत्वा धाम्यानात्। अन्यथापितृया— नायतद्दत्यादिदोषस्मृति
संस्कृत्यावृद्धेति। अत्रवाचनस्यामृतपितृकस्यैवर्थं संनवेनपितृपंक्तिमाहुः तथा—नडे एतस्यनि
स्य— त्वानुष्ठानमेवदिति। एवं नाद्वितिद्वप्रायश्चित्तचिंतनादि अत्र प्रदस्येदानीविस्मादव
त्तावाप्ये यदि मावावनिश्चितसायमामेत्यादि। द्वेहेतिरनो यदि रजोयोगादिहत्वचो वा
दिसुतयजमानस्य जायायां तदा कथं कर्तव्यमिति प्रायश्चित्तपातशंका प्रसंगदाह। अन्तप्र
वासेन पत्नी यद्यसंन्निहिता भवेत्। रजोयोगादिना तत्र कथं कुर्वीतियाज्ञिकः॥२२ मृतस्यापि
दस्यद्दविषः प्रवासेनेतत्। तत्रेत्यर्थः पत्नीयजमानस्य यदि कदाचित् रजोगादिना नवद्धा यदि
रागयोगेन असंनिहिता संनिध्याविधुरवेसंपद्यात् तत्रात्र कर्मेति तद्भावनानुपपत्तेः श्रारि
कादिश्चादिवापिहि पंचदशापि तत्तौरः। कथं कुर्वीत एतत्कर्मचरितार्थः इत्याशंकासिद्धांतमा

हा॥ महान्त्रमेनं याजुर्यो समवसीनां प्रवाचायन्नु प्रणवाद्यपि वा जुर्यो। कात्यायनवचो यथा॥ स्या
समानवसा समवसौ विप्रसावि प्रेति   महान्त्रमेनं जुर्योद्धविः पाव नु प्रवाचायन् न तमि
तिराद्वं यन्न मुद्धाराय न तन्वितरं वसौ परिशी नाम प्रास्यार्थः एतेन समवसौ बहुत्व मत्व पिज्ये
ष्ठाप्रव नित्येन यथ धर्म्म वा यो णिकारये दितिदर्शयति। अपयादिकं पमपि गृह्णति विधुरयजमा
नः स्यात्तदाविं जुर्यो दमाविस्याहा प्रणवादीनि। अपीत्यपेक्षायां प्रणवाद्यो वा यदि प्रायश्चित्तरूपं
कुर्यात्। आदिशब्दो वाक्त्र्यादि स्मृतिपरः। अपवानस्मिन मम स्मा होर्हस्या वा यो मंत्र तापना
र्थः॥   वार्य इति। अपवेन प्रमाणानि तद्वा प्रायश्चित्तमिति कात्यायनस्य मम वचो यथा
त्रिवं प्रमाणं। तस्मात्तु ननु परिशीन स्ववर्स बहुत्वात्तस्मन्यान्द्धे वादिपाके तान्प्रवाचापवृत्त ने
तिनतिहु मं जुनः पत्नी गृह्णादिति। आश्वनान्यदाहं। यत्र वा मुनि मुष्टांच मांसदर्शे वाम्ये १४०
तथा। दर्शे संख्यानं विहिता। विष्टरास्मरणेषु ... न तएव बार्हि मद्दस्यादि... यत्र वा मुनि के
मेणिः मुष्टां ज्ञान वा यो व तद्दर्शे तोपर्दर्शे संब मित्यनेन आवायवेव समाश्रवणा व

प्रेणिउरस्य आवतलोतान्यवद्यो पावस्यानुकस्य वश्यो तद्दर्शे चरो उराकाद्येवं विश्रये
विष्टरास्तरणयोरिति वाचो बहुवचः प्रोक्त
मद्युपकादि संपर्के आस्तरणं ब्रह्मासनादिषु आवायो दितिदं न संख्या उरगणानान विहि
कमोपदेशे पशुयस्वास्मेयरं मोवरणावा विषु इत्योपामनिकस्मीमच्चतय
तानन्तता तस्माद्यथा प्राप्तान्तत्त्वात्प्रायश्चित्तीय इति शेषः॥ इदानीं दर्शो
रात्मज मिश्र आशादित्य होता वर्मप्रदीपनाथ्या द्वितीयस्य नवमी कण्डिका॥ इदानीं दर्शो
रानज मिश्र आशादित्य होता वर्मप्रदीपनाथ्या। ननु नप्रवसनुपसेदित्यनेनावाये
सेभ्यासवाधि प्रवासप्रसंग प्रायश्चित्ताधिकार समारभ्यात। ननु नप्रवसनुपसेदित्यनेनावाये
णकार्योयाभिनोयजमानस्य प्रवासो निषिद्धः। अपिस्याः किं प्रतिपत्तिरित्यत्र एवं प्रवसेदिति
दधे माहाभिहिपाग्निकं स्वदारेषु परिकल्प्य निर्वंतया प्रवासे कार्यं वा स्वि प्राद्दृष्टो वनाविरके
विना कार्यं स्यात्तीनितद्धानुध्यानायेतादित्यर्थः। विप्रोयजमानः अग्निं स्यात्तौ दिके स्वेषु दारेषु
न्निजजायास्तु विपये प्रादुःकरणादि करणायत्तिदिष्वाधार तत्वाय यथा तन्नप्रकारेण रिक्ति
जं कर्म रत्निकं संहोमादिदानाय परिकल्प्यार्थं न्तु ज्ञानतः प्रवसेत्प्रवासं गच्छेत परं दृष्ट्याका

येविना क्वचिदपि देशान्तरं दीर्घकालं न प्रवसेदिति एवं च नियमार्थः स्वशाखोक्तवचनाभावात् सर्वत्रानि
षेधाय वचनद्वयं बोध्यं दारपरं अथवादारशब्दस्य पत्न्यवस्थितत्वादिति पत्नवद्वाहिताग्नयः कारितया
दर्शपूर्णमासावन्तरान्तरे होमादिकर्म्महान्यापि प्रायश्चित्तीयते इत्यनुमतं अथ कृतः सामा
न्यप्रवासवचो विलोकनादर्शपूर्णमासावन्यथैकस्य न मिति आचार्यवचनादिति ब्रूमः तथ
यानप्रवसन्नुपवसेद्दूरस्थोऽपि गृहानन्ये यान् यथाप्रकारेण गृहे वर्त्तुमुपवसथं यजमानः का
मयेत तथा कुर्यात् नववासकरणकामनामस्य स्पष्टं कुर्यादित्यर्थः अथाचार्योपि कस्मादित्यत्र वचे
नोक्तवान् माध्यंदिनश्रुतेः यतः यत्रोक्तं विद्वान् स्वगृहमुपवसथे जुहोति सर्वदा देवा अस्य गृह
दुतं भवतीति किं चायतनएवमनः स्वयं पर्वणि जुहुयादिति कन्तिजामेकद्वनरं कालमित्यने
नदर्शनाच्च तत्र पुनर्यमानेनान्येन नित्यहोमादाधिकारमाह श्चत्वा यजमानानां एवं कात्यायनो १४१
पि यथाह माध्यंदिनस्य श्रुतेरुपवसथे नियमः इति एवमकरणे तत्प्रायश्चित्तं मध्याह्ने विधि
श्रुतिः यदि द्रादयपात्वमिसार्त्वमद्दर्शपूर्णमासं भवतीति समन्तं चात्राहिताग्निस्

पस्थानं न कुर्यादित्युपदेशः स्नातो न जले दूर्व्यां वासो न कुद्धे महतीति एवं प्रवासयतः पूर्णे
मासौ दिष्टं तं सर्वे श्रौतं स्मार्त्तं च नस्यती यादि कर्यं पिण्डरुत्थं नीतम्नमग्नहोत्रं तदति विप्रवस्ते
दारप्रवासमिति सार्थः इदानीं कार्यवतः प्रवासिनो होमादि फलवत्ता नार्थं किमप्याह मनसा नित्ये
कं कर्म प्रवसन्नप्यतन्द्रितः उपविश्याशुचिः सर्वं यथाकालमनुद्रावयेत् ॥२॥ अपीति प्रवासप्रसं
गप्रस्तवनार्थः अथवा करणमहत्त्वदर्शकं इति विप्रकृत्यमनुवर्त्तेत प्रवसन् प्रवासेति ष्टन् त्र
तन्द्रितादिति नन्वयम् अशुचिः स्नानादिभिः सन्नुपविश्य आसीनो नत्वा न तिष्ठन्नित्ति गमनादिव्या
पारांतरपरः नित्यकं नित्यहोमादिकं नानैमित्तिकं दर्शादिकमपि सर्वं सकलं कर्म यथाकालं
यथायस्य कर्म्मणः करणकालस्तदितानुदितपक्षपरिग्रहादेवमिति मनसानुद्रावयेत् अन्वा
चरितेनाहार्नाद्रव्येण ध्यानेनानुद्रावयेदिति तदिति अन्नवदिति चैश्वकर्त्तव्या करणं कथितं ॥ छ ॥
अथ यजमानस्य प्रवासवासात् पत्न्याभावपरस्थायत्या किंकार्यमित्याह पत्न्यावियोगिन्याश्च
शुश्रुषाग्निविनीतया सोमपावितानां मनवाक्समया भक्तन कर्या ॥३॥ वा पतिश्राद्धे पत्नीप्रसंगत

स्त्रस्य विशेषणबोध्यं पत्न्यायजमानजायया अविधेयोग्निनान्यगृह्यवासादिरूपनियोगव
र्जितया विनीतया विधिप्रयासो नाग्न्येस्तु न गंगानावविशिष्टने । अत्रैवध्यवन्त्वविद्योगेका
ज्ञायस्याः स्वयं तथा । तया नन्विस्कृत्या पतिपरायणया अग्निरोपासनः । अस्यूणउपासितव्य
इति एकवचोऽन्येष्टजायापरं अन्येनयोक्तात् एकः । अपयद्दिविष्टुपत्नी पुत्रप्रसवान्नावनावि
तन्नावलं यया अग्निः शुश्रूषणीयः स्यात् तद्पत्नीकिमित्याह ॥ यावास्याद्वीरसूरा सामान्यासंतादिनी
तथा दत्तप्रियेवदसुद्धातामत्रविनियोजनयतु ॥४॥ विशेषत्वमपदतौतो बहुपत्नीको द्विजः अग्रा
सां पत्नीनां मध्ये या काचिद्विशेष्टेनरापीत्यर्थे । वीरसूरिति प्रभृति प्रकारत्रयमुक्तां त्वं तु । तद्धि त्वस्य
स्यस्थत्वात् अग्निशुश्रूषासंपादिनीत्यायकार्यं । नामत्राग्निशुश्रूषायैनियोजयेत्रियुक्तां कुर्यात् न तु जात्या
वादिहेतु निरवस्थ चिन्तमपि ज्येष्ठामित्यर्थः वीरा पुत्रा अपत्यतादिमत्त्वसूचितानां ज्येष्ठ १४२
शानिपत्नीनां साधारण्ये नाग्निशुश्रूषाकरणक्रममाह ॥ दिनक्रमेणवा वा कर्मेयथा ज्येष्ठं स्वशक्ति
नः बिनजमसदयाकर्यो दीयतान्यानमसाव्यवतु ॥५॥ बिनानां क्रमोदितक्रमः प्रथमादिरूप इति

पत्न्य इत्यनुवर्तते । यथाज्येष्ठं यथा प्रथमपरिणयक्रममनतिक्रम्य अग्न्याधवनं दोष
इति दितंद यं कुतोन करेणैव मिति । कर्माग्निशुश्रूषाविषयंविन्यस्य नागं नत्वा साहवकेनावा
संन्यय एकामाज्ञेन यथोपपन्नमेवं कुर्युरित्यत्र यत्र संबंधः विशेषयुतः ॥६॥ अपनायावा
स्याद्वीरसूरा सा विनत्वेनेन प्रथमपरिणीतपत्नीपरिहाराज्येष्ठानिक्रमणपापमावस्मान्न स्यादि
ति तदर्थमाह ॥ स्त्रीणां सौभाग्यतोज्येष्ठं विद्यायैव द्विजन्मनां नेहि स्वल्पेन तपसा भर्तृशुश्रूषणादि
धर्मेणाडु ॥ ह्रस्वरूपमनेयथा द्विजन्मनां विप्रादीनां विद्ययाश्रुतिशास्त्रादिज्ञानरूपया श्रेष्ठं
ज्येष्ठत्वं नात्र भवेत् एवमत्र नाविशेषस्त्रीणां योषितां पुत्रप्रसवप्रियवादादि हेतुजन्तु सौभा
ग्यतः स्वगमाभावात् ज्येष्ठं प्राधान्यं भवतीत्यर्थः न प्रथमपरिणयमात्रादि निकृनः हियतः पै
षितां स्त्रीणां स्वल्पेन मौनवन तपसा कायक्लेशेन स्वौपतिः स्तत्वपति ताश्च नयति सुष्ण वाचानी
स्यर्थः अल्पमपस्थिनिशिशुश्रूषा विषयाः ज्येष्ठानि कांतिवाणदुष्टो यजमानः स्यादित्यनिप्रा
यः नद्दितुपत्नीलिवार्ष्यायाजमाविद्यायैव द्विजन्मनामितिनावा पागानालनश्रेष्ठाद् हेतुद्वियोगा

केनाप्यापच्छिन्नाह्यायत इत्याह ॥ मृते शालग्रामवर्जितायां यथा मानकुशैर्वीतैः अग्निश्च
तत्पितो पुत्रमात्स्त्रीसोमागम्यमाप्नुयात् ॥ ७ ॥ मृते शालग्रामवर्जिता वर्वोनिक्षया मया यागयज्ञा
हारः ॥ तथा तत्प्रकारेण आदहनकरणरूपेणेत्यर्थः ॥ क्रमागोरीशं गात्रेतीयादिभिर्वीतैः ॥ बहु
वचनात् कृत्स्नस्यापनादिभिः रपि ॥ एवमग्निष्वकाशादप्यविदग्धेनादिभिः तद्व्रतैः ॥ तत्पितसो
पमुपनीतो भवति ॥ सर्वविधमस्त्रीसोमागांश्च जगत्त्वं प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ श्रोत्रियं तु जगां
च अग्निमग्निर्विर्निर्णतया ॥ प्रातरुत्थाय यः पत्नी दापद्विः स प्रमुच्यते ॥ ८ ॥ तावतावल्लतापिस्त्री-
र्णेयोदृत्येगानावतां अपुत्रो वाग्निर्नृत्यां मर्विशाति-र्नतानया ॥ ९ ॥ पापिष्ठः तु र्गेगामं यंतग्र
स्तुत्वतनाग्निकं प्रातरुत्थाय यः पत्नी सबलेसप्युज्यते ॥ पत्नि मुष्टिं चामोहा स्त्रीकंकंतनरकंबं
तेनांत मनुष्यानां प्राप्य कंकंदुःखं न पश्यति ॥ १० ॥ अनेनासौ कंकं न पश्यति नावलोक
यति सर्वमपीत्यर्थः ॥ ॥ इति पत्नीकरणनिर्णायां दर्शयित्वेदानीमेतत्कुर्यात्फलमाह ॥ पा १४२
निक्रमप्यव श्रीसर्वलोका नमस्कृता दिवः पुनरिहायाता सुखानामभविनीवत् ॥ १२ ॥

श्रीपतिशुश्रूषयैव सर्वाँल्लौकादारम्य सावित्र्यादिपर्यंतान्लोकान्समाप्नुयात् ॥ प्राप्तो
ती ततः पुनर्याद्वच्य दिवःसृतः ॥ इहोर्णा आयाता जाता सुखानां सौभाग्यादीनां अवधिः श्रीमा
... वदर्शयति इदानीं श्रीधर्मकर्मी
नुनवेदिति एवेति वृत्तांतरपरिहारणापीवां कुलनर्ते मक्त्वे वदर्शयति ... परस्मात्तस्या
गमाख्यानतनिमित्तेन सुखादोष्णादिदोषदूषिते याविष्वाग्निमानन्वादारवकरण ... इति शंकामाह ॥ सदारायनमुनयी
त्रसंसर्गे हामो लौकिकस्मार्तोग्न्याः उत्तरत्वानधायम्भिन्नीय इति शंकामाह ॥ सदाहारे वर्तेतइति
यन्नकर्पचिकारणं तरातु ॥ यदजेदग्निमाकर्त्तेन्कहोमोऽस्यविधीयते ॥ १३ ॥ सदहारे वर्तेतइति
तथा ॥ गृहीतगृहस्थीकृद्रमर्थः ॥ इति तिष्ठन्नृणाग्निमानमाग्निं कपंचिन्स्वेपरिणीतपत्न्याग्निया
त्वापादिकारणं ॥ तरादेतु विरोध ॥ तत्र तयोद्वत्यत्र्यानितरान्यान्यान्नर्त्तोवाद्रुमिळे दास्येव
विधिस्यात द्विवाहविषयो होमः ॥ उत्तरकरणायविहितो भवति ॥ लौकिकस्मार्तोग्न्यारित्यर्थः ॥ इ
तिशंको पन्यासतत्सिद्धांतमाह ॥ स्वेयाववभावतद्धोममलौकिके न कदाचन ॥ न ह्याहिता
ग्नेः स्वकर्मलौकिकेग्नौ विधीयते ॥ १४ ॥ स्वैयैः स्वीयशालाग्नौ तत्संस्कृतादिशालाग्नावपीतिस्वा

र्थः होमः पाणिग्रहणार्थ एव नियमेन तावत् आदिनामग्रहीनाम संघस्य स्वं निजं कर्म जाता
वैकल्पिकः लौकिकाग्नौ कर्तुं विधीयत इति । कर्मसत्वमेवं । विवाहस्य च फलगामित्वादिति । अथ म
तं आग्नेयो अग्नौ तायेरपि कल्पात् दृग्निहोत्रिभिः श्रौते होमो विधेय इति । मैवं । श्रौतदृग्नेरनादानात्
विवाहस्य स्मार्तत्वात् दापि च अपेवं स्थितेप्यग्निरेव प्रथमाद्वितानादरत्वादा होम मंत्रगतस्य
तत्तत्फलविलोकनेन तस्यैवान्यार्थः पर्यवसानाद् न्याचार्येमन मवगम्य प्रायश्चित्तमाह ॥ पज
कृतिकमनो वज्रुदृष्ट्या पुवदर्शनात् निद्या मनोज्योस्यात्ताव चावन्न परिणीयते । पत्निति
द्वितीये पुनः अनोशाधायनावार्यादिसाधूकवदर्शनात् क्रुवदर्शनस्य कर्मणो यावत् । अन्य
र्थे तथा होम इति मत्वा पजकृतिं कथास्य वचसावष्ठितार्थं तद्वत्कर्मसस्यात् नवावदिति । अ
नानेवं कृत्वा नानकात्यायन पुनरस्यात्रि प्रायः नवान्याचार्य वचश्चितावान्तुर्यान्ति नास्मे तादेवं मत
मस्तिकृतादर्शन्तु ममविवितरान्तु दर्शितं तं च तोस्यात्पवं सुरनीतिरिति । अन्यथा मुक्तिकं समिद्वा १४४
कृति निमित्तेन अविशेषस्यात् । अथात्र नित्यफला विवाहिको विधिरिति । तस्मात् होम स्योत्र यसं वो

धानुविधानरादिष्वनिरावके णोक्तं प्रायश्चित्तं कुर्यादिति निष्ठितं । दृष्टाली । अन्यच्चिंत्यानविवा
१ आ वदर्शनयोः पृथक्त्वात्र निकर्मीत प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेद्गुत आवदार्शनात एवसकलमिति । अ
त्रोच्यते पृथक्पृथगिति कुतः कर्म पृथक्त्वात् प्रथगणकर्मत्वान्निय मिति चेतास्मिंगणकर्मविचा
रंतिहायाआवदर्शनादित्यनेन विवाहकर्मणः पृथग्विधानात् किं च । तवोदवं तदाश्वदर्शनं विना
चतुर्थीकर्मानं परिज्ञाय ---- पात्रविवमनागणकर्मेवसः आदुपरत्वादिहोमादिषु पृथक्चात्मि
नमेव युक्तं ॥ छ ॥ अणष जकृतिकं कित दित्याह । तु रस्मान्नि विकल्पं यस्प्रायश्चित्त मुदाहृतं । तत्प
जकृतिकं शिष्टै यैर्नविद्भिः प्रकीर्तितं । १ यदिति प्राश्नुक्तमंत्रदर्शनाय पुरस्तान्पूर्वं वा कृत्वा
कृतिपक्षभेदेन त्रिविकल्पं त्रिभेदं यत् प्रायश्चित्तमुदाहृतमुक्तं । तादतत्पज कृतिकसंज्ञकं यज्ञ
विपयावदृभिः शिष्टैः रवार्यैः प्रकीर्तितमिति व्यक्तार्थो ॥ छ ॥ इत्योपासननिरूपवस्त्रवसरामं
नविपत्रग्रावा दित्यन्दावो कर्मप्रदीपभाष्ये द्वितीयप्रपाठकमीकंडिका ॥ छ ॥ अत्राध्याय प्र
करणानि यथासंध्याकरणविधिः । अतिजपः । देवस्तानतर्पणविधिः । ब्रह्मयज्ञः । प्रातःस्नाने

शेषः ॥ पंचयज्ञाः ॥ देवादिभेदाः ॥ त्रिभेदाः ॥ ब्रह्मयज्ञकालः ॥ नित्यश्राद्धे विशेषः ॥ अनध्यायनिश्च
देवोबलिदानविधिः ॥ होमादिमंत्रपक्षाः ॥ पितृबलौ विशेषः ॥ बलिमानप्रदक्षिणा ॥ एतन्ना
शः एतत्प्रतिपत्तिः ॥ काम्यनित्यकालः ॥ निर्णयो विश्वादेवः ॥ अन्नप्रार्थना ॥ वेदवाननादिमा ॥४॥ ब्रह्म
णेदक्षिणाप्रसंपात्रप्रमाणं ॥ अन्यकर्तृन्यदक्षिणाप्रतिपत्तिः ॥ दानपात्रं दूरस्थे ॥ विकरिलि विद्व
इतिक्रमणे निषेधः ॥ मूर्तीति क्रमेण आज्यस्थालीद्रव्यप्रमाणे च रुस्थालीचरुपाकः ॥ असरणं ग्रह
स्वत्व सुवर्णसुपर्णीपरिग्रहणं [illegible] इतिसिद्धरूपं ॥ एतन्यासः ॥ अन्नान्नेद्धव्यं ॥५॥ दर्शश्राद्धे
मासान्नितिषेधः ॥ असविशेषदाने पर्यायविशेषयागकालः ॥६॥ जीवनितृकस्यानधिकारः ॥ पिंडपि
तृयज्ञे क्वचिदधिकारः ॥ पितामहत्वाद्ययोः कथं निवृद्धिंदिकाभावः ॥ पितृरत्युत्क्रमानिति महानो मा
तुः सपिंडीकरणं ॥ वाचि मातृश्राद्धनिषेधः ॥ पुत्रिकापुत्रविषयः ॥७॥ कर्मशरुरूपं [illegible] पितृय १४५
ज्ञकर्मरूपं ॥ एतत्करणं स्वगतादियागश्राद्धविधिः ॥ अष्टकादिदानं ॥ आसुरपात्रनिषेधरूपं [illegible]
क्रुहणं ग्रंथादिदानं ॥ पिंडक्रमः ॥ आवर्तनं ॥ आकाष्टकाच ॥ अन्वष्टकाकालः ॥ पशुविकल्पः ॥८॥ प्रकीर्ण

प्रायश्चित्तानि कर्माणि कर्मणीति ॥ आधानादग्नौ दिवसे विश्वादेवकालः ॥ आधाने यजमानमो
जनकालः [illegible] विवाहस्याधाने विशेषः ॥ उत्सवोत्सन कर्तृप्रातर्होमो ॥ [illegible] मासात्यत्यये अन्यद्र
व्यादिप्राप्तौ प्रायश्चित्तानि ॥ होमावलिहोमान्निषेधः ॥ अयनीतातानुसंस्थाग्निः ॥ अन्यहोमप्रा
यश्चित्तं ॥ पितृयज्ञमानो पितरः ॥ विश्वादेवपत्नीसमीपानारुंधतीसंस्था क्रमोक्तिः ॥ प्रवासविधि
निवर्तनं पत्नीसमं ॥ सनामग्रस्तुतिः ॥ एतन्वंदेवाः ॥ सुभंगादिदर्शनफलं ॥ दुर्भंगादिदर्शनपापप्र
शमनाफलं ॥ मृतदारस्य पुनर्विवाहे ग्नि ॥ मृतान्तरप्रायश्चित्तं ॥ मितिः ॥१॥ समाप्तानुक्रमणिका ॥ नूनमो
गणपतये [illegible] किं कार्यो संधुक्षकालविथंधारयंति विप्रायुक्तो मां [illegible] नीनां बहुविद्युमन्न प्रम
वनी सदा [illegible] अंकर्म प्रदीप्यापरिदृत्रिक [illegible] सदाचार्य मिश्राख्या कृत्याधानकर्मप्रभृति पर
दृष्ट्या [illegible] एवं तावद्द्वितीयप्रपाठकस्ते [illegible] प्राकीर्णे प्रायश्चित्तं तक
मेकाद [illegible] प्रायश्चित्तं [illegible] विकारिकर्मोद्यविकारस्य समारनातः ॥ अस्म
[illegible] होतव्यं न [illegible] गादि [illegible] योरपसम [illegible] मर्थ्य वंत ॥ त्विति प्रोक्तमता

द्विरेणार्थे। साविगादिना होदशाद्दंपत्यो। पत्नीयजमानयोः अथम संततेऽसक्षं नरोत्तमादवि
रतिशाप उक्तः। हियते। द्दयोर्दंपत्योः असमव्यकुतं समत प्रत्नतं हविः अनर्थकं। विगतधर्म
सार्द्धनं नावदिति अपीत्यानेनकसम व्येन पार्थ इति गमयति। अन्यथाऽपि प्रवासादि वचना
पपत्तिः स्यात्। आदिशब्दः पुत्रादिपरः। तथा च दक्षः। सन्निधु त्रीस्तं रुत्वा नाभागियो पवित्रान्
पातरवकुतं यस्तु तद्भुतं समयम्भवतीति। स्वशब्दः प्रवासादिनिः स्वकुतहोमवादवमाकल्पसं
वार्थः। अथ नामासन्नहोमानर्थे कालक्षेनात्किंचिन्नराधानं विधयस्तु तवाप्रायश्चित्तमि
तिकुमः। उक्तः। विवाहाग्निं समारोप्येच्छदितिवाच्यवत् सविवस्त्रु नराधानविधानानं दृष्टा
मन्वरादा कालातत्ययतयहोममयावदिति मात्रापि वस्त्रवनाच्च अत्तानोदिष्टं पमादुनिक
प्रायश्चित्तपूर्वं पुनर्होमः मम कालादोषापनार्थं कार्य इति। छ। अथैतत्प्रसंगप्राप्तानि पु
नराधानकरणकरणान्याह। विहाय्याग्निं समारोप्यात्मनी मामुखिंच्छगच्छति होमकालात्यये। १४९
तस्य पुनराधानमिच्छन्ति। ॥ वेदिविशिकायां अग्निहोमादिनं विहायत्यक्त्वा सीमामन्या

गारमर्यादामुल्लंघ्यातिक्रम्य भार्यासपत्नीकस्यैवत्प्रमादादपि गच्छति यजमानः
तेऽस्यैवं उक्तः। होमसंयतकाला मध्येमारोजातदृति निरोधेपपुनर्व्यवस्थाधानकरणं दृष्ट
लविधायतद्दृतिदृहकश्चित्सीमारात्कृत्स्नं नगरादिपरतयार्थं यावत्फेनदहृचदंपती गाव
आनेनहोकालहाने रवपुनराधानानुमानः। एवंज्ञाया राष्ट्रस्य नगराद्प्रगमनादिविशे
षिणादूर्ध्वितस्य गृहस्थस्य च दतेऽस्य अथ मन्यमे दूरस्थेपि वलाकस्मादेवमलोपः प्रजाय
ते। कन्नैवं पुनराधानं प्रायश्चित्तं न विद्यत इति मरीचिस्मृतौ। दूरस्थाद्वसमार्गस्य नगरादसी
मोल्लंघनपर इति गिरवं। दूरस्था इस्येकवत्समायजमानपत्नी विषयाद्दृति गादिकर्मभावना
महानापुनराधानकरणस्य पत्नी संनिधानवपित्ववु तानात्योपलब्धानुयत एवमतः सर्व
थाहानृहथ्याभावात् कालविपर्यासमनिबन्धनहापदैः कामं गृह्य अग्निपत्नीनुरुद्धयादपर
एवात नरोकुर्यात् इति निश्चितं। छ। किंच। अरण्योः समनारोपाग्निदाहेऽप्युपि समाहितः पा
त्यागादुपयातात् किंतुनराधानात्रहृतोऽरण्योरितिद्विरवः। प्राप्तवंतेजादिशदशोनार्थे नद्द्या

समुदायेन अरण्योरध्यादि नेदयोः कृचनात्याग्निदाहेषु जातेष्वग्निषु समाहितायजमान
प्रसूतमग्निं पालयेत् अन्वायतनयोर्निदाने तरन्नं जुहुयादित्यर्थः अथाग्निर्नयावुपशांतश्चेत्
पुनराधानमित्युक्तं तत्रार्थं पुनराधानसंबंधः विधिमन्यत्रिवायन्तु पाराणि कुरणमत्रोध्य
न्नेनतेमानवस्थितिं मत्वा पुनर्हेमादि नव्द्वादित्यन्ति प्रायः स्मृतं ॥ अरण्योर्दग्धायावपि
प्रायः शीर्णयोस्तथा ॥ आहृत्यान्यो समारोप्य पुनस्तत्रैव निर्मोथ्य दिति ॥ ७ ॥ अपि च ज्येष्ठाचे
बहुभार्यस्य तु निवारणं गच्छति पुनराधानं तत्रैक दृच्छन्ति च्छगोतमः ॥ ७ ॥ वदति रांकायां बहु
भार्यस्य यजमानस्य ज्येष्ठा ग्रपरिणीतापत्नी ॥ अतिवारणमर्यादातिक्रमणयात्रिवारादि
रूपेणत्यर्थः गच्छति क्वापि यातित्यत्रैवं स्थित पुनराधानं पुनराधानं च एके क्वचनाचार्याः इ
च्छंति इदंतेन गौतमाचार्यैः उपुनः नेच्छंतीति वाकारोपः कुतो गौतमस्य य मर्यादाति १४७
क्रमादपरिणयन्यायादिति प्रातनज्येष्ठतरपत्न्यातिवारेण न पुनराधानं एकभार्यस्यैव पु
नराधानं भवति एवमतिवाचरणनिमित्तेन पत्नीमुद्दिश्य प्रोताग्निम्भुरव्यनया सितालेव

माह ॥ दाहयित्वाग्निभिर्भार्यां सदृशीं मारिणीं ॥ पात्रैश्चाथाग्निमादध्यात्तन्तदा शेविलंबि
तः ॥ ५ ॥ यजमानं दृष्ट्वान्तु वर्त्तेत सदृशीं पूर्वमारिणीं ॥ मंत्र पश्चादि णगहिनी भार्यापूर्वे
संस्थिता ॥ आत्मनः प्रथमं मृतिधर्मोवास्थिता ॥ अग्निभिः श्रौतैः एवं सपात्रैरग्निहोत्रांगि
भिः अनेनैकाभ्येन मतनन्तस्मात्रिश्चाग्निदाहयित्वा अस्मीकारापतिः अथानंतरं अवलंबितः
कालविलंबवर्जितः कृतदार कृतविवाहविधिः सन् अग्निमोपासनं अदध्यादाहरति
त्रेताग्निभिरिति ॥ बहुवचनमाश्रौताग्निरनकेवलस्त्रिभिर्दाहमाह ॥ आहितानये मध्यावसथ्य
मादाहत्रिभिस्तावत्कुतद्रतिवेन् दाहविधिमुक्त्वा न तु अनेन पश्चान्मृतस्यादहनमुद
ग्नव्यालौकिकाग्निनेति ब्रह्मपुराणवचार्थः तः सिद्धं अथ संबित्व बौदिवाहवाहवाद
रणपुरुषस्यार्थं अथवा सहदारपरित्रैष प्रथमं पाणिग्रहणेन कृत्वा सहसंस्थिता मरणएवं
करणंकथयतिस्यवशो विनाशः कृतार्थः एतेन पुत्रादिमरणास्वरसो साद्य
स्यादग्निहोत्रं न जह्यादिति ॥ ६ ॥ पर्वं ॥ ॥ एवं दृष्टान्तां सवसौ श्रीद्विजातेः त्वैमा

रिणी। दाहयित्वाग्निहोत्रमण्यनुपात्रैश्च अन्येविति धर्मोविहितो ऽर्थो ऽविता ज्ञाना द्विजा
तिविप्रादिवसोरूपा एवंहता मन्निहिता वासवरणयज्ञौसवर्णौ प्रथमपरिणय
नेनपूर्वमारिणीं प्रथमां पत्नीं स्त्रियं। अग्निहोत्रेण विधानाग्निनाएवं यज्ञन्नति पात्रैः
सन्मुखिश्च दाहयित्वा अग्निहोत्रेण क्षत्रियादि द्वितीयादहनान्तौ दापदृष्टा द्विती
यांविवधः पत्नीदाहाहिताग्निकाग्निं जीवं त्वां [illegible] प्रथमांवन्नमाद्य
नसमेहितत्। ७॥ वेतिदोषदर्शनाय प्रथमायां सवर्णायां पूर्वं परिणीयां वाजीवंतां क्रिया
यां द्वितीयां दत्त्वादिवसेन्यो विवाहितां सवर्णां वा पत्नीं वितानिकाग्निः श्रौताग्निः त्याजनानां
दहेत्। तत्र दहनपापं प्रसज्येत ब्रह्मत्वा समं तुल्यमिति। अथ वा ब्रह्मवद तत्फलमग्नि
होत्रं। अतो ऽग्निहोत्रमहानादद्वाद्धनममामिति। वाक्यशेषः एवेति निश्चयार्थः॥ अपि वा १४८
मृतायां तु द्वितीयायां याग्निहोत्रं समुत्सृजेत्। ब्रह्मोज्झं तं विजानीयाद्यश्च कामात्समुत्सृजे
त्॥ त्विति निश्चयार्थे सामतदृष्टं त्वं दर्शयति। यजमानो द्वितीयायां मृतायां अग्निहोत्रो

सर्वैर्ज्ञयोनतदाहनेति शेषः नमितिकर्त्तारं ब्रह्मोज्झं वदफलमनं विज्ञायेज्जानीया
दिति॥ संप्रति प्रथमपरिणी
त। एवं कामात्सशरमुख्यादिहेतोर्यश्च समुत्सृजेदग्निहोत्रमिति॥ ८॥ मृतायामपि भार्यां
तत्पत्नीविपत्तावपि पुनः कथंचिदत करणासंभवमनिलाग्निवमाह॥ अपीति पुनरक
यांवैदिकाग्निं नहि त्यजेन्। उपाधिनापि न कर्मयावज्जीवं समापयन्। अपीति पुनरक
यांवैदिकाग्निं नहि त्यजेत्। भार्यायां ज्येष्ठायां वा मृतायां पंचत्वमितायां वैदि
रुणांयोग्यतायां यजमानस्तु वर्त्तेत। किंतु यावज्जीवाग्निहोत्रं जुहुयादिति श्रुतेः स्मरणा
काग्निमग्निहोत्रं हि निश्चयेन त्यजेन्। किंतु यावज्जीवाग्निहोत्रं कर्मसमापयेसमाप्निंकुर्यादि
त्यर्थितयाकनकादिद्रव्यपत्नीकरणापाधितापितदग्निहोत्रकर्मसमापयेत्समाप्तिं कुर्यादि
ति। वैदिकाग्निशब्देनस्मार्त्तस्य त्यागः संमतः ततः पुनराधानोवाश्रमाश्रमनिस्सरणमिति
द्वितीयोपिशब्दो द्वितीयपत्नीसत्वात्रोपाधिविधिः दर्शयति एके वितदहनं पुनरा
धानविधानयोग्यत्वेसत्यपि पत्न्यासहितन्त्यजेदिति नियमनिष्ठं वर्णयंति एवं
चसत्यग्निनिवर्दहेद्भार्यामिति वाप्यवसाविरोधबाधः स्यात्। अथ मतंएतद्विषये

रामेदृष्टांतस्यवक्तव्यत्वाद्रामस्यकिंतुनः करणासंभवइतिचेत् परामकस्मात्पेकपत्नी
व्रतत्वात् यत्किंचिदादितत्तुल्यमेवतद्वचनं परन्तरेत्यादिदोषद्वयवितयोपिद्विपयिस्त्राग्ने
यज्ञेतदा दाहश्चेत्याग्निचित्भार्यांसहस्रत्वांमित्यत्रेनामदृष्टादाहनिषिद्धत्वात् एवंपत्नी
नवेदितिवाच्यंवचनाद्यत्किंचिद्यतएवमतोसादृश्यतयारामेणापिसीतांमृत्कांग्निहोत्रम
गीतमतप्रसतमत्रसर्यत्त ॥ ७ ॥ इत्यार्थेदृष्टांतमाह ॥ रामोपिकृत्वासौवर्णींसीतांप
त्नीयशस्विनीं । इजेयज्ञैर्बहुविधैः सहभ्रातृभिरच्युतः ॥ १० ॥ अपीतिगुरुत्वरूपन्नदृष्टांत
दर्शनाय । अयमर्थः विष्णुरामादाशरथिः यशस्विनीं सीतानाम्नीं सौवर्णीं हिरण्मयीं कृ
त्वा बहुविधैर्वाजिमेधमुखैर्मखैर्भ्रातृभिर्भरतादिभिः सह मुनिः सहमहायज्ञैर्वान्व
इजेयष्टवानितिसीतायांवाल्मीक्याश्रमनीतायांततइतिइदानींयादृत्वानाम्नउत्तरेणे
नार्याद्युदाहृतादोषमदृश्यमाह ॥ यावदेहेदग्निहोत्रेणास्वेनभार्याकथंचनसुखीसंपद्यतातन १४९
स्त्रीविवाहस्यप्रमाणंभवेत् ॥ ११ ॥ योयजमानःस्वेनस्वकीयेनाग्निहोत्रेणकथंचनमोहात्स्त्रीभार्

यान्नायोदद्यात्तस्मीकुर्यात । सएवंकृततेनकर्मणास्त्रीसंपद्यात । योषित्त्वमापद्यात । अन
जन्मनीत्यर्थः । एवमस्यचस्त्रीत्वप्रमाणं पुरुषाभावदिति । एवेतिनिश्चयार्थः । स्वस्याद्वाग्नि
होत्रसंबंधः स्वस्यपत्न्यानिरस्यतां ॥ ८ ॥ एतन्निमित्तेनानाहिताग्निस्तेनाशवनकरणाधिका
रार्थकिंचिद्दोषमाह ॥ भार्यामरणप्राप्तावादृशांतरगतापिवा अधिकारभावस्तत्रो महान
पातकित्वेद्विजे ॥ १२ ॥ द्विजः पितातस्यभार्यात्मनः ---- तावीत्यादिवक्तव्यं महापातकरा
वृत्रघ इति ॥ ७ ॥ भार्यामरणप्राप्तावत्प्रकृतं अधिकाराद्युपाधिनितमरण
त्यक्तो ------ तत्रसंगादाह ॥ भार्याचेन्म्रियते पूर्वं भार्यापतिविमानिता स्त्रीलि
जन्मानिसप्तजन्मं पुरुषस्त्रीत्वमर्हति विमानितेत्यादिति शंकायां पूर्वं प्रथमं मानसंस्कारयेमादिनि
सैषाभार्या भवतीत्यर्थः पापः ततः पत्याविमानिता अवगणिता सती म्रियत मृतिमापद्यते
मनोजदुःखादित्यर्थः सैवंमृतास्त्रीलिङजन्मानि सप्तसंख्यानवतारान् पुंस्त्वं पुरुषभावम
र्हतीति । तत्रतेपुरुषमानसतुस्त्रीत्वंयाति ... अर्हतीति । धांसांतिप्राप्तभार्यायोगः एतद

दुष्टयोषिद्वमानत्यानवपरं त्वं तः कृतः दुष्टाया वाग्दंडादिभिस्तेस्मृत्यपपत्तेः यथा
दत्तमनुनारदौ व्यभिचारे स्त्रिया विद्यानुः शासनं तनिः कर्दनं वक्तुवासश्च कर्म बाह्यं
कारयेदिति तथाङ्गताविकारां मलिनांपिंडमात्रोपजीविनीं परिभूतामधःशय्यां वासयेद्व्यभि
चारिणीमिति ॥ ॥ उक्तानि यावदिग्दर्शनमात्रेण पुनराधाननिमित्तकारणानि संप्रत्यथेवाग्न्युपो
त्पादिकरणमुखापादार्थकथनार्थमिदमाह पूर्ववद्योनिः पूर्वोक्तः पुनराधानकर्मणि विशे
षोत्र — प्रस्थानमाल्याद्युत्पत्तिकृतस्याग्नेः पुनर्व्याहृत्याग्निराधीयते नेनति पुनराधानं तत्र
कर्मणि पूर्ववद्धि राननिधानपूर्वैव प्रथमारण्यादिनमत्ते वा यानिरूढत्वः पूर्वोक्तेना
मिथ्यादिस्पृष्टं विना पुनराधानत्वात्पुनर्नाङ्गनिर्मोक्तं निरस्यात् तदायुष्मनादिहको विशेषः
स्यादेत्याह विशेषः इति अत्रप्रसतात्प्रगेमेधितस्यापुनः वक्तव्यात्पुनराधानोपस्थानं १५०
तथा तन प्रकारेणव कृमाग्निरवयाप्रसाद्दतस्याहुतीनामष्टकमष्टसंख्यात्वं विशेषः इत्यु न
यत्रार्थशेषं उपसमीपस्थीयते इत्युपस्थानं उपनितिरिति उपहनारणिमागमाह ॥ बोधायनः ॥

आपस्थश्चवांगल श्रद्धां त्यजपतितः रक्षसरजस्यस्थतामंस्पर्शोनत्र्यरणिनाशादितिक्ष्मोमव
मतः नचोपस्थानं शानु स्यायनतिपरत्वात्तिष्ठतात्तकर्तव्यमिति मंतव्यं किंतु तिष्ठन्नासीनः
प्रह्वो वेत्युन्यायात्रपायामिति आश्वसंप्राप्यापामनोपक्षिनि नदिशापिस्यादिति वेत्तमेवं
तावितस्यात्मो गस्याद्धनियकक्षित्यानकाति एतत्यापनार्थत्वात् इह स्यृजोमूदिवसोप
दिष्टेन कं वरायतव्यादिनानत्रत्वमतियोग्यत्वाद्यातोनेनदग्निष्टमिति अथोपक्षितिकिम
वौकेन कर्तव्यमिहा तत्वायाहु तिहोमांतमुपतिष्ठेत पावकं अथायः एकवनाग्नेयः कृत्स्ने जामीता
मानसः ॥ ब्रह्मवरणादारभ्य आज्याहुतिपर्यन्तादशाशस्यानार्थवचनमामहा व्याहृतिहोमांत
त्वात ततोनन्याविनोयजमानः पावकमग्निमुपतिष्ठतको सावुपक्षितस्यायः वल्केजामिर्जन
नामित्यतरसंहितामध्यस्थकेवलाग्नेय एकाग्निदिवत्यत्र पक्षितस्येनप्याः नावदिति ॥ ॥ आ
व्याहुतस्पष्टकं तथेत्यत्र आकंतदित्र्य गपृष्टकं यपृष्टयति अग्निमीलत्र आयाहि अथ आदिवी
नयोतिस्वोग्निर्योतिरित्यग्निर्दूतमग्ने मृडे निवाप्य ॥ त्वेत्यादिनिराहुस्पृष्टकयात्रोकथमिति

अग्निमीळे पुरोहितमित्येका अग्न आयाह्यग्निभिर्द्वितीया अग्न आयाहि वीतय इति तृतीया। अग्निर्ज्यो
तिर्ज्योतिरित्यादिभिस्त्रीं स्वः पुनरूर्जा निवर्तस्व सह रय्या निवर्तस्वेत्येवं षट्। एवमग्निं दूतं
वृणीमहे सप्तमी अग्ने मृळ महाँ असीत्यष्टमी इति करणं सकलं तेन होमार्थं किंवा। रूपाष्टा
हुती कुर्याद्यथाविध्यनु पूर्वशं प्रसौहुत्यादिकं सर्वमन्यत्पूर्ववदाचरेत् इत्येवमष्टत्वं सर्वा
यति यथाविधीनि स्वाहाकारांतानि होममंत्रवार्थः इति प्राप्तकान्तिर्यथाविधिहोमसंख्याकं विधि
मनति वर्णे अनुपूर्वेण अनुलोम्यतया न प्रतिलोमादिरित्यर्थः अष्टवष्टसंख्याका आहुतीर्जु
हुयानिकामष्ट त्रिरिति ततो न्यत्स्वस्ति हुतिकं कर्म पूर्ववदग्न्याधानवदाधानविधौ वावदिविनष्ट
पुनराधानादावन्यदपश्चाद्वर्जयेद्धुतमेतन्ने इति क्रमः कृतः यत्तु पासीतत्तिश्रान्त्यः कर्मणसा
पातिकत्वात् प्रथमतिः अन्यत्पूर्ववदाचरेदित्यन्येऽप्यदयश्चामपि स्यादिति। मेवं अन्यत्राद्धेन हो १५१
मांतायतिरिक्तमा वह्निवदनादर्शित्वात् अथ पुनराधानरावृद्दितो पुनररणीकरणमनंति
राविकीर्तियद्ध॥७॥ अरण्याः स्वल्पमर्थं गंधावतिष्ठति पूर्वयोः न तावत्पुनराधानमन्यारणे

विधीयात॥१८॥ अदुष्टयोरित्यनुवर्त्तनात्पूर्वयोः प्रथमाधाने संबंधिनोः अरण्योर्द्वयोः अलं प्राद्वा
द्विप्रमितापि मंथनयोग्यं अंगमवयवं यावत्कालं तिष्ठति तावदरणिद्वयं करेणैव न पुनराधानं न
कर्त्तविहितं भवति दोषसंभवादित्यर्थः अनेनाहरणपहरणावि- कुलादियोनिरेवदर्शनाप्वम
र्थं माहात्म्येत्र परिशिष्टे। यदि प्रादेशशेषमात्रं मंथनकुनाशनं मोहाद्वा यदि मंथेत्तद्धीन पुनः पुनआ
यत इति॥७॥ इत्येतन्निमित्तेन विनष्टपात्रप्रतिपत्तिविशेषमाह। विनष्टं स्रुक्स्रुवं युगप्रमव
स्थालमुदर्विपि प्रत्यग्रं वा अशालं प्रहरं जातावदसि।१९ विनष्टं त्वदादिदोषहूयिनं अतःग
तस्या प्रहरणात् पुनः तत्पुनः संस्कृत्वादिपात्रं जातो कीवलिंगं न कुर्मयो मुखस्थालं प्रत्यकृत्स
त्वं तथा प्रतीचीदिग्मात् पुष्करं एवं अशालं प्रत्यग्निगानायं वक्तव्ये तिर्दोषः तदर्विपिजतिजातवे
दसि वाक्यो प्रहरेत् क्षिपदिति प्रहरणशब्दो होमन्यायेनिचन्येर्थः विसर्जनादिरोषं तद्वद
र्यति॥ इत्थोपासनिकमीमत्र कर्मरामजमिश्र आत्मादित्यसुतो कर्मप्रदीपभाष्ये तृतीयस्य
प्रथमकंडिका॥७॥ उक्तः स्वावत्पुनराधानविधिः संप्रतिस्वकुनहोमप्रसक्तस्यो कृत्वा यदि दत्त

सामर्थ्ये तु यजमानो होमाकरणाकल्पः स्यात्तदा कथं कर्त्तव्यमिति तन्निर्णयमाह ॥ स्वयं होमासम
र्थस्य समीपेषु पसर्पणं ॥ तत्राप्यशक्तस्य सतः शयनादौ पवेशनं ॥ स्वयमात्मना होमकरणसमर्थ
णमुविनं कर्त्तुं विधीयते ॥ इत्यादि विषया सामर्थ्यस्याकल्पस्यारोगादियोगादिरूपः तत्र तत्र त्रि
गादौ होमं कुर्वंति ॥ अग्नेः समीपं तत्र पसर्पणमुविनं कर्त्तुं विधीयत इत्यर्थः शेषः समीपयत्नमसि
त्यपकराद्यः सामर्थ्यानुसारेणानि तत्यान्निकरयत्यर्थः अपीत्यक्तरूपदसंनवेन तत्र समीपापस
र्पणमप्यशक्तस्य असमर्थस्य तस्य सतः तिष्ठतः शयनालिप्यादि मध्य उपावेशनमासीनत्वं वि
धीयत इति इत्येतन्निमित्तेनेतन्मरणसंभवात्स्वत्वशंकातः कथं प्रातर्होमः स्यादित्याह ॥ हुतायां
सायमाहुत्यां दुर्बलश्चेद्धीनवेत् प्रातर्होमसदिवसान्नीवेत ॥ हुतनैवाश्वदिति शंकायां
सायमाहुत्यां हुतायां गृहीयजमानो दुर्बलो गतबलः इतप्राणप्राय इत्यर्थः ॥ वेद्धावज्ञायततत
दिवसायंसमयएव प्रातर्होमः स्यात् स्वसमयसंसक्तो होमो नभवेत् प्रातःकालं प्रतीक्षेदिति १५२
जीवतः कर्मसमाप्तिं दत्तारित्यनिप्रायः ततश्च प्रातर्वेति दोषजीवितनिष्ठे तत्तदा हुनयोः

त्याश्चः प्रातः एतत्कालानुपंगात् होमः स्यादिति नवात्तत्वात्स्यादिति पक्षांतरं सायमाहुतिश्चा
क्त्रेन प्रातर्यहुत्यानंतरमतस्यादौर्बल्यात्सायमाहुतिहोमो निरस्यात ॥ अतः कर्मणः सायमा
द्वित्वादनेन त्वोसौ मासमप्यक्तं ॥ इदानीं दुर्बलस्यात्र तरोपं दर्शयति ॥ दुर्बलं स्नापयित्वा तं श्रु
द्वाविलाभिसंमृतं तं दक्षिणाशिरसं भूमौ बर्हिष्मत्यां निवेशयेत् ॥ तं गृहपतिं दुर्बलमाख्यात
रूपं मणिकोदकादिना वेन विस्नापयित्वा पूर्ववस्त्रयोरेनाश्रुद्वाविलाभ्यां ॥ अग्निवक्त्रितं
परिश्रपितं तत्वा बर्हिष्मत्यां बर्हिर्भिस्तृतायां भूमौ अनुशय्यादिषु दक्षिणाशिरसं खेनपति
गतोन्मांगं ॥ उदकादमित्यर्थः ॥ निवेशयेत ॥ स्नापयेत् छिन्नमालानाल्युत्रादिः ॥ अतः मिहीयथु
सुतादयः इति वा वाच्यात ॥ ७ ॥ ततः छातनाभ्यक्तं मभ्यंजितं तत्र अन्वयसशिरस्कं स्नापयसवस्त्रं वस्त्र
कुगयुतं उपवीतिनं तं बर्हिष्मत्यां भूमौ निवेशितं मृतं चंदनादिद्रव्यैः अनुलिप्तमस्त्र
कादिशरीरं सुमनोभिः पुष्पैर्विभूषयेद्यत्तं कुर्यादिति ॥ ७ ॥ ततः हिरण्यमकलास्यादिच्छि
च्छिद्रेषु सप्तसु प्राणेषु प्रापिधाय नं निर्हरयुः सुतादयः ॥ ॥ अथेति मरणानंतरं यद्दर्शयति ॥ श्री

धस्तुमादयो निकराः आदिनः सुतासन्वास्मो द्वयं संदयो पिद्दिरणस्याद्दमन्त्रः शावलानिर्णज
नित्राम्यमृतस्यमुखेणमुखस्कंपुनन्व आयाराणिसत्रेसमन्त्र — पुनोन तच्छिन्निमन्त्रग्रहणं छि
द्रपुनेत्रादिरंध्रपुष्टे स्वाभयएनं मृतं निर्हरणविंप्रादि वर्णविषयविहितदिनानिरस्तंद्व
रेनाग्रयुरिति तथाहमनुः दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् पश्चिमोत्तरपूर्वेषु
यथायोगं द्विजन्मनइति यथायोगं विप्रादिब्राह्मणपर्यंतं॥ छ॥ कर्मनिर्हरणेत्वदाह॥ आमपा
त्रेग्निमादाय प्रेतमग्रितः सर्वं एकोनगच्छेत् स्मादं मद्यपथ्यरसजेतं तु ज्ञातिः॥ उरोग्नि
सरति। यातिश्रमोति तथा तमग्रितः सर्वं प्रेतं यांतं एकः सुतादिः आमपात्रेमहीमयेय
द्वापात्रेऽग्नं आदाय तस्मैगोदामामवा आदायाधिगृह्य अनुप्रेतस्य पश्चाद्गच्छेत् अ
थिवं गमनानंतरं तस्माद्द्यामासान्नाद्वं अर्द्धं पथिमार्गे पथः प्रसंगाद्यप्रमितएवमुविदि
तानउरावनेजनादिषु प्रेतगोत्रनामानुवादेन उक्तं जेदुः स्प्रष्टुं कुर्यादिति॥ अग्निसा १५२
तैः साग्नः अथाग्निवत्सा वायस्यत्वात्कि कोपिस्यादिति येतमेवं दाहपनाद्

नचसाग्नेर्लौकिकेनदाहायुक्तः उक्तः प्रमाणस्त्रावैतु यथापिमम श्रापिपापं आहि नाग्निसु
पत्कन्तुयोविप्रोदह्यातनवृथाग्निना ब्राह्मणोच्छिष्टरिणस्त्रः श्रुद्रयोन्यां प्रपद्यतइति अ नाहि
हेवम् पुनश्चिसत्याहिताग्निपारयंस्मृतिरितिवेतामेवं ब्राह्मणसाग्नेरपिकृत्वानु काष्ठायो
मतश्रुतय
नमुखनत्वाहिताग्न्यादेयस्तुदाहागृह्याग्निनादिजेरितिनुलौकिकाग्नेति॥ अत्र अथ यशोषप
व...तृचि। अन्नादिनकिंकुर्यादित्याह॥ अर्द्धमादहनं प्राप्य आसीनोदक्षिणामुखः सव्यं
जान्वाच्य रानाकेः सतिलं पिंडदानवत्॥ ७॥ अर्द्धमामामार्द्धपथ्यस्थानंतरं आदहनं
हृदेशं प्राप्य सएविकः सुतादिरित्यर्थः आसीनउपविष्टः दक्षिणाभिमुखोजत्वानके
रत्वरयासव्यंवामंजान्वाच्यन्हगतं नत्वा पिंडदानवदपसव्यपितृतीर्थोदिनासतिलं
तिलमिलितं द्वितीयमामार्द्धनार्द्धमुख्जेदित्यर्थः नार्थयुक्तिः अनेनपकम्प्रसंवाद मर्द्ध
द्धदर्शितं अत्रवचनं पाथिस्तनः कार्योनाहिताग्नेर्मृतात्द्विजइत्यग्रास्त्रोपरिष्टवचस्तत्रेवामा
तम् णावरितार्थमिति॥ छ॥ अथकिमिथत्याह॥ अथउत्रादिरामुत्यकुर्यादाहयथंमहत्नन्दरे

अथ क्रियापद्धतिः ... तत्पश्चाद्वित्यादिलक्षणो ॥ अथैषामानंतर्ये अपपश्चाद्वामाचरपिंडदानानंतरं पुत्रादिः कश्चित्
कैपश्चाद्वित्यादिलक्षणो ॥ अथैषामानंतर्ये ... संस्कारादिरहितः प्रादेशोन्नूमिभागेषु केषु
दिङ्वजालनिमज्जनसुस्नानविधवस्त्रावोपूर्वमन्य संस्कारादिरहितं विधिवत्तियपादक्षिणप्रवणं श्मशानकरण
खसंस्कारं तत्त्वोपयोगिनि वित्यादिलक्षणे चितिकरणादि विधिवत्तियपादक्षिणप्रवणं ... कुर्यादिति पुत्रयद्वणामत
मितिश्रुतिश्चैवं महत्कवपातादितया पुरुषं स्वदारूचयं प्रशस्तकाष्ठचयं ॥ कुर्यादिति ... तत्रोत्तानानं नि
सुता दन्यप्राधान्य परासार्थेत्रादिशब्दो अत्रादिपरः ॥ ८ ॥ तत्रवायकिंकुर्वीत त्याद्द ॥ तत्रोत्तानानं नि
पात्यनंदक्षिणाशिरसं मुखे प्राग्य न्यसेत्सवंदद्याद्दक्षिणाग्रं सिरसं वा पुत्रादिरित्यन्तवर्त्तेनत
पात्यनंदक्षिणाशिरसं मुखे प्राग्य न्यसेत् सवं दद्याद्दक्षिणाग्रं मुखेवदनोपरि प्राग्यन्यसेत्सवं घृतन्यसेदर्के
... र्नेत्रे तं दक्षिणाशिरसं उत्तानं मुक्त्वा मुखे वदनोपरि ... दानशब्दो मोचनार्थे न सिद्धाणायां स्का
चीपात्रे दिग्गाताग्रं स्थलं दद्यादिति वक्तव्येन संबंधः दानशब्दो मोचनार्थे न सिद्धाणायां स्का
पिवं जः ॥ ८ ॥ ततोरण्यादि विमोकः कथमित्याद्द ॥ पादयोरधरं प्राचीमरणी १५४
ता न ... १० दद्यादिति वर्त्तेत पादयोर्द्वयोः आस
तैः नरं पार्श्वयोः स्रुपर्वमयं सव्यदक्षिणयोः क्रमश्रुवं दद्यादिति ... दक्षिणपादयोः अधरां प्राचीमरणीं
भी ॥ आधारमधरारणिं प्राचीप्रागग्रां ... तरमिह दिप्राचीयग्रणादवामव

एवं सव्यदक्षिणयोः पार्श्वयोः कुल्हो क्रमात्क्रामणस्रुपैवमसे प्रागग्रे एवासबे वामे स्रुपदक्षि
णेवमसमिति क्रमार्थः ॥ ८ ॥ अपि नामुसलेन सहत्यक्तुमंतरूर्वोरुलूखलं चात्रोवीलक मंत्रेव
मतश्रुतयनो विनी ॥ ११ उर्द्ध्वयोरंतरमध्ये न्यसेन्मुसलं मुखे मुसलेन सहोलूखलं सद्देस्थान
नमुशलमध्ययो मुखं एवमन्यच्चात्रावीलीकप्रमुखे अन्नस्थायां नयनो श्रुविंदुविरहितद्य
कस्तुवि सत्यमपीत्यर्थः विनीविंगत घृतसमर्थेन वन्नयं दद्यादित्यत्र केन संबंधः ॥ ८ ॥ कि
मित्याह ॥ अपसव्येन तत्त्विववाग्यतः पितृदिङ्मुखः अथाग्निं सव्यजान्वाक्तं दद्याद्दक्षिणाशः
ज्ञानेः ॥ १२ एनदुक्तं पुत्रादिपात्रन्यास मपसव्येनाकरूपेण वाग्यतो मानी पितृदिङ्मुखो दक्षि
णामुखः सन्वा अथानंतरं सव्यजान्वाकृपातितवामजानुः दक्षिणशाखितादक्षिणादक्षोरा
निरंतरास्फुलिंगपातादिकरणरहितः ॥ अग्निमानीतमोपासनं दद्यात् प्रज्वालयेदित्यर्थः ॥
दक्षिणाशः शवः शिरोधः नयानुदानं दर्शयति केन अंगमुखत्वात्केनस्या ॥ ८ ॥ नन्वत्र प्र
तमुखे चेताकुतिदानविधानस्मृतिभ्यः किमीरयन्त्रितां नन्त्र कुर्यादिति तदर्थमाह ॥ आ

स्मात्त्वमधिजातोसि त्वदयं जायतां पुनः असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति यजुः शरीरयज्ञः ॥
हे अग्ने अस्मद्यजमानात् प्रथमं प्रथमनादिप्रकारेण त्वमधिजातोसि — नो त्विदानीं अनयो
वृत्य अयं प्रेतः असौ यज्ञशर्मा स्वर्गाय लोकाय प्रतितादर्थं बहुधी स्वर्गप्रतीत्यर्थः त्वजा
यतां त्वत्तः समुत्पद्यतामिति मंत्रार्थः इत्येतत्स्वाहाकारांतं यजुर्मंत्रं ईरयन् आहुतिं जुहुयादि
तिसंबंधः प्रथमसौशब्दयोरकार्थोत्तसत्य पूर्वोस्थाने नामग्रहणान्न पुनर्वचः शंकनीयं उ
तः असाविन्यत्र नामोक्तानुकुर्यादिति वचनान्यायात् इति ग्रहणं स्वाहाकारपर्यंतार्थः ॥ ॥ एवं
दग्धदाहकयोः किमित्याह एवं गृहपतिर्दग्धः सर्वं तरति दुःखं तां य एनं दाहयांश्चापि प्राजांप्रा
म्नात्यनिंदितां दग्धः संस्कृतदेहः सर्वं समस्तं दुष्कृतं पापं कर्म तरति लवति याद्दनिव्याप्रो
एवं यः पुत्रादत्यापि एवं प्रेतः एवमुक्तो विधिना दाहयेत् भस्मीकारयेत् कुर्यादिति अनिप्रा
यः सो निंदितापापाद्यकरणेनानिंदितगर्हारहितो प्रजां पुत्रादिकां प्राप्नोति लभत इति ॥ १५५
अथ दुःस्ततरणाद्दनुयजमानस्य किं स्यादिति तद्दृष्टांतमाह ॥ यथा स्यायुधर्द्धकात्या स्य

रण्याः न्यायिनिर्भयः अतिक्रम्यात्मनो नीडं स्थानमिष्टांश्च विंदति ॥ यथा प्रकारणां पांथः प
थिकोनरः हिनिश्चितं स्वायुधर्द्धकः कोदंडखड्गं बरमंडितदोर्दंड वितंड खंडितारातिजातिः स
न्निर्भयो गतनी अरण्यानि निर्जनवनान्यतिक्रम्य दूरं गत्वा आत्मनः स्वस्य नीडं प्रियं स्था
नं विंदति लभते ॥ एवमिष्टानीप्सितान्यदार्थान्सविंदतीति चकारार्थोरापः ॥ ॥ एवं किमित्या
ह ॥ एवमेवाग्निमान् यज्ञपात्रायुधैर्निर्विशेषणेन बिभ्यपिना लोकानन्यानतिक्रम्य वह्नि
व विंदान ॥ ८ ॥ एवमेवाग्निमान् यज्ञपात्रायुधोनिनिर्विशेषण अपितोलं ततः स्वर्भु
वः स्वरादिकानन्यांल्लोकानतिक्रम्य नाकपृष्ठं परमं स्थानं ब्रह्म वस्तु स्वं विंदति सप्तलोकानतीति
एवेति निश्चयार्थः ॥ अयं द्वितनादिपरः ॥ अथवा लोकानन्यानतिक्रम्येति वचः प्रस्तुत
प्रकाराद्दग्धनरानतिक्रम्येति वचः प्रस्तुतप्रकाराद्दग्धनराणतिक्रमेण परब्रह्मप्राप्तिदर्श
यति ॥ अथवा सप्तलोकान् अन्यान् लोकानतिक्रम्य यावज्जीवं कर्मोपासनवशात् क्रमात्
क्रमसमयेनारकल्याणोपास्यानामहं ब्रह्मात्मकत्वं विंदतीति अखंडाद्वैतरूपमित्यर्थः ॥

॥छ॥ इत्यौपासनिकश्रीमच्चक्रधरात्मजमिश्रकृतायामादित्यां तत्वोकर्मप्रदीपनाम्नो
तृतीयस्य द्वितीया कंडिका॥छ॥ ननु चत्र त्वत्पक्षरणां यद्दिशस्य मुनिः शेषमस्तु तदस्थयः
शेषं किंचिन्न्याज ततः गच्छेत्सदक्षिणा सप्तसमिद्भिः समुद्गत्यैवं करणानंतरं स्नाता
दयः किं कुर्युरित्यत्र तदर्थमाह॥ अपानाप्रदक्षिणान्यापः सर्व एव शवस्पृशः स्नात्वा
सचेलमाचमादचरमोदकं॥छ॥१ अपेतिविदाहूनंतरं दग्धशेषदर्शनार्थः अथै
वं गृहपतिं दग्ध्वा शवस्पृशो मृतस्यान्तं मनकेत्वीरः सार्वेऽनुगताः सुतादयास्तेन्हाता
ऽनुगताश्च अनुपश्यापराङ्मुखेनदीस्नातो योगापमादिकालमनाकांक्षं ततः रात्र्यापि सं
स्कारा वपि आपणं भांसियत्र नद्यादिषु स्युः तत्र प्राति गच्छंतिततः प्रेतविधिं त्वा
स्थानविधिव्यवधानेन सचेलं स्नात्वा द्वयादि मद्दिनं अपनः शान्तवदग्धमि
ति आख्यानं तरमंत्रेण दक्षिणामुखाः सन्तस्मात्वा आचम्य प्रतस्य नात संबोधय पक्षी १५६
संकीर्तनाद्यतु तृष्णीं दद्यात्स्वेतस्य निपन्नाद्यर्थः॥छ॥ तेतीरन्नत्वात्मजातस्वत्वाजात

दृढि रिक्षत्वार्थः॥ उदकमंजलिना सर्वे सानुगाद्युरिति विधिः उदकं चत्वारो दुग्धादि निषि
धं षीपकचत्वोऽजलित्रयदानं निषेधयागृहेनांजलिं दद्यादिति मंतव्यं ततः अपानाप
द्वयो यत्र दद्यादो भवंति तत्र यंती त्यात्तन गृहकरणपरामात् तथाह ब्रह्मपुराणं॥छ॥
अग्याद्यापमनस्तु भ्यामिति जलो दिनः नापिष्टितव्यः अग्यादागंतव्यादहनि अस्माद
पिकर्त्रे व्यमिति दहादकश्चित्सर्व एव संस्पृशाद्दात्यत दिवसेन शवस्पर्शेन नाम्नव
कंवलानामुदकांजलि विधानं चत्वर नर परमिति एतदस्याइद्यं ततः वसिष्ठादिस्मृतिवे
यथान्स्नात्वानुयायिनो पकदकं दद्युरिति॥छ॥ अपस्नात क्रिस्त्वाक्षिसुवायमित्याहगो
त्रनामानुवादांतनपेयामीत्यनंतरः॥ दक्षिणाग्रान् कुशानास्तृत्वा सलिलं तु पृथक्पृथक्॥
उपादात्मृतस्यापि पित्र्यादानविधिविशेषार्थः॥ अनंतरद्वितीयवस्त्रादिसहिताः मनुस
विलस्नानन्यायेन दक्षिणादिग्गतान् कुशान् सत्वा सतिलं निलमिलितमुदकं पृथक्पृ
थगेकैकपरणनयानत सार्वे रथनुमति पूर्वमेकांजलिदाने नेत्यर्थः॥ गोत्रनाम्ना अ

नुवादांतनुकीर्त्तनमस्यांत यथा कारयपगोत्रं यज्ञशर्मी णांप्रतं तपे या मीतो वं तु दद्यरि
ष्यत्केवसंजतिः उ मायय यहणां द्विगुणी करणानि बहुसूयर्थं उतः कर्तुरपि द्विगुणा फल
न्तर्तिर्नियस्यान ॥ ॥ ततः किमित्याह ॥ एवं सतोदकान्यस्य कस्यवो मंडूलसंस्थितमनातुरा
त्रुत्यत्तुनरावांतान्वादयुक्त्येत्तुयापिन ॥ एवमुक्तप्रकारेण सम्यग्यथार्थसंस्थानेनोदकान
दत्तजलांजलीस्नानं ततः पुनरागत्य स्नात्वा वालासाङ्कलेसारस्थ हस्ते स्थांउरविराजितयात्रि
नः वक्तव्यवचांसि या वायुरितिविधि ॥ ॥ कानि तानीत्याह ॥ मातो कं उरुतानित्ये सर्व
स्मिन्नाण धर्मिणि धर्मं उरुतयत्नेन योवः सदर्थमाप्यति ॥ ॥ हेतुत्वादयः अनित्यविना
शिनि सर्वस्मिन्प्राणस्य धर्मिणि मानुष्ये शरीरे लोके वा माझोकं उरुतत्त्वाकपरमोक्षव
ता सर्वास्मिन्निमनेनना न्योपि कश्चित्स्थास्यतीति वचनोपपत्तिदर्शनं दर्शयति ॥ तर्हि
किं उ मरित्य प्रतिवचः शंकामुद्दिश्येवमाह ॥ धर्ममितिधर्मः स्वस्य जानीविद्धि नः पदा १५७
र्थं उष्णानं तं यत्नेन उरुत आचरन किमर्थमिति ॥ पोषधर्मः ॥ वायुष्मा सह सहायरूपा

र्थं त्वायास्यतिपरत्रे स्वर्थः ॥ ॥ किंच ॥ मानुष्ये कदलीस्तंभनिःसारसारमार्गितं ॥ यः क
रोति संमूढो जलबुद्बुदसंनिभे ॥ ५ ॥ यः कश्चित् मानुष्यजीवितलोके वकदलीस्तं
भवन्निःसारसाररहितं जलबुद्बुदसंनिभे सदृशे असारत्वाद्देवितस्य सावस्थानत्वे
स्य मार्गणं करोति संसम्यक्प्रकारेण मूढो विज्ञानवर्द्धन इति ॥ कदलीदृष्टांतस्थापनर
स्यत्वे सत्यपि परमार्थेन यान्त्वङ्गात्रावशेषान् बुद्बुदस्य जलातिरेकसुखनिबद्धस्याद्वा
नाजगतोऽपि ॥ अपिवा गंत्री वसुमती नामसमुद्रक्षिद्दिवतानि च ॥ फेनप्रख्यः कथं नाशं म
र्त्यलोको न यास्यति ॥ ६ ॥ एतत्सर्वेषां भावानां ब्रह्मणोपाक्षित्वाद्वद्दनित्यत्वं दर्शितं
स्यष्टार्थमन्यत ॥ ॥ किंच ॥ पंचधारसंभृतः कायो यदि पंचत्वमागतः कर्मभिः स्वश
रीरस्थैस्तत्र का परिवेदना ॥ ७ ॥ परिवेदनमिति दुःखनाम ॥ सुरारी मदुक्तितिः तत्वा
समुद्भवैः कर्मभिः शुभाशुभैः पंचधा पृथिव्यादि पंचभूतनेद प्रकारेण कायो देहः ॥
भिन्नतामित्तिनः सन्यदि स्वसत कर्मनिरवसत्वा पंचत्वमागतः पृथक्संभूतपापं च

विप्रागतोगतः ॥ इति यावत् तत्रात्र निजवेश्मातप्राणिनां कापरिवेदनाकर्तुं युक्ता
नकापीति शेषः एतेन कर्मानास्तित्ववादिनः प्रयुक्ता ॥ ८ ॥ किं वा सर्वेषां नास्तिया
पन्नोनास्मत्कुर्याः संयोगा विप्रयोगांता मरणांतं हि जीवितं ॥ ९ ॥ इति स्फुटार्थः ॥ व
स्तार्थमन्यत् ॥ ८ ॥ अत्रेषाप्रकुर्बीयाद्विमुक्तं प्रेतोक्तुंक्षयानोऽवशः ॥ अनेनैतदितं
हि क्रियाः कार्याः प्रयत्नतः ॥ १० ॥ इति निष्कर्षयवाहतो बांधवैर्बुधैः ॥ अत्रेषाजातौ
क्लीवलिंगग्रहणात्वादि परं युक्तं त्वंतं सतक्रियाः अर्धदैहिका कार्येत्येतिरिति ॥ ८ ॥
इत्यक्ता सुतादयः किं कुर्युरित्याह ॥ एवमुक्तावजे युक्ते गृहान्बंधुपुरःसराः ॥ यथा
वयं सुतादि सपिंडानामवत्वानुसारिणः ॥ एवमुक्तात्मानुयुक्तेगृहान्बंधुगृहांश्चव्रजे
युक्तेगच्छेयुः अथ सुतादि सपिंडव्यतिरिक्तानुयायिनः कथं संध्या यथिकाराय शुद्धेयुरि
तित्याह ॥ स्नानेत्यादिना इतरः सपिंडोन्योपेस्तु स्वार्थमन्यतां तथाहमनुः ॥ अनुगम्ये १५८
च्छयाप्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा स्नात्वा सचेलः स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुद्ध्यतीत्याप

प्रकरणमन्वतिदृश्यर्थं ॥ ८ ॥ इत्यौपासनिकस्यामध्ये स्वगृह्यजन्यप्रकाशादिव्य
सनेकर्मस्वदीपनाख्ये तृतीयस्य तृतीया कंडिका ॥ ८ ॥ उक्तस्नावदावश्यमग्निसन्यपा
त्रन्यासाधास्नोदकदानानविधिर्विधिः आहिताग्नीनांश्रौतगोरवादतत्पात्रन्यासादि
कर्मकथं स्यादित्यतिदिशन्नाह ॥ एवमनाग्निनाप्युपात्रन्यासादिकं भवतां तस्नाजि
नादिकस्यात्रविशेषः स्त्रवोदितः ॥ १ उराबद्धः श्रौतमत्वाद कर्त्रतिनिषमाय ॥ आहि
ताग्नेरग्निहोत्रिणः पात्राणाम्यासमनाग्निमतानां न्यासादिकं मोचनादिकं कर्मएवमु
क्तयुक्तेवन्नवेत् आत्मोजविदानां नमिति आनितादशोत्यावबार्थः ॥ ८ ॥ अथात्रेवं सति
तस्नाजिनादिन्यासोस्य कथं स्यादित्याह ॥ तस्नाजिनादिक इति चेति ॥ परादपदार्थः अत्रा
हिताग्नेः पात्रन्यासोतस्नाजिनमुपस्तीर्य दक्षिणाशिरा इत्यादिना आधायनावार्येणस
वेस्मारकं डिकायां स्त्रवेतस्नाजिनास्तरणादिको विधिविशेषः ॥ चोदितः प्राप्तो भावादि
त्यकार्थः ॥ संबंधः अत्रादिग्रहणेन मंत्वादित्वंतीनि ॥ प्रतिस्त्रोमसामन्तलप्रर्वमाध्य

द्येव यजमानस्य चिताचिन्तु पुरित्यादिकरणं कथयति। अनिदग्धाः पूर्ववत्। नवा
प्यवामवेत्यनेनाहिताग्निमावसथ्य मन्त्रान्यां दहेदित्यग्निसंकरसंभवाल्लं कथनीयं॥
तथाहस्तायायन मन्त्रावसथ्यावाहिताग्नेर्दहनकर्मणि न प्रयुज्यते। चितादृशात्प्राग्र
दीच्यां दिशि पंच प्रक्रमानतिक्रम्यो स्युर्जनीति। एवं ब्रह्मपुराणस्य॥ आहिताग्नेश्चेद्दं प
त्नी येस्त्वादाग्नियान श्रुचिः तस्यादाहः सपिंडैस्तु दग्धव्य स्यात्त्रिभिरग्निभिरिति। नपैव
त्रिभिरन्वर्थः तर्हि तस्य स्मात्तैर्पात्रान्यासोपि नस्यादिति चेत्तमिवं वचोबलात्तत्तदच्य
यने पात्राणि प्रयुंजीत तदादि दर्शितत्वादतं आहत्यः कल्पनाप्यदिति॥ ॥ दहसंदहः। सा
य्यनाहिताग्नेरग्निसमीपस्थयोरतत्कर्तृराकापतद्दति ऊर्चितं। अथयदीतराध्रुसमृति
स्थयोर्न्भवति। कर्मकथं सफलं नावनुतदर्पमाह॥ विदेशमरणे स्त्रीनि आहृत्याभ्यजम १५५
र्त्रिणादाहयेद्रूसंयानायपात्रन्यासादि पूर्ववत्॥ २॥ विदेशस्थोनेकविधन्नेदादान्न
संपादशः तत्र यजमानस्य मरणं जातं तदस्थीनि शिरः प्रत्यंगजानि आहृत्यानीय सपि

अगृह्यानेना अयजापात्रय कानि तत्वाददाहायद्रुमीकार येनाचिविधिः आदिशाद्भ्दं जलि
सागृह्य आजेना व्यज्यापात्य कानिरत्यादाहायद्रुमीका रयेनाविधिः
दानामयुक्त वतं अस्थीनि शवशरीरोपलक्षणार्थं। अथवा हतशरीरालाभाद्स्थी
नि नाहतरदि दिशं कानाशार्थमिति॥ ॥ अथास्थ्यलाभाच्चिकिमित्याद्द। अस्थ्यमलाभे
पालीनि शकलान्य कृत्यानृता मजौय दक्षिसंख्यानि ततः प्रदहति सूतकं च। अस्थाप
काना अलाभे अप्राप्तो पर्णानि पलाशवृन्तजानि। अस्थिसंख्यानि षष्ट्यधिकत्रीणि
शतानि तत्कृत्वा तु नाम्न्यंतरोत्ता याहृ विष्टनयव पिष्टप्रले पादिकयापरिपद्य।
अथवा पात्रन्यासादिकयानृवी कृयाहलाति मजयदहनततो मनेनाप्रदहति स्थितद
शरात्रादि विधाः सूतादीनां स्रुतवं भावदित्यर्थः॥ शेषः सूतके मजनेन प्रदह ति शास्त्रः
साग्निपरः हृतारण्यां मरणमात्रेण करणस्मरणात्। तथा हारीतः दहनादग्निहोत्रे
णां दशरात्रेण शुध्यति। इतरेषां सर्वेषां प्राणस्यां तादि शुद्ध्यतीति॥ ॥ अत्रचपक्षी
शारनस्करणपरं ब्रह्मपुराणवचोयथा। अनाहिताग्नेर्देहस्तु दाह्यो गृह्याग्निना

द्विजः॥ तदलाभे पलाशाद्यैः पत्रैः कार्यः॥ कुमारप्रशानेस्त्रित्रिस्वधापश्चात्रात्रां
त्रिर्विक्षमननः। वस्त्रितयस्तथायना कुमारस्य वर्महणा। अस्मिन्नेत्रेण न स्नान प्रवेश
वस्तथायावेः सुपिष्टैर्जलमिश्रैश्च दग्धयास्ति तथाग्निना। अस्योत्तगोत्रलेकायस्यादे
त्वक्कासर्वांशवेः एवं पर्णशरं दग्ध्वा दग्धात्रिमस्त्रविनेत्वतु एवं न तन्मृतानां त्याप
दाजलेत्तुमारवर्जितां कुर्यादिपायुषीत्विक्लिंश्च नराश्रयपावकं। पर्णशरीरं नारदग्धे
पात्रंन्यासमस्तनिसमानि जनेष्वपि कुर्नार्दाह्य यद्यदैवं न स्यान्न कचित्। तदहैदग्धकाष्ठ
चितानि निर्मथ्य तंदहेत्। यद्यदैदग्धकाष्ठं वतदीयं नोपलभ्यात्। तदा तदस्थिखंडं
तुप्रदेशयंमहाजलदहति त्रिरात्रमशुचिरिति। अस्मस्तवा तिरिक्तं वमहाजलं
गादो। अनेनतुनयगतस्य प्रायश्चित्तस्य महत्त्वं दर्शनादनंद्वादशाब्दानि प्रतीक्षे १६०
त्याद्॥ जातकर्मः परिशोषितत्कुजीनवा नोनापि वागमः गर्इ द्वादशवर्षेभ्यः सत्वा
ग्नौ तरूपवांकुर्यात्तस्य व संस्कारं यथोक्तविधिना ततः तद्दिनाद्वो ममवाशि शेषका

योषितकारयेदिति। वृद्धमनुश्च। जीवन्यदि समागच्छेद्घृतकुंभे निमज्जयेत्। उद्धृत्य स्नापयित्वा तु जा-
कर्मादि कारयेदिति। अत्र दत्तांगकरणगणनमाह ब्रह्मपुराणमाश्वलायनपरिशिष्टं च आशीति
दूर्वासिरसि १४ पत्रीवायां दद्यायोजायत्। ५० उरसि त्रिंशानि दद्यात्। ८० विंशति जठरेतथा १०० बाहु
भ्यां शतं दद्यात्। २०० दद्यादंगुलिनिर्देशा १० ब्बोजशदे वृषणयो ११ रम्पाद्वादशाच एवंच २०० असुयां
उरुशतं दद्यात्। २०० त्रिंशतिं जानुजंघयोः २० पादांगुलीदशवं २५० एतस्मात्पुत्रलक्षणमिति। नवपर्ण
शरन रोपितान्यादग्धव्यइति आयुक्तन्यादकृत्वा। तथा रत्राह्मणमवदरिद्रोऽपि नदग्धवोनस्मकस्मां
विशापदि केनापि वस्त्रखंडेनवष्टितयं प्रयत्नतः। यन्नंतत्रनवेदुःखीयदि नगरस्तु दद्यात्तद
तिष्ठस्तु तमनुसर्वान्वाइदानीं महापातकयुतस्याग्निमविशन्त्यतदग्निहोत्रपालनादिज्ञलिपत्ति
कृतिविशेषाधिकारिणिमाह॥ महापातकसंयुक्तो दिवास्यादग्निसाद्यदि तत्राग्निपालयेदग्नी
न्फलकानाद्वाषसंचयात्। ४ यदिप्रमादात् मनुकामतो ब्रह्मवधपि कामतो ब्राह्मणवधानिः तत्र
नेक्षिप्यतइति मनुस्मृतेः अग्निमानाहिताग्निः कामतःतब्रह्मवधव्यतिरिक्तपंचमहापापे

संधुक्षोन्विते तादिवा कर्मयोगात्कथं विद्यान्मवेदिति तदा [illegible] दारः तु आदिः कश्चि
त् आदितो आवादयोपि मुक्तो होमदानादि योगः अथवा दत्तनियोग अग्नौ तस्यान्निहोत्र
संबंधात् आदौ प्रसंगत्वात् एतद्दाय विषय विहित प्रायश्चित्त करणे न दोषः संततयमयोदि
त्यहोमदानाशाकालाग्निरद्धेदिति। अनेन तस्यान्तोग्नि। प्रायश्चित्तं न कुर्याच्चः कुर्वन्नाम्रिय
त यदि गृह्यं निर्वापयेद्धुतमप्यस्य सपरिच्छेदा ५ तदग्निहोत्र प्रतिपत्तिः कास्यादित्यत आह॥
प्रायश्चित्तं कुर्याच्चः प्रतिवाय परस्य पृथक् स्मृतः स्वरूपं वरति ब्रह्मदत्तां वा स्वामपेन यजत इ
त्यादियो यजमानः कालकष्टमयनीतः प्रायश्चित्तं न कुर्यात्। अथवा तत्कुर्वन्यदि कथं चिम्रिय
त पंचत्वामिति वेदित्यर्थः शापः गृह्यामोपासनाग्निं सपरिच्छदमरण्यादि समुदाय समं निर्वाप
येदुपशामयेत वत्सरादिषु समंत्वादित्यर्थः॥ श्रौतमग्निहोत्रं सपरिच्छदमिति शापः॥ अस्त्वेवं
स्वच्छेन्द्रियादित्यर्थः सुतं च प्रच्छिपद्रष्टुवेनानमावस्यां वढः पात्राणि च। यथेदा दहेदग्नौ ९१
जमानेदृष्यामृत इति। दृष्यामरणम प्रायश्चित्तवचनेनास्य दयाप्रंगादि विधिर्निरस्यात्तु॥

... अग्निसंस्कारमुख्यत्वात्। गृह्याद्दि निर्वापशब्देन दाहविधानाश्चेति। अथवायथ मर्थ
प्रायश्चित्तगतिके शोपपत्याप अमृत विकल्पेन गृह्याग्न्यादि निर्वापः कर्तव्य उतः प्रायश्चित्त
स्य करणमरणेन सिद्धिः अनेनास्य दाहोपि कर्तव्यः अनेनान्यादौ र्द्धदिहिक धर्म। नावेवं सति
प्रायश्चित्तमकुर्वतो मृतस्याप्येवं विकल्पकल्पनं कल्प्यं उतः एतस्य पापोपघाताय प्रायश्चित्तं वा म
वादिति॥ ७॥ किंच। सादयेदुभयं वाप्सु अग्नौ ग्निरनवचनः पात्राणि द्वयादि प्रायदहेदप्सु वा
वा दद्यात्॥ ८॥ यतो हेतोः अग्नौ ५ सोमाः अग्निरनवजातवान् अतो वा विकल्पेन उ अतं श्रौतस्मा
र्त्तमग्निं अप्सु सोविषयसादयसन्नं कुर्वति। एवं पात्राण्यनदं गारिष्वादीनि च विप्राय वा
दद्यात् दहेद्वा गृह्याग्न्यादिष्वित्यर्थः अथवाप्सु वाग्नि करणात् नवच्छेपादितितारान्तर्यसं दा
न्यायस्तुल्य विकल्पार्थः एवं ताव यजमानोर्द्धं देहिकसंबंधि नंदाहविध्यधिकारमभिधिक्षि
याधुनि तत्पत्नी दाहपुरुषवचनाद्दनिदिशन्नाह॥ अनयैवावृतानारीदग्धव्याया य वक्षि ता
अग्निप्रदान मंत्रोस्यान प्रयोज्य इति स्थितिः॥ ९॥ अनयेवावृता नेनप्राप्त स्थापेन दग्धव्येति शि

त्तिरीयार्यमर्यादापरं। कृष्णीमताः क्रियाश्राग्न्यंतं मिति योगीश्वादिस्मृतिभ्यो स्त्रानार्थी॥ अ
ग्निप्रदानमंत्रोस्मात्वमधिजातोसीत्यादिको नप्रयोक्तव्य इति। अपिच। अग्निनैवदहे
न्नार्यास्वनंतरमापतिता नवेत्। तदुत्तरास्मपत्रास्मिन्नाहेपत्नं पृथगंतिके॥ वेदिनि र्शबेतो
यां पतिनापातहेतु पापापन्नापत्नीविन्नभवति। तदायजमानस्तांस्वतंत्रांस्त्वा मौपास
नमग्निमौपासनादिकेनदहेत्। नतु साध्वीमितरत्राग्निनास्वसंगृह्याग्निनोभादहेदितो
वस्तृत्यर्थः एकवस्मागृह्याग्निन्यायः श्रौतपितृन्नयाश्वनायागप्त्वेदर्शितः अपात्रिवंमतिकाया
अप्रपत्निरिव्याहृ॥ तदुत्तरास्मेतिनस्यात्वितरत्तरणमत्वा पृथग्यवहितयान तु चितावेवअं
तिके समीपेन तु दूरे पात्राण्यकानिक्षाहत्यत्यादिवदितिकिंचा द्रत्वतत्पत्नीमपिदहेदेव
नतु स्वर्वेमृतायदिश्रनग्निकंदाहादेवंकपालजहविकैलनि॥ ॥ अनुवदंपतीदाहानंतर १८२
मृतदास्तिवावस्त्रिनिकदाकार्पेत्याह॥ अपरस्मृतीयवा अस्थां सचयनं यावत्तु यस्त्र
त्रिराहितसपिंजिः सोधुनोव्यानास॥ अपरन्मोनभतस्मिन्नेवाय्यदिनेयथावाकर्यविन्नतो

स्मृनात्वंमसंतवा स्नतीयेव्हरिति॥ अस्थांदृंपत्यं गत्वा नांसंचयनंमंयद्वातनवेत्। वाक्य
विधि अर्थेमितार्थः आत्विवदुवचो बहुत्विग्रहणार्थं युक्तार्थमन्यत्तत्र्यणं तरापेक्षा अन्यस्य
संकोचादिति। कोसोविधिरित्याह। स्नानांतं पूर्ववत्कृत्वा गव्येन पयसा ततः सिंचेदस्थीनि सर्वा
णि प्राचीनावीत्यनापयत्। १० स्नानमंडनेरकुञभवंतंदतंकर्मपूर्ववदुक्तक्रमवत्कृत्वाविधा
यततश्राचमनाद्यनंतरं प्राचीनावीत्यपसव्यवान् अन्नाद्यपक्वगद्ववत्तुगव्येनगोजेनपयसादी
रेणसर्वाण्यिमस्तकाद्यंगभागानि अस्थीनि सिंचेदिति। आदशायुताहिः अपरा तृतीया यद्वेहेण
विप्रप्रायश्चाद्दिति। उक्तः इतरेषां वर्णपर्वेक्षितादिरस्थोपपत्नो ब्रह्मानुशास्ववचनात्॥ यतः वि
वित्तृतीये विप्रस्य चतुर्थे इतियस्या वा पं वा मात्वेरमाजानिस्तु महदस्याद्याम हनि। अस्थानां वसंच
यः प्रेतक्रियतात्वदाराणांगरवातुजीवतामपिवर्णानांसम्यक्शैवापाद्यं क्रमदिति। कविदिति द्वितीय
यदिनोपलक्षणार्थं जीवंतोविद्यमाना॥ ७॥ ततः शमीपलाशशाखाभ्यामुद्धृत्योद्धृत्य भ
स्मतः आज्येनाभ्यज्यगव्येनसिंचयेत्। गंधवारिणा॥ ११॥ अस्थीनीत्यनुवर्ततेभस्मनां काष्ठ

द्विजान् शमीपलाशानयोः शाखाभ्यां सत्वापोनः कुशेन सर्वांगमातदृत्तोद्धृतानतोग
येन गाजेन आज्येन घृतेन न्यजपाभकानि हत्वा वंदनादि अंक्षद्रवं भवत्र भववारिणा सिं
चयेदिति। अथ अंगस्य पलाशाकृट प्रस्यतीति। ॥ ततः सूत्राणां संकुट सत्वा सूत्रेणाभि
परिवेष्ट्य। अत्र खात्वा शुचौ भूमौ निखनेद् द्विहस्त। १ सूत्रपात्रं मृद्भवं भवं तयोः
संपुटे सत्वा विधाय सूत्रेण प॰ दिमवेन परिवेष्ट्य वेष्टयित्वा ततः शुचौ शुद्धायां भू
मौ वा सम्यक् शुचिं वल्कलं कान्तो स्वचावपीति मृद्भद्धाराय। अत्र गर्त खात्वा वदाये दक्षिणाभि
खान्निखनेदिति। अनेन प्राचीनावीतं सिद्धं ॥ ततः पूरयित्वा वटं पंकपिंड सेवालसंयुतं
दत्त्वोपरि समं रोपयं जयी त्र्यो दशकर्मणा। १ अवटं गर्त पंकसाकर्दमस्य पिंडं। सेवालेन नत
विकारा रहास्य संयुक्तं सत्वा। ततः उपरि समं मृदादि द्रव्यं किंचिद्दत्वा समं पिट्टमथादि विधि १६२
यं त्राशु सं त्वर्वाङ्कर्मणा प्रथम दिवस   त्यापेन ॐ पौदि   शेद्धं वरद
असिन्नदृप्तमादि इतिपरः पर शाखा भाषितो भावनीयः। इदमग्रं पगौरव भयान्नास्मायं

तो न यत्र प्राप्ततो कृत्वा दत्ता हितवह्नि विषयोयं न विद्यमर्हतीति मंतव्यं। उत ः अनाहिताग्ने
काग्निर्गृह्णान्। क्व   ग्न्यौ श्रोतादि कर्मोपयोगिनि विद्दत्वा दिति। नहौ नष्टा स्ति प्र
तिपत्तिः कनिचेत् गंगादिजले क्षेपइति ब्रूमः॥ यतः॥ यावदस्थि मनुष्यस्य गंगातोयेषु तिष्ठति
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते इति ब्रह्मपुराणवचनात्॥ ॥ एवं तावत्साग्निमृ
तिमधिकृत्यैव बहुकं इदानीमनिष्टेशेन निरग्नेरग्निदानपरमिदमाह॥ एवमप्यगृहीताग्नेः प्र
तस्य विधि रिष्यते स्त्रीणामेवाग्निदानं स्यादपातानु कृष्णु च्यात॥ ॥ एवमेवावरपरिस
वनादारभ्यास्थि संचयनांतः अगृहीताग्नेरप्य   प्पपरेतस्य विधिरिष्यते विधीयत
कर्तुमर्हति। अथ वामवव। वसाग्निदाने समंत्रमत्रास्य स्यात् नेवं कथं नर्हि स्त्रीणामिव नि
अर्थं भाव दितार्थः अवि वमेव तत्र नेन पात्रामादनानिष्टुरं कालकरणं नोस्याग्निकनी
या उतः पात्राणामग्न्यंगत्वात् यत्कमन्यत् अत्रानग्निमुद्दिश्याग्निविशेषदानमाह॥ वृत्ति
कराद्यानग्निकं दाहत्वं कपालजहविर्दुर्जनिसयथा॥ अग्निवर्ष कपालं तत्सत्वा तत्रचिरि

द्विपेन्हा करीत्यादि तत्रोयस्तु स वज्ञेयः कपालजः इति ॥ ८ ॥ इत्यौपासनिकश्रीमच्चन्द्रधरात्म
जमिश्रप्रणीतायां दिव्यां तत्तोकर्मप्रदीपव्याख्यां तृतीयस्याष्टमी कंडिका ॥ ८ ॥ किंचिद्दन्नं तु
त्याह ॥ अशौचे कर्मणां त्यागः संध्यादीनां विधीयते। होमः श्रौते तु कर्तव्यः शुष्कान्नेनापि
वा फलैः ॥ १ ॥ अशौचे   दिसंसर्गेण तस्मिन्कुचदत्रजाते संध्यादीनां कर्मणां परित्यागः
कर्तुं विधीयते विहितो भवति। आदिग्रहणात् द्विदग्धादिवादीनामपि नववाम रात्र्याप्य
होममनेन कारयेदिति।   अथ होम   एणाद्रितकथय मस्येति तदर्थमाह ॥
होमः श्रौतपत्तिनि श्रौत मग्निहोत्रां तस्मात्तु नः सायंप्रातः समयसंबंधी होम शुष्कान्नेन त
होमश्रौतपञ्चि निश्रौत मग्निहोत्रां तस्मादुनः सायंप्रातः समयसंबंधी होमः शुष्कान्नेन त
दुलादिना अपि वा यवाशुष्यान्नाभावादित्यर्थः। फलैरामलकप्रभृतिभिर्नोशुष्कान्नाभा
वादपि तत्तं। नदुग्धादिना होमः कार्य इत्याशयः। अथ फलाभ्यामिति वा चोबहुवचः पवित्र १६४
पत्रवार्थः अथात्र होम यदुणाद्   तदिकिंकुर्यात्।   त्विगसत्त्वातु शुष्कान्ना
दिनाहोममात्रयद्दुणात् अनेन त्विगसत्त्वेपि स्मार्तैस्थक ईत्वं निरस्तं तयाह्नावास्त

अहान्नो वितानस्य कर्मत्यागो नविद्यातः शालाग्नौ केवलो होमः कार्य एवाम्यागोत्रजे रिति।
वलस्याहो विश्वेदेवादि निवृत्त्यर्थः तथा तत्र यत्र दानो अग्निहोत्रार्थं तत्रसंसर्गे होमार्थम
हीनवतीत्यर्थः॥ अथ कुतः संसर्गो दे वाशौचकरूमिति उच्यते। मृतादिसंसर्गेण सं
सर्गिणं तदावेशात्। यतुर्महापापि संसर्गोनपंचमपञ्च एवादिति। किं च एवं नमात्तदास
पिंडस्यापि निर्द्दरण शौचं मनुनी वदिष्यतः एवं ग्रहेत्र निमात्रादितस्यांगिरसश्चा उक्तं चेव
मतः संसर्गोद्दवाशौचकमितिमुक्तं। नचन्याद्दरामृतः कश्चिद्दरागोत्रः कथं चन तस्याप
शौचं विज्ञेयं कर्त्तव्यं।   तदाय अन्ननमप्युक्तं तः तत्रापि संसर्गी सूतकसत्त्वं समा
नेप्य संसर्गी परायाचार्य वचनात्।व   यथा असमालंभन भादशरात्रादिति परा
शयाह। संसर्गो दुष्यात विप्रोजननेमरणेऽपि च संपर्कं विनिवृत्तानां न पतनं नेव सूतक
मिति। तथा यदि पत्न्यां प्रसूतायां द्विजः संपर्कमिच्छति। सूतकं तु भवेत्तस्य यदि विप्रः ष
डंगविदिति। संवर्तो जानेत्तु त्रैपितुः स्नानं सवेलं तु विधीयते। मातुश्चाद्दशाहेनस्नान

स्यसंबंधीनं पितुरिति। रंभः सूतके तु मुखं दृष्ट्वा जातस्य जनकस्ततः स्नात्वा
नं सचेलं तु शुद्धो भवति। तत्कृत्यात् इत्यादि ग्रंथ गौरव रंगात्र प्रगल्भ्यत इद्धि
नबदेवजाति किमत्यपेक्ष्यते॥७॥ स्मार्तं किं दत्तवये द्विजाह॥ अग्रतं दावये स्मा नेतद
भावे सता सतं सतं वाहावयेदेनं मनारंभ विधानतः॥२॥ अनृतादिहविवरूपविधि
तद्देतपजमानः एतन्मृत्विजं स्मार्त्तै याज्ञाग्नौ तस्यावा तस्य वेत्यावार्यैवचनादव्रता
च्चनहोमस्य यावज्जीवकरण रंभविधानन्यायाया वावयेत् तदभावे सताव
तं तदभावेपि सतं हावयेदिति प्रत्येकमत्रीयामः एतेन निवंद्योतयति। आत्मना सता दि
हविर्होम पक्षस्वीकारेरंभायावज्जीवं तथैव काभावे कं तज्जुहुयात् नकस्याचिकुतया
स्वसंततादिकं हुनेत् सूतकादिषु चर्त्विजो होमदानादसता भावादसतादितर द्वावये १५५
ततत ऊर्ध्वमात्मना प्रथमारंभन्यायाच्चायानिति अपावयं या स्वा अधिकारस्य स्वस्य सूत
कसत्वे सत्येतन्मृत्विज सततामवहावायततदभाव सूतकभाव सता तं तं तान्नेतं

हसत्वोच्चासमर्थो दिनिरतारंभन्यायेनेति॥७॥ अथ सतामनादिहवयं किं तदित्याह॥ सत मोदन
सक्त्वादिनं मूलादिना सतंव्रीह्यादिवा सतं तत्राक मिति हव्यंत्रिय मवुधेः॥२॥ अथावार्यो यदितागदत्
आतऊर्ध्वं गृहहोमो जुहुयात् हावायदाजीविना विनयादित्यतस्यकिं वा वाहेनसदाविकाल्प
नार्थे कल्पनमथवान्यथा कथं विदत्वं नारणेत्येन देतं निमित्ते नाह॥ सूतके च प्रवासे च सत्यारा नौ
श्राद्धभोजने एवमादि॥ निमित्तेषु हावयेदिति योजयेत्॥४॥ अन्यापीयथा सूतके त्रा रूसंसयोन
प्रवासे कार्ययोगतः अशक्तौ स्वशरीरस्य च यद्धे श्राद्धभोजने। आचार्येण वचो यद्ध हावयेदित्य
दाहृतं एवमादि निमित्तेषु सत्सु तद्दिनियोजयेत्। नशरीरसुखेनेति च शास्त्रार्थं उदाहृतः॥ विकल
आदिनो नेननिरस्ताः प्रतिवादिनः॥७॥ इदानीं सपिंडादिमृति संसर्ग प्रतिपन्न ब्रह्मचार्यादीनामु
क्रमतएवं वदतिनत्यजेत् सूतके कर्म ब्रह्मचारी स्वकं क्वचित् न दीक्षणा त्परं यज्ञेन सकृदादि तप
श्चरन्॥५॥ नेति निषेध ब्रह्मचार्युपनीतः॥ ननु निजजाया निष्ठुः सूतके पिंडादि मृत्याच्च स्वकं
निजेमिं सत्यं संसर्गि संध्याग्निकार्यादि कर्म कवित्स्वस्य प्रेत कृत्या वर्जं रसत्वेपि स्वकं तत्याक

सा चिंन त्यजेन्नशौचात्। एवं दीक्षितस्याग्निहोत्र्यादिविषयाः परमनंतरं यदुक्तं ऋत्वादिना
त्रियजमानाग्नियज्ञमानादयो निजकर्मणः प्रारब्धत्वात्। यज्ञोपवीतादिसंसक्त वाग्नितिरिति
मतं। मात्रादय इति कुमल्लकः। शंखस्मृतेः। यतः राज्ञः पुरोहितानां सात्विकशुद्धिः स्यात् तदाश्रया।
शिष्यस्यापि गुरोरशौचं गुरुरिव प्रपद्यत। इति उपासीनत्वान्मातापित्रोस्तत्संबंधिसूतकमित्यर्थः
न च स्वसंबंधिसूतकानंतरमतत्संबंधीत्वमस्यादिति मंतव्यं कुतः। अनर्थयोग्यस्मृतेः। तथाह गौतमः
तद्वेदं ततः पुनरापत्ति लिप्यैयाप्येदो दिनिततोऽन्यमित्वा दुपत्नप्रभृतीनां नसूतकमिति निश्चितं। स्मृ
त्यर्थे परमजाबालाभ्यां यज्ञोत्सवं नास्त्रिवृत्तीनां न च मत्रिणां दीक्षितानां च सर्वेषां यस्य यच्चैतन्नि
मिषः। तथा ब्रह्मचारिणि न पालेयानां व्याप्तिनिदीक्षितानां यद्दत्ते विवाहे सत्रे सूतकं न कदाचनेति। आश
प्रस्य सामान्यं सपिंडसूतकस्याप्यभावः पितृसूतकाभावदर्शनान्नदंतः। – रब्धे कर्मणि किं कर्त्तव्ये १६६
प्सः स्यादवं च कादेतत्सूतकस्य करणमिति। शंका। नार्थमाह। पितर्येपि मृते तेषां दोषो न च ति
कर्हिचित्। अशौचं कर्मणां तस्मात्प्रदं नाब्रह्मचारिणः। दा चैत्यं च आरभेत यज्ञोपवीतादीनां पितरि न

कं मृतं कर्हिचित्कदाचित् प्रारब्धकर्मारंभानदोषः पापं भवतीति नात्र। यथा कार्यं कर्मकार्यमित्यत्र
यः। अपि शब्दः सपिंडादिमरणे कर्मकरणाक्तौ दोषः कस्मिं नेवं कथयति। अथ पितर्यौव स्यात्तरा
द्देतेषां वक्ष्यस्यादिति तमर्थमाह। अशौच भिक्कर्मणां प्रारब्धस्यांतं च मानदीक्षितानां दश रात्रा
दिरूपमशौचं स्यात् येन ब्रह्मचारी अहं त्रिदिनं पितृ रपात्रा वमिति एवेवा स्मसाता दशा ही
दिति। कल्पनेनावतारयंति तन्मनुस्मृतत्रिरात्रमात्रदर्शनाद् ननु इदं यथाह। आ समुपनीतः अथ
कृतः स्य त्रिरात्रं स्मृतिरिति। आसमीत रत्यादितिवू मःन हि वन स्थादिकृ यो। पितृमात्रो रेवं मप्ति
तिचेत्तान्वं ब्रह्मचारिणा गृहाश्रमगमनवदितरयोरयोग्यत्वात्। एतेनैव कस्य त्रिरात्रमपि
परास्तं पितृग्रहणान्मातर्यप्येवं प्रत्ययो राज्ञाग्यजनेनस्याह मपि निरस्यति। अपस्वत्ययोगः यज्ञो
पवीतादीनां पितर्यपि मृते संध्योपासनादिकर्मनिर्मोर्गे युनर्ब्रूदितिककरणे कर्हिचित् दोषः
प्रातः स्नोतं कर्मलोऽंत अहं स्यात् ब्रह्मचारिणः अहं वा नति। अथवा आनयात्रो वाभावः ब्र
ह्मसत्वादित्यादयः मःनाद्य दोषाः। निविरागां व्रतिनां न च सत्रिणां एवं इत्थानमुपासीना ब्रह्म

हिवमदति॥ ॥ इदानीं अग्निमतामेकादशाहाद्विकदिवसविचारस्तत्र श्राद्धमग्निमतः का
र्यं दाहादेकादशेऽहनि प्रत्याब्दिकं त्वकुर्वीत प्रमीताहनि सर्वदा ॥ अग्निमतः साग्नेः श्राद्धं नवाख्यं
एकादशाह मित्यर्थः दाहादग्निदानात् एकादशेऽहनि दिने कार्यं अनेनानाग्नेर्मृतिदिनादेकादशो
हि तद्दशेयति ॥ उक्तं च नवसंज्ञो निवर्तेत एकादशेऽह्नि सम्यग्दत्तेन नवश्राद्ध मुच्यत इति स्मृतेः
इदं त्वेकादशश्राद्धविधिं च ॥ क्षत्रियादीनां द्वादशादिनसूतकादि सत्त्वे सत्यपि सर्ववर्णसामान्य
मिति मन्तव्यं उक्तं आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुन
रेव सः इति स्मृतेः ॥ नन्वेवं सति मृतिस्थितिना दाहाद्यश्राद्धस्य कथं करणमिति तत्राह ॥ प्रत्याब्दिकं
त्विति ॥ तत्पक्षपरिहारार्थम् पक्षस्तु प्रतिभवतीति प्रत्याब्दिकं प्रतिसांवत्सरिकं इत्यर्थः एतत्तु पुन
प्रमीताहनि मृतमेव तिथिदिने सदा कुर्वीत न कदाचिदग्निदानदिनमिति दाहादर्थः ॥ ७ ॥ एवमग्निमत
मितेन कृतश्राद्धषोडशतानाह ॥ द्वादशप्रतिमासं च आद्यं षण्मासिके तथा सपिण्डीकरणं चे १६७
व एतद्धि श्राद्धषोडशं ॥ मरणदिवसादारभ्य मासं मासं प्रति प्रतिसंभवन्ना द्वादश आद्यं एकां

दशाहसंसर्गिविकं तथा तन्न प्रकारेण ब्रह्मासिकं वर्षवृद्धौ यांविध अनेन मासवदूष्य कूर्निमि
त्तकरणात्ताहे एवं समानयनसंबंधिविवेकमिति एतत्तु प्रकरणात् श्राद्धानां षोडशाकं वि
निवर्तं भवति। अनेनेतन्मातन्नवे पक्षिकमपि प्रथममासांगीनिश्चानवं त्रिनिर्दिने रूपः प
हे क्षिप सो द्वादशाहस्य दिनि। अथ पासत्र दशासंख्यासंपातस्यात्। अथवा तन्न द्वादशाहाह्नि
साग्निम्नि पिन्ट समानयनस्यावश्यकत्वात् तस्मिन्पक्षिकविवत्तानानाद्यालादिति कुतो नेने
वानुमानेन साग्नेर्द्वादशे किं समानयननियमः समं तस्मृतेः। यतः वर्तमानोऽग्निमान्मत्रि
तश्चाप्यग्निमान् भवतु। द्वादशाहे न वा कार्यं सपिण्डीकरणं स्मृतेरिति। अथ विमर्षमयं नियमः॥
आगामिपर्वणि पिन्टयत्नेऽस्य नित्यत्वात्। न वा समानीतस्य वस्य विकल्पे संपर्द्धे कर्तव्यमुक्तं। तथाव
जाबालः सपिण्डीकरणं कुर्याद्यजमानस्त्वदर्शेऽग्निमान् सुतः। परतो दशरात्रात्तु मृतेऽब्दे तु तथापरमिति। पूर्वत्र
थाम अग्नौ वाहवो दिने व दर्शेऽदति परात्तु ऽर्थः पराग्निः एवं च नासपिण्ड्याग्निमान् प्रेतं पितृय
हं समाचरत्। पापी भवत्यकुर्वन् हि पितृहा चोपजायत इत्यस्मृतेः। तद्धद्ध एकादशेऽह्नि निवर्ती

नवत्त   एवार्थे विवादः अत्र च यद्वाहेतुर्यत्न कर्षोद्गौ मासिकान दातव्यं वा ॥११६
आद्ये १२ स्याद्वौमवचा अनपण्मासन्नत्वात्तेर्द्वश्राद्धानोत्तानि षोडशेति तथा एकादशेद्वाद
शाच अनपण्मासिके तथा अन संवत्सरविवमासात्स्ववक्रमेण त्रिचायादिना साग्निनिरग्निपरतया
र्थे युक्तिः सा पर्षेव तनिस्थितं ॥ ७ ॥ अथैवं मतसंकोचसंतवा साग्निभिः कथमूनसंवत्सराद्याद्य
पकर्षः कार्य इत्याह ॥ एकादशेनतृण्णमासा च दशमरात्रिवा त्रिभिन्यूनः संवत्सरश्चैवस्यात्तं पाण्मा
सिंर्वैस्यादा ॥ एथादात साग्निपक्षपरः यदा यत्र पक्षे तु पुनः पाण्मास समतीतान् एकाहाने वादिने
न अपि वाथवा एकादशाद्वादशस्त्रयोदशस्रूपे स्त्रिनिर्दिनैः सायरश्राद्धापकर्षः स्यादिति
अर्थः तथाब्दपण्मासिकं अनब्दपण्मासद्वयनिमित्तेप्यपकृष्टेषु समानयनोतं कर्तव्यमित्य
भिप्रायः ॥ ७ ॥ अथ मासमपितुः पिः यहाहानाः स्तु मंतु नासमानयनं नियामन विशेषमिति स
र्वस्मृतिः संप्रतिपत्तौ सत्याम पवपुत्रस्येतरस्य कर्यं कर्तव्यमिति तदर्थमाह ॥ ७ ॥ यानिर्पंच १५८
दशाद्यानि अपुत्रस्येतरस्य तु ॥ एकस्मिन्नह्नि दद्यानि अपुत्रायास्य सर्वेवा ॥१८॥ सपिंडीक

रणात्तु पुनः द्यानि द्वादश प्रतिमासप्रभृतीन्याद्यानि पंचदशसंख्याकानि श्राद्धानि त्यनीतारण
नोरसेन एकस्मिन्नह्नि दिवसानि पंचदशसने अपुत्रस्यानौरसपुत्रवतः सर्वदा दातव्यानि एवं
नितयोः न यन्ति पितुरितरस्य सपिंडदानाधिकाराद्गामिदर्शनांतरमपुत्रवतः सर्वसीदत्तन्यामि
प्रपिसपिंडनाभ्युदयाद्याधिकारार्थं कार्यान्नेतु नियमेन दर्शादर्थामित्यर्थः कुतोऽभ्युदयार्थान्न
कुरुत्वा सुतनरोपि न कुर्यादिनिवे नुमिवं भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिंडः शिष्य एव वा सहपिंड
क्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः इति स्मृतेः ॥ विवाहपुत्रजन्मादिरभ्युदयाह इत्यर्थः एवं वा पुत्राय
पुत्ररहितायाः अपि योषितानार्थश्च तस्यानिजमातृपंक्त्याभावात् एकस्मिन्नह्नि दिने समानय
नं त्रिभिस्तांतर निरतिकीर्तुराह ॥ न योषायाः पतिर्दद्यात् पुत्रायाः अपि च विन पुत्रस्य पितानि
नावुजस्य तथाग्रजः ॥१९॥ न चिदिति दोषदुष्टदारदर्शनाया पतिर्नैशो अपुत्रायाः पुत्ररहितायाः
अपि   एनां कश्चिन्न चिकस्मिं भिक्षो टिल्यारूपेण कारणे सति समानयन श्राद्धादि
नदः दद्यात् पुनाः सपुत्रायाः श्राद्धतर्पणादिदानरां कल्पपिरवर्थः एवं पिता जनकः पुत्रस्य

चिवतथायजः॥ अनुजस्य कनीयसो भ्रातुर्दर्शश्चर्वोड्ढि। यमेन न दद्यादिति वाक्यशेषः। अथाद्यु
ष्टं जाया पुत्री सत्वेन तत्किं न व्याख्या यत्नवृत्ति। चेत्। स्मृत्यंतरं पुत्री सपिंडन गृहणात्। यथाह व्या
सः। अपुत्रायां मृतायां पतिः कुर्यात् सपिंडनं। श्वश्र्वादिभिः सह स्त्रीणिः खंधायुक्तं तदिति। स्मृत्य
द्रिविरिति कर्त्तव्यं चिद्यमानत्वात् किं वा यद्येवं तस्यास्तदा कात्यायनोऽपि पत्नी पुत्रियानि वदाह श्रा
द्धमिति। एवं नापदिष्यत भाषितं। यततोयुक्तमिति। अथ वेधंवाख्यासुतसत्वे मृतिपतिः समान
यनादारस्य श्राद्धादि पत्न्याः प्रीत्या निरायान्न दद्यात् अप्रीति संभवनं। अपुत्रायाः कचिदाव
श्यकं निमित्ते दद्यादिति। एवं पुत्रानुजयोः उत्रवतोः पितृयज्ञाय पतिप्रीतन्न दद्यातां अपुत्रायाः
कृचित्पत्न्यां न्यायान्न दद्यात् तामित्या त्रायस्मरतं वापि त्राश्राद्धं न कर्त्तव्यं पुत्राणां तु कथं वनाभ्रा
त्रापि त्विवकर्त्तव्यं भ्रातृणां तु च वयसामि मितितयूनामित्यर्थः॥८॥ अथ साग्निना पुत्रेण समा
नयनं क्रियकालावक्षितया कर्त्तव्यमित्याह। एकादशे ह्नि निर्वृत्ते अर्वाग्दर्शाद्यथाविधिः प्रेत १६९
वीतानग्नि मातुः पुत्राम्मतापित्रोः सपिंडनं। स्त्रापि यात्रिरित्येकं समत सपहाणे कांदर्शाद्दयदर्शं

द्वादशे दर्शमार्थं यदाहैकादशेऽह्नि द्विजैः। तद्विमर्शैः साग्नेश्राद्धं कर्त्तव्यता दितया पंचदशेन तशएयपि
दर्शादर्वाक् त्वेमकोद्दिष्ट विधिना निर्वर्त्य कृत्वा यथाविधि समानयम विधिम नि क्रमस्साग्निपि
त्राः सपिंडनं कुर्वीत मनुः। साग्नेरागामि दर्शं दर्शनादपकर्षेण पिंड पितृयज्ञार्थं नावसमाधनोरी
कारान्तु पितृवन्मातृयज्ञस्य किमर्थमिति उच्यते। कर्षूविधाय पिंडे प्रेतस्याश्राद्धहारित्वादि निकृमः
कृतः साक्षी तत्राद्धहारिणी त्यक्तस्मृतः। एतेन पितामहादिके प्रक्रियोऽत्रात्ता विधिश्चात्रि पुरूपंप
र्वेणमुपक्रम्य प्रतिकोद्दिष्टेन मात्रावलोकनीय इति॥८॥ अथैवगम्यसमानयनं क्रियतामा
सिकं प्रतिमासकरणकलो न यदा स्यात्तदा विंशेत न दद्यादित्याह॥ सपिंडीकरणादूर्ध्वं न दद्यात्प्रतिमा
सिकं एकोद्दिष्टविधानेन दद्यादित्याह गौतमः॥१२॥ सपिंडीकरणादूर्ध्वमनंतरं प्रतिमासिकं प्रति
मासादि संबंधि श्राद्धं प्रतिकोद्दिष्ट श्राद्धविधिना न दद्यात् पितृपार्वणवत् तु संयुतो दद्यादित्यत्रिप्र
यः कृतः यः सपिंडीकृतं प्रेतनाम्ना तत्र नदोषस्पृष्टः। यथाह कुलस्य। एकोद्दिष्टं भवत्याव यावत्पितृत्वाः
पिंडनं। सपिंडीकरणादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं निवर्त्तत इति। मातापित्रोरेतयोरिति। अथ मृताह्निकुलस्य:

स्मृतिमाकल्पान्तचणं सपिंडतानिवरं दिप्रतयोपयोजनजननमिति॥ तत्रानयनाय
स्य संवत्सरादर्वाक्सपिंडीकरणं त्वावत्मासिकं चोदकुंभं चादद्यं स्यपिवसमिति॥ पार्वणवदिति॥ अ
र्थः॥ अथमतं श्राद्धानि षोडशादत्वा कुर्याद्यस्तु सपिंडनं तद्दानि उत्तानि प्रेतेनैपितृत्वं न प्रपद्यते॥
इति हद्द वसिष्ठः स्मृतः॥ विरोध इति मिवं कुतः॥ ततः स्मृतमासिका द्वादशिविच्छ्यासपिं
डकरणकरणार्थत्वात्तत्तु स्मरस्य संभाव हाप्रमाद्यत्र अहोनलोप इति॥ मतांतरनुयालजीनं
मत्राचार्यः मासिकानां कोदिष्टवद्दद्यादित्याह॥ अतो यथा विवं कुर्यादिति॥ अथैवमपि कृतः स्मृत्यंतरे
षु प्रेतस्य द्विस दृष्टेः तथाह॥ यस्य संवत्सरादर्वाक्सपिंडीकरणं भवेत् प्रेतत्वं च भवेत्तस्य विश्व
पानति मासिकाद्दोप्रतत्वं पार्वणाद्दोपितृत्वमित्यर्थः॥ नचैवं कात्यायनगोतमचिराखाहुक्युः॥ उ
तः॥ गोतमसतेनानग्निकस्याप्यदयनिमित्तानि श्राद्धानुकात्यायनस्यावचनः साग्निष्ठत्वादिति॥
मात्उः साग्नेः सपिंडनादनंतरं पार्वणविधाना त्रिपिंडदानं यायनं सर्वत्र कर्त्तव्या॥ निवंकर्षांतर्हि व १७०
दाह॥ कर्षूसमन्वितं मुक्त्वा तथाद्यं श्राद्धषोडशं॥ प्रत्याब्दिकं च नरो षेषु पिंडाः स्युः षडिति स्थितिः॥

कर्षूश्राद्धप्रोक्तप्रकाराः॥ नसमन्वितंनं पिंडपितृयज्ञादि पिंडदानं युक्त्वा विहाय तथानद्दन्त्राद्यं च प्र
यमाप्रतत्रसंगिश्राद्धानां षोडशानां॥ एवं प्रत्याब्दिकं प्रतिहायनं च वंचमुक्त्वेति शेषः॥ शेषेष्व
न्वहायो दिषुपितृमातामह पंक्तित्वेन षड्भुसंख्यापिंडस्य स्त्र्योवियुरित्यायोषां स्थितिर्व्यवस्थितिः॥
अन्नेनाद्ये प्रत्याब्दिकायाः कर्षूवर्त्तिपिंडत्रयं स्यादित्यनुमीयतां॥ इचविज्ञानेश्वरोनिः सर्वाद्धिविषयत्वेका
ल्पिकं पार्वणं त्वान्वष्टकेनिर्बंधनं तदपि च प्रत्याब्दिको छंकुनः कर्षूयोगनिदर्शनादरश्रुराणो व स्यु
धर्मस्मृतनैवं विषमच्च ममस्य वचमदं दोगशाखाश्रयादिति॥ आह जमदग्निः॥ आपाद्यसर्दपिंडत्वमौ
रसो विधिवत्सुतः कुर्वीत दर्शवच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृताहनीति॥ त्रिपिंडदित्यर्थः॥ ॥ स्यादेतनयः सपिं
डीसंत प्रेतमित्यादिस्मृतिभिः प्रत्यक्पिंडं निषेधे हष्टः किं पित्रादित्रयकीर्त्तनेनाविकपिंडदानेनानिवंज
नेतनित्रि॥ अर्घोदकोदकेष्वि वपिंडे नेवनज नेतंत्रस्य तु निवृत्तिः स्यात्स्वधावाचनएव च॥१५॥ अर्घश्रा
द्धं गस्य अर्घजपोदकेषष्ठी विभक्त्या निर्हितो पिंडदाने पित्रादीनां अवनेजवपिंडाणिनि॥ वषुत्रकन्यः
तंत्रस्यैकमात्रस्यनिवृत्तिः स्वधावाचने तु॥ यथाह कर्गो॥ अस्मि त्यितृपितामहप्रपितामहाः अनुकन्याष्

करामेलएवमिति। एतदुक्तं भवति अमुकगोत्रामुकाग्नितः अमुकविसर्जनीयमित्येवं प्रत्यक्षेणैतयो
रपि द्रष्टव्यादिति। अविपत्रेषु एवं सति अभ्यनयनं तंत्रेण कर्तव्यं नैवं। चकाराद्वामप्येतस्यादिति। न
त्वेवं मंतव्यं यस्मात्कस्मादन्नैपुनिनायतीं त्रीमगृहीत्वा सावयनेनिद्वेति। अनेनाचार्यवच
साप्यतं तत्त्वदर्शी नादास्यतद्विचारान यत्तु रद्दति। मेवं उक्तः। आचार्यवचसो न च दृष्टकाप्रसंगो तस्य प्रा
सांवत्सरिकादिषु व्यापकत्वात्॥ छ॥ अथैकादशाहश्राद्धाद्यनर्हाः कस्यपरित्याह॥ ब्रह्मदंडादियुक्तानां
येषां नास्त्यग्निसंस्कृया। श्राद्धादिसत्क्रया नाजोन भवंतीहात कचित्॥१५ ब्रह्मदंडब्राह्मणेन वधस्तद्धि॥
आदितो गोराजादिभिः। इच्छयैव तदादिवर्जं भूतस्मृतियुतानां अयनां पित्रादीनां गृह्यनिर्वाणाधक्रम
च साग्निसंस्कारो नास्ति तएवं विधाः एकादशाहादि श्राद्धभाजो भोगिनः इहात्र प्रेतत्वेन भवंति। अ
नस्त्वदंजनिदानाद्यपि नस्यादित्यपि प्रायः न च गृह्यनिर्वापणवचसा साग्निपरत्वादग्निपस्त्वादगृह्य
तवदृष्ट्वापरतदोषयुतस्य श्राद्धाग्निदानादिविधिनसर्वस्याप्रोरिति। वाच्यं उक्तः। येषामित्यत्र यदः ७१
सर्वनामत्वाद्व्याप्त्या। तथाह योगीश्वरः सर्वेऽपि ब्रह्महतानां चष्टं निर्दं ब्रिस्मरीस्तपः आत्मनस्त्यागिनां

त्विवमेषां न कारयेदिति। अनपत्रापिनाशौचं नोदकं नाश्रु नदाहाद्यं न कर्म वा। ब्रह्मदंडहतानां वनकु
र्यात्कटधारणमिति। कर्मेदशपिंडादि। काटारथी उक्तो। त्विवमिति। चमुबहुकालं निरयः स्थितः तथा
च व्रयशोऽपि न संतत्ररक्षेत्। ध्वनमसि दासेषां पक्त्रिवर्षसहस्राणि हत्वा मानं दयेन्नरः कामणदित्यर्थः
तस्मात्तारायणबलिं विना वामाध्यान प्रलेन त्वौनतं संस्कारमर्हतीत्यिवामवं भृतस्य स्यादित्यस्मनानं।
उक्तः एषां श्राद्धादिकृतिनः प्रायश्चित्तं स्मृतः। तथाह संवर्तः एषामन्यतमं प्रेतं यो वाहनदहेन वा कर
टोदकक्रियां कृत्वा तत्र सांतपनं चरेदिति। एषाम्नु कृपापवनार्किंन। इच्छामरणयुक्तानां परिजनाच्चहा
स्नां। विज्ञानेश्वरमुनिः। नारायणबलेरनु। दशपिंडादिकूर्चयत्वा द्वादशाहिकं कर्मेनत मनीषिभिः
विचारेण कर्तव्यं। वनादरान्। एवमेतद्दशौचं वनाचार्य्यतणो नमः तथाह अबमालोचंदृशयस्य
वृत्तिचिन्द्रीक्रितब्रह्मचारिणां सपिंडानां एकादशरात्रं विरस्यापि हि मासामके भासंम्भूद्दस्मात्तच्चेदं
तः दुनरपमेक्लेषेण शुद्धिः स्यात्त्रिरोणदृल्यां प्रज्ञानातिस्मृतिनिर्णो ब्राह्मणहतानामन्यच यंराज
क्रोधाद्यायुद्धप्राया नारसकत्तस्त्राग्निविषोद्बोद्धधनवप्रपतनैश्चकृतानामिति अनेनानिउत्ताम्

तस्या वर्षं प्रतीक्ष्य नारायणबलिं पूर्ववन्मोक्षं दहेदिति वक्ष्यमाणादिति ज्ञापयन्ति॥ अतः अनिच्छया विषमरणा-
न्तरमिति प्रायश्चित्तं विना मरणान्तरामरणोपपत्तिर्मनसि कृत्वा मनुस्मृतेः॥ यत्तु आह॥ बाल जातु दकास-
पीड्याद्यस्मादिच्छतादपि दंष्ट्रि भस्त्र पशु भस्म मरणं पापकर्मिणामिति॥ अन्यथा नारायणबलिं विना न
ऽन्यं नो वै स्मृतिः स्यादित्येतन्न भवति विस्तरेण॥ ७॥ इतो पासनिक स्त्रीमच्च अकालमरण मिश्र आशादि
त्य स्त्री कर्मप्रदीप तृतीयस्य पंचमी कंडिका॥ ७॥ उक्त्वाग्निमतोऽग्निदानाद्यस्य समानयनांतः प्र-
संगत्वो विधिः॥ इदानीं समनागमनाद्वा पर्यगाय इत्यादि हुतकर्मकांडे विंशती करणार्थ-
माह॥ मंत्राम्नायेत्येतत्पंचकलाज्ज्ञवर्षितिः प्रायात तत्प्रयोगे स्यान्मेवं पामन्त्र विंशति॥ ५॥ आम्नायो न्वयः
मंत्राम्नाय मंत्रोपनिषदि अग्निरेकेतत्पंचकं ब्रह्मयज्ञादिषु नाचवार्षि निर विस्तरार्थं त्रिबंह्मपादि
निःप्रयातव्या स्त्री क्रियाता॥ तत्राम्नाणतस्य मंत्रपंचकस्य चतुर्थीकर्मणि प्रयुक्तो मंत्राणां विंशतिसंख्या
स्याद्वेदिति॥ ७॥ एवं केन प्रकारेण कथं स्यादित्याह॥ अग्निस्थाने वायुचंद्रसूर्याः बहुवचनं हस्वा सम १७२
स्य पंचमीत्स्यते चतुर्थ्यत इति श्रुतेः॥ इष्टत्वेगोत्रितास्मिहिते॥ गृह्ये चतुर्थ्यग्निस्थाने वायुचंद्रसूर्याः मा

स्य पंचमी बहुवचनाद्यस्येतं विधस्या वचसः अतः श्रवणात्। अग्नेः स्थाने प्रथमाहुतिः चतुर्थ्य समवांतिनोग्निरा-
दृत्याद्वायुचंद्रसूर्यस्य शक्याः भवंति॥ तथापापीलक्ष्म्यादिशब्द बहुवचनं अप्यतिथ्यादिषु इत्यप-
रणेनोहयित्वा। एवं प्रथमकस्य च तस्यः इत्यापोऽष्टाहुतयः संपनीपद्यंते ततोऽपरा पंचमी मंत्राम्ना-
यस्थाङ्गमाहुति अग्न्यादिदेवतानाम स्वाहा समस्य समस्तां हुत्वा पापीलक्ष्म्यादित्रे दान मंत्राः विंशतिस्याम्ना-
नार्थस्य युक्तिः॥ ७॥ द्रव्यकं बहुसाध्यस्य पृथक्त्वस्यावस्थितः पुनर्विंशत्यर्थमिदमाह॥ प्रथमपंचके पापी
लक्ष्मी रिपदं भवतु। अपि पंचसु मंत्रेषु इति यत्र विदो विदुः॥ २॥ अपीति संभावयन्नविपश्चाः इत्यमु-
नाविश्वाहुतिविंशकं विदुः जानीयुः संभावयेयुः कथमिति अग्ने प्रायश्चित्ते त्वा यो प्रायश्चित्ते चंद्रप्रा-
यश्चित्ते सूर्यप्रायश्चित्ते इत्येषु संहितानसह पंचसंख्येषु पापीलक्ष्म्यादिपदं भवतु इत्यर्थः॥ ७॥
कथमित्याह॥ द्वितीयतु पतिघ्नी स्यादित्याद्यचतुर्थे त्वपरस्ये निहदमाहुतिविंशकं॥ ४॥ द्वितीये-
त्यादि मंत्रपंचके पतिघ्नी शब्दस्यादित्यादांतरहुकार्थं अपहतः पोनः पुरुषेण स्वहः सप्तो ग्न्यादि
देवतालिंगमम मंत्रेत्वौ मइति मतं॥ विवाहदिनादारभ्य चतुर्थीकर्मो विधितया हश्रुतः कस्मप्रस्

ढालस्थाद्विपापोपहतनायेति ब्रूमः। यत एवमतस्तु चतुर्थीकर्मान्तरामनादकं कामेति पूर्वं युक्तं त्र
नेन पंचाष्टनयसमन्त्रस्त्राहुतिवादिमतं निरस्तं॥७॥ इदानीं वक्ष्यं चरमेदयानायामबाक्ष्मवान्याहुती
र्जुहोति इह स्मृतिरित्येतानि रित्याचार्यवचनादत्र होमे किं चतुर्थीविभक्तिप्रयोगः॥ कर्तव्य उत यथाम्ना
यानतित दर्थमाह॥ स्मृतहोमे न प्रयुंज्यान्नाम तु तया स्मृत्यु चतुर्थीमन्त्र इत्येतज्ज्ञानाह्विन दिहृ
ता॥ स्मृतिहोमे कर्मणि चतुर्थीविभक्तिं न प्रयुंज्यात् किं त्विह स्मृतिस्स्वाहेत्येवं यथाम्नानमन्त्रेणैव हो
मप्रयोगं कुर्यादित्यर्थः॥ तथा तत्र प्रकारान्तरोपासनाः प्रयुञ्जीत कर्मणि कामान् सीत्येवमादिषु भगवानाम
विषयचतुर्थी न प्रयुंज्यादिति॥ कवाक्यशेषः॥ एवमग्न इत्यत्रे गवां नाम्नि नहि चतुर्थीविभक्तिर्दृश्यते
इत्यकार्यं॥ ८॥ नत्वाचार्यैः शुंगाकर्मणीय दित्याह॥ ईशानादिदिग्गतानां न्यग्रोधशुंगा उभयतः
फलादियुक्तानामानीनां व्रतवती ब्रह्मबन्धुश्चोपनयतीति। अपि तस्या शुंगादिशाबन्तकिमिति प्रतमि १७२
त्याह॥ तनायपञ्चेबोबध्नं शुंगान् परिक्रीत्यौपनयति व्रता व्रतवती ब्रह्मबन्धुस्तथा कृतः॥ १०॥ तानि तैः
रलमयशाखाशुंगपलश्यति। एतदग्रत्वादस्य नवपल्लवविं कं सापापुष्पाम्लं आचार्येण भणति

परिक्रीत्यौन। तत्र सद्दर्जो नित्यफलसद्भावान्न वटे ईशानदिग्वाकाम्यस्य वृक्षस्यादि विद्धं शुंगा की
त्रीतद्वन्निप्रायः व्रतवती पतिव्रता युता योषित तत्र मासोपवासादिपरत्वं। तथा ब्रह्मबंधुस्सु
तस्क्रान्तिरिति ब्रह्मलवदः बंधुश्चापि तस्य यस्य सततयोति। विग्रहः॥८॥ किं वत्सशलादुनीलभित्यक्ततं यश्चस्त
वक्तव्यता। कमुष्टिकात्रितः केशान्मूर्द्धि पश्चात्कमुष्टकलं॥९॥ यद्वाचार्येण सीमन्तकर्मणि शलादुग्रथ्न
प्राबश्चात्येवमुक्तं। तत्रैतत् बन्ननीलभित्यक्तमाननयत्र शाके मस्तबकोमुष्टकतं यात इत्कृत्ना कार्यं
एवं होमकर्मणि दक्षिणां कमुष्टिकासंदतीति कमुष्टिकाशाब्दन मूर्द्धि मस्तकमिति। पदद्वयसंबं
धिनः केशाः एवमत्रैव पश्चात्याशायप्रादशे कमुष्टकलमुयन्नामुपमुष्टि। किं शिरः भूपात्तानि कमुष्टि
काकमुष्टलामिति वा॥ ८॥ अपिच पश्चाविकलाशालली तथा वीरतरः तिलतंडुलसंपक्वः तरशरः सो
त्रिधायताता॥ पश्चाविक्लेशत्रिष्विति यावत्सलल्येत्यत्र शालली शाब्दनितवीरतरः शाखाकानिशीयता। त्र
चार्यैरिति सर्वत्र संबंधः तथा वीरतरः तरशरोऽन्येन शरः तरं स्येतनवीरइति वीरतरः तारश्च प्रागो वीरा
विल्पाचार्यैः एकं सत्वा शरस्थालीपाककृतरचल इत्यत्र तिलतंडुलाभ्यां सम्यक्चरुः तरशर इति त्र

नेनवोक्तकर्मतत्रारोप्यत्वं ॥ ७ ॥ इदानीं नामधेयेष्वकर्मेति यत्नवान् तथा। तत्र प्रतिपदादितिथि
देवतानां ब्रह्मादीनां सप्तम्यष्टमीनवमीचतुर्दशीपौर्णमासीमातिथीनां मुनिवस्वपितृगणयक्षपि
शाचविश्वेदेवाश्विनः संबंधिनो देवताः सदा सर्वदा बहु वचसा होतव्याः तदा विदूकृत् इति सदा राद्धा
र्थः। प्रयोगो ऽत्र यथा मुनिभ्यः स्वाहा ॥७ एवं वसुभ्यः ८ पितृगणेभ्यः ९ यक्षेभ्यः १४ पिशाचेभ्यः स्वाहा १५ वि
श्वेभ्यो देवेभ्यः १५ एवमिति। अनेनान्यदेवताहोमस्यैकवचसा दर्शयति। तद्यथा ब्रह्मणे १ इंद्राय २ विष्णु
वे ३ यमाय ४ सोमाय ५ कुमाराय ६ धर्माय १० रुद्राय ११ रवये १२ कामायेति १३ ॥ ७ ॥ किंच आग्नेयाद्यथस
र्वाद्यविशाखाद्यतिथिवत्। १० इंद्राग्नी एतानि बहुवदक्षाणां हुनुयात् सदा। इंद्राग्नीद्विवचनमवशि
ष्टान्यपि एकवत्। १० आग्नेयं यत्रिकाभ्यां एवमश्वपाद्योरपर्येयुक्तिः। एकं तानि नक्षत्राणां
मध्ये द्वंद्वानि युग्मानि सदा सर्वदा बहुवद्बहुवचसा हुनुयात्। यथा कृत्तिकाभ्यः स्वाहा। रो
हिणीभ्यः मघाभ्यः विशाखाभ्यः अनुराधाभ्यः पूर्वाषाढाभ्यः उत्तराषाढाभ्यः शतभिषग्भ्यः ॥१७४
रेवतीभ्यः स्वाहेत्येवमिति। अनेनान्तराणि षण्णां युक्तानि तथानक्षत्रद्वयोर्द्वंद्वं द्वितयं।

क्षुपपात्फल्गुन्योरिति द्विवद्द्विवचोवत् तथा पूर्वाफाल्गुनीभ्यामेवं तत्रापि। तद्वदुत्तराभद्रप
ज्यां स्वाहेत्येवमिति। अथानंतरं न्याय्यमवशिष्टान्यद्वरिनानि। एकवादेकवचसा हुनुदि
त्यन्यत्रसंबंधः। यथा मृगशिरसे स्वाहेति ॥७॥ किंच देवता स्वपिष्टयं न बहुवचसापि त्रप
देवाश्च वसवश्चापि द्विवद्देवा अश्विनौ तथा। ११ अपीति देवाविलापप्यविभक्तिविरोधबा
धायदेवताशुनः क्षत्रसंमतास्वपि मध्ये अश्लेषाविषयसर्पाः मघायाः पितरः। पूर्वाषा
ढायाः आपः उत्तराषाढा विश्वेदेवाः धनिष्ठाया वसवः एतत्सदा बहुवद्बहुवचसा हूयंते। तथा
सर्पेभ्यः स्वाहेत्यादि। एवमप्यश्विनौ दस्रौ द्विवद्द्विवचसा हुनेदिति शेषः। यथाश्विभ्यां स्वा
हेति। अनेनावशिष्टानामेकवचोत्रापि दर्शितं यथा यमाय स्वाहेत्यादि। ७। एवामन
चयित्वा योपनीतमविगास्येवमाह ॥ ब्रह्मचारी समादिष्टो गुरुणा व्रतकर्मणि नाढमो
मितिवाब्रूयात् तथैवानुपालयेत्। १२ ब्रह्मचार्युपनीतः आसावाचार्यो बीनोऽभवान्यत्राव
चरणादित्यादिव्रतस्य सावित्र्यादिकस्य कर्मणि गुरुणोपनयनादिकर्त्रा समादिष्टः॥

प्राप्तितः समनुवादं चाश्रमोऽस्मिन्निति प्रणवं वा कुर्याद्वाददिति। अयं तु विकल्पः। तादवाम्
तत्प्रणवादिरूपसत्यप्रतिज्ञां नवचस्या तथा तन प्रकारेण ब्रह्मचर्यं पालयेदित्यवरा
र्थः॥ ॥ अथ तत्पमाचार्यो यदुत्सवलीकरणं माह॥ तत्राशिखमशिखं वा क्रियकान्तं व
स्यादित्याह॥ सशिखं वपनं कार्यं मास्नानाद्ब्रह्मचारिणां॥ आशरीरविमोक्षाय ब्रह्मचर्यं न
चेद्भवेत्॥१४॥ चेदिति शेषः। कायांश्शरीरविमोक्षो मरणं। तादर्थ्ये चतुर्थी। नमवधि चेद्ब्रह्मचर्य
नभावतुं प्रसक्तत्वादुपनीतानां निष्ठिकरूपमित्यर्थः॥ तद्दीनखांश्र तवतां अस्नानास्ना
नकर्मो वधितयासशिखं ब्रह्मचर्यं धियन्ति केशसमं वपनं ... नं कार्यं। स्नानं पश्चाद
तामाचार्यवचसा धारयेयुरित्यर्थः॥ एतच्छंदोगगतमित्यर्थः कृत्वानुज्ञातव्यं। एतन्नैत
रविनामपि नैष्ठिकानां वपनं दर्शितं। अथ नैष्ठिकः। का सावित्रि चेत्। ब्रह्मचारी तिष्ठ
मःकृतः। चतुर्संमाश्रमाणां द्विद्विद्विजे वदविजे वदतः। ब्रह्मचार्युपकुर्वाणो नैष्ठिकस्या २७५
पिसंभवादिति तथा हृदः। द्विविधो ब्रह्मचारी स्यादाद्याद्यः उपकुर्वाणोंऽकः। द्विती

योनैष्ठिकश्चैव तस्मिन्नेव स्यात्तक्षित इति। अथ नामकुंडनं परावाचार्यवचसः सावित्र्याद्युत्रात्मु
पिचिकुरसंभवान्नोनः। तुर्यं नवपनं स्याद्गुरुतितदकरणावधिकाचिटस्त्रीन्याह॥ वपनं नास्य कर्तव्य
मवीन्गोदानिकाद्भूतानुव्रतिनो वत्सरं यावत्पणमासानि गोतम॥१४८॥ गोदानकं यथा षोडशवर्षे ग
दानमित्याचार्योक्तं तस्माद्भूतादर्वाक्पूर्वं अस्य व्रतिनो ब्रह्मचारिणः वपनं कार्यं अस्य व्रतस्य च केशांत
नयोगीशः स्मृतः॥ यतः केशान्तश्चैव षोडशाब्द इति। एतन्नगत्रोपि मोपनयनादितः षोडशवर्षं यावत्सा
त्रंपालयेदिति॥ मुख्यमतं दर्शयति। कथमिति चेत्। आचार्यमतस्य प्रथमं षोडशाब्दस्याचात्। एवंना
रिष्यंतः संवत्सरमुपनायदितः स्यात्तुकल्पात्वाच्चनेउ यथाचार्योदनुकल्याद्वर्षे यावत्सावित्रं पारतिनदा
यिनस्याषोडशवर्षे मवपनं त्मिवं कथं तर्हि संवत्सरं वर्षं यावत् अवपनमिति शेषः। जैत्रमश्चाचार्यः पाणं
सतमसिद्धिष्यतावद्वपनमित्याह॥ अतस्तथापि महाराजामाणादिश्वस्त्रांगस्पृक्तयोदित्यर्थः॥ ॥ किं
वनगोत्रोसदनं कुर्यादनापदि कदाचनजलक्रीडामलंकारं व्रतीदं इवाभ्युवनं॥१५॥ पणादानिकादवीजि
त्यनुवर्तीनः। कदाचिदपि अनापद्विवान रोगाद्यापदं विना गात्रस्यांगस्य स्नादनं तिलादिनाभ्यञ्जोपि

दकादिना एवमन्याद्येव जलेनो ये क्रीडां लेख्यं वै नं प्रतराद्विना॥ अथ जवानलाद्यैनिरप्य द्वादिशिः क्रीडां
तद्धत्वाद्धादि पराधीनत्व व्रतिावदमावितिव्रतीप्रस्तुतः दंड द्रव्येषु क्तार्थी। नहि स्वहाता दाकिरिस्याशय
तथाहहारीतः॥ अस्नायी स्नायां वादंड वदिति। अस्नायीत्वतस्मानो ब्रह्मचारी दंडस्नायी भावतादिति
वेत्यर्थः॥ ७॥ इदानीं विपर्यासे मोनुहोति पुकथं भवत्। यनाकथं चित्रयादिहोमो न व्रतस्तदा किं स्या
दित्याह॥ देवतानां विपर्यासोनुहोति पुकथं भवत्। सर्वं प्रायश्चित्तं हुत्वा क्रमेण भूर्भुवः स्वः स्वाहा सर्व
प्रायश्चित्तं युक्तं पमाहुतिकं पुनर्यथा प्राप्तं तादेवतासंबंधेन व्याहृत्या च क्रार्थे मन्यत्॥ ७॥ अथ नामधे
यकर्मणा अथ मिथिला गर्भाधानादीनि त्रयाणामेवमाह॥ संस्कारा अतिपद्येरस्व कालाच्चे कथंचन
हुत्वैतदेव कर्त्तव्या ये रूपनयनादधः॥ १७॥ स्वदिति यावत् कास्वस्व काले करणं स्वयति। संस्कारं
विदिविसावठ कास्वस्व काले कर्त्तव्यं संस्कारं गर्भाधानादयो गोत्र मादिस्मृताः॥ तदंतार्थं पुनः उपनयन
दधः॥ तद् गर्भाधान प्रभृत्तयः सप्तसंख्याः॥ तत्र एकादपि कथंचन नामा हातं अतिपद्येरन् अतिक्रान्ता वर्त्तेर ७८
न्तु तदेतदेव सर्वं प्रायश्चित्तं हुत्वा पुनः कर्त्तव्याः॥ न तत्रादिकं कालं लोपं मत्वा संस्कार लोपस्यादिति

अतो नोपनयनस्य समयहाने व्रात्यस्तोमामावितदर्थं नियमं न सूचयति अथाग्निष्टोमादीनां द्रव्यसाध
त्वादनियम इति चेत् मिवं। अन्यथा संस्कारस्फुरणाभावात्। नव द्रव्यादिमत्वस्मृतिदौर्दशाद्यादिसंख्या
बहिस्कर यद्यप्युक्ता वितुधानात्। तस्मान्निष्कोपसंस्कारपरिष्करणाय श्राद्धोदकमात्रेणाग्निष्टोमादीनुक्तं
योदावत्य वदतार्थः॥ ७॥ इदानीं कारणं तत्र युक्तं प्रायश्चित्तापवादमाह॥ अनिष्ट्वा नवयज्ञेन नवान्नं
योत्यकामतः॥ वैश्वानरश्चरुस्तस्य प्रायश्चित्तं विधीयते॥ १८॥ उक्तार्थमिदं। अन्नवो व्रीहियवा
दिहवनीयद्रव्योपलक्षणार्थं। नित्ययागस्यापि हतत्वात् इतरेषु विधिप्रतिषेधाभावाच्च। तथा
ह परिसंख्यानं। नवयज्ञाधिकारिस्यात् श्यामाकाव्रीहयो यवाः नाश्नीयात्ताननुत्वा वा तेष्वनियमः
स्मृत इति। अथ उतः तेषेष्वनियम इति चेत्। वरणकादिनिर्देश माभावात्। निरूपितमतस्तुरस्तात्
तथाह। यराख्यापरिशिष्टे अनिष्ट्वाग्रयणेन वश्यामाकाव्रीहयो यवाः॥ कामतस्त्वनन्नोक्तवाः त
ष्वनियमः स्मृतः इति। एतेन सारूप्यात् शालिगोधूमादीन् दर्शयति॥ ७॥ इत्यौपासनिकस्याश
अथ रात्मजमिश्र आशादित्य तनाकर्मप्रदीपभाष्ये तृतीयस्य षष्ठी कंडिका॥ ७॥ एवं तावद्यत्र

वीकर्मादिषु देवताद्वयव्यक्तीकरणमाचार्येणाभिव्यक्तं कृयोः समस्यमानीयचरुं निर्वपेदे
मयोर्निमित्तेनैव द्विपयिहीणा यज्ञादिष्वपि निर्वापो देवताबहुत्वाल्लंकामाद॥ चरुस्समस्यमानीया
यस्त्वपाणो यज्ञकर्मणि स्वपन्ने अर्जीनवे गस्य यज्ञेचनत्येवच॥१॥ आवर्णावच्छेदोपयः स्थाईस्ते
तत्र्येवचा कथमत्तषु निर्वापः कथं चिवज्जुहोतिय॥२॥ समस्यमानीयस्य चरुर्यथा। श्लोकत्तत्वेत्यादिनाचार्यो
क्तं गोदृष्यत्रयज्ञोत्सर्जनेयथा। पायसश्चरुरग्निर्यजेतेत्यादिवाक्येषु यदतेतथा॥ अवसानेजोपाय दित्वा
दि आतपणात्तर्हिमायां प्रदोषनिष्णुरवचाध्याय यथा॥ पायसश्चरुस्तस्माज्जुहुयात्प्रवणायेत्यादि प्र
दोषयहरणस्याचार्येणापि यतत्वाद्दत्रदिवा सर्पबल्यर्थेयज्ञस्स्थयवमुष्टिनिर्वापनिषेधार्थः स्व
प्यात्र्स्मेयथा॥ अथातो हस्तात्रियोगः स्थालीपाकम्प्रत्याशो देवताजुहुयादिंद्रायेत्यादि प्रान्ते कं
र्मसुदेवतानां बहुत्वात्तंत्रास्तचनोदनकथंकेनप्रकारेण हविषा निर्वापायाह्यः एवं चिवज्जुहोत
यात यो लोमास्तंत्रजनवाचर्यं कार्यं इति नदाह॥ ॥ देवता संख्ययाग्राह्या निर्वापाश्च पृथक् पृथक् १११
कुर्तीद्विरवग्रहणीयाद्धामभ्यापि पृथक् पृथक्॥ इति स्थालीपाकसंस्कारार्थः देवतात्रयाद्याः तासां सं

ख्यायाग्रहणेनयानिर्वापाहविषस्तत्लृप्तसंसर्गित्वात्पृथक्पृथक्‌ तंत्वेनयदग्रयेत्वाजुष्टंनिर्वी
पामीत्येवं प्रजापतयेत्वा स्विष्टकृतो देवेभ्यो वः अनु मतणात्वतो वं दत्वं ग्राह्या यदीनयाः नतु मंत्रे
रायथाग्निप्रजापतिस्विष्टकृद्देवा अनुमति अस्तादाहा इति स्थालीमिति इति स्थाली मनुणा पृथग्युक्तः संबंधस
न्पृथगेवद्विवारिद्वयंगृहीत्यादिति अत्र कश्चिदाह ऊर्वं सर्वनिर्वापपरिस्तरणात्स्थालीग्रहस्य
माहा॥ तदद्वयं कृतः देवतानामादेशः मंत्रद्यनुपादिस्थालीमाचार्यैववसामतोद्यतं निर्वी
पद्धिस्थालीग्रहणार्थस्योपलक्षे॥ अन्यथा देवतिकाचार्येणापिस्यात् किंवा यदीकेनार्थयुक्तिमपा
त्वं दिष्वातत्र्वर्द्धमित्यादिनातिदेशमाचार्येणावदिष्यत॥ आस्वातायद्गृह्ये तयुक्तमिति निस्थि
तं अयोद्दिवंस्थितहोमः कथंकार्यं इत्याहोमश्यापीत्याव्याकार्यं नवनिर्वापदेवतायाः पृथगि
दें संदर्शनात स्थालीपाकस्य पृथक्संस्थाभावनीयः स्थालीपाकं कर्तव्यत्वेवत्
निर्दे शा तशिष्यम करुणावत्कि विनावं तंनिर्वापचरुमितिचवस्थिति अनेनतयज्ञादिषु देव
ताद्वंद्वादिसत्वादपि निर्वापहोमयोस्तंत्रमित्युवगम्यात कृत॥ नवयज्ञेपायसश्चरुद्वंद्वा

थ्यो ऽत्र देवता चित्रान्त्येको नाचार्यवचनात्॥ एवं समरानीयादिष्वग्निशब्दादीनां पृथक्त्वे नेन
त्वाद लंकाकर्दं तावन्न गसमानार्थ त्वं को कल्पनेन॥ ७॥ अपि कत्र चरुं कियत्प्रमाणं निर्वाप
दित्याह॥ यावताद्धोमनिवृत्तिस्त्रेव याव वक्ती त्रिंता शेषं चैव त्राव किंचि तावत्तं निर्वापत्र
सां ४ चरु व्रीह्यादिभवः चरुतादिनिर्वापाभावात् वत्प्रमाणाद आचार्यवचनादिति यावता प्रमाण
न्य चरुणा याद्धोमस्य निवृत्तिः समाप्तिः॥ यत्र यस्मिन् समरामनीयादिके कर्मणि भाव दुत्पाद्यता
एवं शेष मवशिष्टं चैतत्किं विस्तोक मन्त्रं भावादवा आत्मनो वोपयोगाय द्रुम्यणे चेति शेष
श्वैः॥ तावत्तं तावत्प्रमाणामतं निर्वापदुल्लखलइति॥ ७॥ इदानीमतन्त्ररूपेणानिभि नेना
न्वष्टक्यादि पितृयज्ञे स्वाध्योकरण होमं किं विद्विशेष माह॥ चारोसमरानीयपित्र्ययज्ञे चरौ
तथा होत व्यं मन्त्रहीना न्यत्र पत्नी सोभि चारितं वितन्यत्राताऽत्रेति विशेषार्थे व्यक्त मन्यता ७८
अथ मतं कः सैचरु समवदाय मन्त्रहीनोपवातं जुकुयादित्याचार्यो णो क्रत्वात्पुनर्वचसा का
र्यै इति व्याता दर्शेपित्र्ययज्ञस्य पकत्वादाचार्यवचसः॥ अथ न्वष्टक्य स्थालीपाकेन पिंड पितृ

यज्ञो व्याख्यातइतिदृशाद्धापक इति वत्तुमेवं कृविदत्वाहाचार्यो दिपु यत्रिवासत॥ ७॥
अथाच्छाद्य यज्ञमबिन्त्याहा॥ कालः कात्यायनेनोक्तो विशिष्टैव समासनः तृणे आग्नेयनोता
च्चगोभिलेन उक्तापि तं॥ अन्ताहेतोः अत्रास्मिन् गृह्यशास्त्रे गोभिलाचार्येण उक्तः तृणेच
ऽनेक मेणि तत्येकालो विधानशेष पञ्चैव समानेन संग्रहाद्भाषितः उक्तः गोयज्ञकलेनाति
शेषः॥ अन्तोहेतोः कात्यायनेन मुनिना अपरिशिष्टे कालो विशिष्टैवोक्त इति॥ ७॥ अथ गोयज्ञे
पापस्य चरु रेतावता चार्येणतृणोसर्यकालदृष्टं तस्य गोयज्ञकालस्यापनमिव्याहारतः वः
करणकालः स्यादिव्याह॥ परिभाषिकपदेवस्या कालो गोवाजियज्ञयोः अन्यस्मादु पादश्रा
त्रुस्सस्सरायत्तसस्य॥ ७॥ अन्यस्मित रस्यकालस्य समयस्य उक्तनः अनु पादशाद कथनात् गोय
ज्ञ स्य यज्ञयोः एवं पश्चादण्नः स्वस्त रमास्तास्येतु दगयेस्मृाणे रवी छंसंवत्सरायनस्य पस्य
हणस्य चकर्मणः करणाय परिभाषिक भाषास्त नावा यथा दगयने पूर्वपक्षे वास्य यामे
वकालः समयः स्याद्व कर्त्तव्य मिति॥ अथवा परिभाषिकोय यागः प्रकाल माना अन्त मंत्रये

तेष्वादिनाग्रयणेष्टिश्वयज्ञयोः कर्मकरणप्रसवः कांतसमय इति। एवमाग्रयणीकर्मानंत
रं पशुश्राद्धं तन्वालस्त्रयशेष्टणकर्मणोपि॥७॥ इति स्वमतमुक्त्वाधुना तदनुसारिमतां
तरमाह॥ अथवा मार्गपाल्यह्नि काले गोयज्ञकर्मणः। नीराजनेह्नि वाश्वानामिति मंत्रांतर
विधिः॥८॥ अथ स्वेष्टकृतमतयाह तत्राथवा विकल्पेन मंत्रांतरगोपालनादिशास्त्रं तत्र वि
शेषे। इत्येवं गोयज्ञकर्मणः करणकाल उक्तः क इति। मार्गपाल्येह्नि मार्गपालिनिमणादिना
अश्वयुक्शुक्लनवम्यामित्यर्थः। एवमश्वानां च नीराजनाह्नि नीराजनशब्देन दीयात दह्नि दीप
मालादिने कार्तिकमासामावास्यायामिति दिनादित्यनुषंगः। अतो यमप्तिकालः स्यादि
त्यनेन संबंधः॥९॥ अथ क्रमप्राप्तमाचार्योक्तं नवयज्ञनतिकालं कथयति शरद्वसंत
योः क्वचित्तु नवयज्ञं प्रवदंता। श्यामाकयवाद्यन्ये श्यामाको वनिनः स्मृतः॥१॥ शरद्वसंताव्ट
लोतयोः केचनाचार्याः क्रमेण नवव्रीहिनवयवरूपाद्दौ विषयाः संबंधपष्ठी। यज्ञो यजनं प्र १७९
वदंता। प्रवदंति। एवमन्ये त्वाचार्या एवश्यामाकयव च विज्ञस्यपाकयवाद्यद नदनुच्यातिर

केणान्यत्र नौवचिप्रवदंतात। नवान्नभोजनन्नवकनयसामर्थ्यादित्यर्थः। नश्यामाकाना
मारण्यसस्यत्वाद्वनिनोवि ने श्यामाकामफलेनमष्टत्वाद्दनद्धविर्नैवः स्मृत उक्तं नि
नयिवाद्वृताश्यामाकयवानामिति विवचः संसदर्शनाख पिगृह्यगतस्येत्याचार्यो शा
यइत्यर्थः॥ एतानेतेन श्यामाकविः शरसंबंधसिद्धवोसंतो विणवयवादिभिः कर्तव्या अ
तःशारदवासंतिकयोः आद्यं तत्त्वेन कार्मिकयुक्तेः सायंप्रातर्होमवदिति। किंच। यस्मादाचा
यौप्यतिथिवाद्वृताश्यामाकयवानामित्यनेन गृहस्थविशेषेणाकवलयवग्रहणं सतवान् आतायाव
णनद्वसंतसंबंधियावेशयग्रणं कार्यमिति स्थितं॥ न च गृहस्थोपि श्यामाकं करोति। तद्दन्कव्यं
ऊतः आश्रमांतरधर्मे संभवान् दंडधारणवदिति नवदुर्गिकादिति हेन्रूपपन्नो गृहस्थोराप्य
चिनैकरोति कुतः आपद्धर्मे निमातृकुलहोमवदिति। इदानीं नवयज्ञवदन्यनीकर्मणाश्वार
दत्वात्। एतद्धोमनिरूपणनिमित्तेन तृष्णादिष्वप्याचार्याः। अथामतं कर्तुं प्रवदंत इत्याह॥ आश्व
युज्यां नथात्तप्यां वास्तुकर्मणि याज्ञिकाः। यज्ञार्थं तत्त्वावत्तारो हाममवं प्रवदंतात॥१०॥ आश्वयुजी

प्रसिंप्रात त्रप्राशनकर्मेत्तरांश्च कर्माणि॥ तथा तथामित्यत्रार्थो हि आश्वलायन: तामवं वा च्य यवस्का
यति॥ ८॥ द्वे पंचावत्तमाज्येनाद्द हविरुद्धृतय: स्मृता:॥ शेषमाज्येन होतव्या: इति कात्यायनोऽब्रवीत्॥
द्वाद्वि संख्ये आश्वयुजामित्यर्थ: पंचत्तपिकर्माणि याश्चत्तुकर्मणि द्व एव एता: आम्रणोत्र संख्या: हविष
श्वाराशकुतयो होमओ नैवाद्याचार्यै: स्मृता ८॥ मन्त्रानो मित्रावरुणेति त्रप मां मानस्तोक इति द्विती
यामित्यक्तौ गोनाम सुर्यागिति वराहो नैता त्रिपिबद्धुतयस्त्यानि प्राय: आश्वयुजामिति सिद्धान्तयो
रूपकारणस्यान्नपि कर्म सीड्रायमरुद्रा: पर्यायायान्येन गायेति॥ पंचवरुणाहुत्वाभीतादिहा
मश्वरूपेणैव निवतद्दाम्भु कर्माणि नयत्रवनावरासंबंध्यवास्मात्य तद्दतिश्रुयौ वज्रसंहुत्वा वामद्द
व्यमहाव्याहृति होमोप्येतान्नैव किंतु द्वित्वं प्रजापतये इत्यत्तरं मामित्यमुनाहविषा स्वरायदित्यतुप
ग॥ अथ गोनाम प्रन्त्याहुतय: केन हविषा स्परिति आज्येन शेषाद्धोतव्या इत्यादिकार्थ॥ अनेना
ष्ठचवीहुति पस्तरनिं वक्तयन्ति॥ ८॥ अथैतत्प्राशनकं तदित्याह॥ पयोदुग्धं यदाज्यसंयुक्तं घृन १९०
संयुक्तं॥ घृतं त्वं यदित्यन्वय: तदिदं प्राशनकमुद्यात कथ्यते॥ आचार्यौदिति रित्यर्थ:॥ तादन

दिक्कावत्वनाचार्यौ: दधिघृतमिश्रमाहु: अतस्मद्दपि दुग्धमावा कर्तव्यमित्यन्याचार्यैर्तमत द्दष्टांना
र्थे॥ अथैतत्प्राशनके पायसस्थ्वरु रोद्द इत्याचार्यैवचसाद्द्प्राशनकमवएव पायसस्थ्वरु: कर्तव्य:
मिवं तर्हि उपायेरु त्तरपूर्वस्यां दिशि समीपोप्रस्तरणा- र्थमासाद्य विम्रुयनादिस्थात्र यत्र संबंध:
पायसो दुग्धमव: वरुहोमात्तो विधेय:॥ न प्राशनकन इति कुत:॥ एतस्य पयसो नाकाद्दध्यपि कस्यणैव
य:को विरावस्थपास्याद्घृदाश्वलायनस्तत्र तः न च यथा॥ नद्दध्य क्षिप्तायदिति॥ अथ तत्राश्रायदि
तीयकृत्यमा॥ यमान्नात्रमिति चेत॥ एकत्वानेन केषांचिन्नाकल्यात्र द्दस्त्र पायसस्थ्वरु निरूपणनि
यमात्केति॥ एतेन कस्य विसृत्वार्थमनुक्तं निरस्यन्ति आद्दउपरिसंख्यानदाद्भ्यो वा दध्यथ पायसायवा
स्याद्घृतमिश्रं प्राशनकं होमकालेनुतस्याग्ने: स्थानमुत्तरपूर्वेत इति॥ प्राणेनस्यासादनं किमिति
चेत॥ कामित्याद्दसावद्दत्तणार्थमिति क्रम: यथाहाचार्य:॥ प्राशनकं प्रदक्षिणमग्ने ब्राह्मणानावस
यित्वा अप्येतस्य कथं कामित्वमिति तन्च द्दुरित्यावद्दरणमंत्रार्थदर्शनात्॥ ८॥ नन्वाचार्यैत्रयादन
दग्वतु जानुपानप्राणीनु सर्वोपाधिमिश्रानाबध्नीरन्नस्वलायनार्थमित्यनेन सर्वोपधिराब्द

किमग्निमन्तमित्याह । व्रीहयः शालयो मुद्गा गोधूमाः सर्षपास्तिलाः ॥ ७ ॥ अथ एवं समन्त्रत्वेन तदादीनां
यवाश्चौषधयः सप्तविपदो घ्नन्ति धारिताः ॥ १ ॥ सप्तशब्दः संख्यानियमार्थः अन्यद्व्याख्यातमन्यत्र ॥
अथ एवं सप्तेन तदादीनां कामानामनियमादकरणमात्र इत्याह । संस्कारा उरूपस्येति अर्थात् गण
तमादि इति । आनाष्टकादयः कार्याः सार्वकालक्रमादिवशात् मादि त्रिर्गुणिनि । एतत् गर्भाधानादय
उरूपस्य द्विजस्य अथवान्येषां च अथवा अन्येत्र तस्य शरीरसंस्काराः अष्टाचत्वारिंशत् संख्यास्म
र्यन्ते दन्त्यर्थस्य आपः अतो हेतोः अष्टकादयः सर्वे गृह्याग्निसंबंधिनः पाकयज्ञाः कालक्रमादिवश
नुकारणत्रयसन्निधानेन यथायुक्त्या मग्निनां कार्मेति । एवं प्रतिहान्तं कार्याः । एतन्नान्तरानाद
रिताः तत्राह कश्चित् काम्यं कर्म निषिध्य न कर्तव्यं मुमुक्षुभिः नित्यान्येव प्रकुर्वीत प्रत्यवा
यजिहासयेति । तदुक्तमीदृशिहासा एतन्मुमुक्षूणां न वैवं विधिरावश्यकमुमुक्षूणां कामनानां न लिसंसार १८१
रीरमात्रसंस्कारसंबंधसंभवादिति ॥ ७ ॥ अपि तत्करणपरत्वस्य किं तस्यादित्याह ॥ सत्वदप
ष्टकादीनि कुर्यात् कर्माणि यो द्विजः स पंक्तिपावनो भूत्वा लोकान्प्रेति दिवं ततः ॥ १५ सत्वदपीत्यतो

नेकवारकरणादेवं फलदर्शनात् प्रतिवत्सरं कालक्रमकरणेन संस्कारस्य शुद्धेर्देहस्य ज्ञानात्तामेत
रं मार्गं दर्शयति । प्रपंचितमतस्तु रस्मात् । एतेनाग्निष्टोमादि सोमसंस्थानमविज्ञस्यो दर्शाद्यमा
त्रादपिकरणात् नियमात् ॥ ७ ॥ इदानीं तु नेतरत्तदादिकरणात्यनदाह ॥ एकाहमपि कर्मस्थो योग्नि
शुश्रूषकः शुचिः न यत्र नादवास्य शताहं दिवि जायते ॥ १६ अपीति च समयसंभवात् सव्य
करणेन नित्यत्वं दर्शयति । अन्यत्तार्थमन्यत् ॥ ७ ॥ अथ यदि साग्निरष्टकादि उरूपसंस्कारसत्काव
ग्निनिष्टवांश्चादास्य किं तस्यादित्याह ॥ यस्त्वायाग्निकस्यादेवादीन्निर्निरिष्टवान् निराकर्तीम
रादीनां स्वविशेषो निरासेति ॥ १७ ॥ चिन्तनं तु एवं प्रसंगपक्षहानाय साग्निसदोपासनादिकमो
धयहत्यादेवानिंद्याद्यादीन् आमास्यास्मात् सोयस्य नात्याशास्तुत्याद्य एतन्निरष्टकादिसंस्कार
कर्मेति ॥ न कृत्वा न याजनं न तत्वान् सप्तवा न तु अमरादीनां देवादीनां आदितः पितृमनुष्यापाया
मपि निराकर्तोति तिरस्करणाशीव ॥ निरस्तनिर्नामविहितेयरस्मात्रायः ॥ ७ ॥ इत्यौपासनिकश्रीम
च्चक्रधरात्मजमिश्रआशादित्यकृते कर्मप्रदीपभाष्ये तृतीयस्य सप्तमी कंडिका ॥ ७ ॥ श्रीः ॥

॥७॥ इदानीं प्रसंगादधिकारमाह ॥ ननु सर्वाणि कर्माणि आचार्येण वंतिइति आचार्यो वोच
नतत्राचाहार्येति त्रिधाकिं न कुर्यात् इत्याह ॥ नत्वाहं कर्मणामादौ यावत् तद्दक्षिणान्वत आभाव
स्य द्वितीयं यदन्वाहार्यं तद्कुर्यात् यदनु पश्चात्कर्माद्रियात कर्मणो वा यदित्यन्वयात् इदि लक्षणं
कर्मणामाधानादीनामादावारंभे न वेदितिव्यक्तेनार्थयुक्तिः एवं सकलकर्मान्तवसाने यावत्
शादिदक्षिणावब्रह्मादिभ्यः तथायंदामावास्यममासं वंशि द्वितीयं पिंडपितृयज्ञादिनरत्न माद्दृ
वतमित्यर्थः ॥ नादतन्त्रयमन्वाहार्यो मेऽज्ञयोयन इति इत्येतदनंतरं नित्यहोमादिक्षिप्रकर्म
ण्यपि तत्किंचिद्विशेषमाह ॥ एवमाध्यायप्रक्षिप्तु नस्पानारिसमूहहनं नेगोदसादनं चैव
क्षिप्रहोमादि न मता ॥ ७ ॥ एवबाकुतिलक्षणोर्थः साध्यात्तेषेत्तथा त्वथा वर्हिषु त्रिरतादि
विधिर्विज्ञापविहितबर्हिस्तरणविधुरधुन्दमा स्तामपि तिन्ट विनाशे परिसमूहनंनस्मा १८२
तु एवं चिवयवादि हविरासादनं स्थापनं नोदगुदीच्यादिदिशि नावदिति वाक्यार्थापः इतनाद्वि
यतः तत्राको ना क्षिप्रहोममंज्ञया मता ओ का आचार्योदित्रिरित्यर्थः ॥ ७ ॥ अथान्यित्यते

मादिक्षिप्रसंदेषु व्रीह्यादिहविष्यद्रव्याभावान्किंकुर्व्यादित्याह ॥ अभावव्रीहियवयोर्दध्ना
वा पयसापि वा तदभावे यवागा वानुकुर्यादुदकेन वा ॥ ॥ अभावादभावादिति शेषः न प्रथमं
क्षिप्रहविष्य तस्य दुग्धान्नेकेपार्थी एवं सर्पिस्ति तदधिपय इत्यनेनदुग्धादधि आभावे नामाचार्योक्ता
हा ॥ त्रास्तुकार्थं अनेन विश्वदेवादिषु हविरुक्तं ॥ ७ ॥ किंचात्रोद्रं कुरादसंपित्र्यमामुरं चात्मि
वारिकं उच्छामं तं स्पृशेदापः आत्मन्यात्मानामवच ॥ ४ ॥ क्षिप्रहोमादिष्वपीत्यपवर्त्तेत ॥ रौद्रो
मानस्तोदिकः एवं वरसोजनेभ्यो नमः पितृभ्यो नम इत्यादिषु तद्धितद्विधिः तादनं जपं विन्मन्त्र
कर्मकरणं तरां नरोच्चारणाक्तवा पीर्वायुपस्पृक्ति ॥ कार्येत्यादि आभ्यदयिके आद्धसंबंध
त्यासुकार्थः अनेन रौद्रादिमन्त्रकर्मणा निरंतर्यं करणं नांतरांतरापः स्पृशेदिति ॥ ७ ॥
अथ यादियाग दिनेवंद्वा इष्ये तत् कितं प्रायश्चित्तमित्याह ॥ यजनीयेह्नि सामश्चचासणं
द्विजिदृश्यानात्रव्याहृतित्रिर्हुत्वा वंडं जच्चाद्विजातयः ॥ ७ ॥ यजनीयेहनि
मादपिवासणयां त्रतीयां द्विशिरिति सोमादृश्यान तत्र तस्मिन्नहनि यादृ

तिथिः प्रसंगप्रोक्तसंख्यात्रिः कृत्वाहोमं नत्वात्रथ त्यर्थः
द्विजायदंडं पूर्णो दिनवं दक्षिणा दिरूपं दद्यादि
त्यस्तंकरोति नचात्रब्राह्मणं हत्वा दंडदक्षिणां दद्यात्
आचार्यत्वाज्ञ कृत्वात् एवमत्रापि द्विप्रहोमस्तथाव
दानं किमर्थकमिति तच्यान अथामावास्येतिम त्ययज
मानपक्षनांदंडादाने नवस्य दर्शितत्वा यमधितत्वाचार्यो दत्तदत्तं कृत
एवसार्थकं कार्यो दसर्वमपिसायंतन्योपनभुंजीत कनिचित् अदनीयद्रव्यादिभिरद्विन.
इति शेकायाध्हरन्नाद्॥ लवणं मधुमांसंच त्यायवोपनकृयान उपवासेनभुंजीतनो
द्रव्यां मधुघारसादिनचं मांसंमा
रुरात्रोनकिंचन।
माद्ययः एवंश्च प्रातः प्रतिपदि १८२
ग्रौदिवकारा
इत्ययायनस्य दिहविषाद्वयता उपवासेहनिपतस्त्वणादिभक्तंप्रहनियजमानो

नभुंजीतनाश्नीत नर्थितनलवणादिवर्जितमपि हविष्यं कस्तकुरु तया रात्रो चनापि ते
स्यानन संबंधाः भुंजीत नोकवावायनमान भुरवातारव्यापनार्थं
नद्विजयोरपापदत्तं नावितनकामा सन्नपरेणावार्यवचसायति
रेकावकारो। बोद्धव्यः अतः औतनद्वयत इति अनेन तस्य हवनीयव्रीहियवादि द्र
व्यविधिकामनायेत्वात् स्मृतं च केवनवितनमतत्पर्वोलिस पिंष्याद्हविष्यंनचाभोजनंनसायन्नापवा
दस्थ्वातत्रलामिपविवर्जितमिति अथैवमुपवासवचनमनुपपन्नमितिावत्तामेवं। अग्निसमीपवृह
चार्योद्विगुणश्वनोवासनुपवासस्त्वर्थः स्पष्टः स्मृतं च श्वतपाद्वृत्तस्य पापभ्य सहवासो गुणैरिह उप
वासः सविज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः अत्र त्रिविक्रमश्चासंधकलवणादिहविषाशनस्मृतं ब्रतारान
परतयायोजयति। तथा नस्य दारकरणपरासस नवचनाद्विद्वद्भिर्विचार्यकार्यमिति॥ ॥ इदानीं
पुनः द्विप्रहोममितिमित्तेन निवृत्तेमधुरीकृत्यान्यच्चाह॥ स्वकाले सायमाहुतेरप्राप्तौ होतृद्रव्य
योप्राक्प्रातराहुतेः कालः प्रायश्चित्ते हुतस्यनिरा॥ सायमाहुतेः सायंसमयासक्तहोमस्य स्वकाल

निरसंनवसमायहोत्नयोरेतच्चिरहविधौ ।। अन्यतरसिद्धयोर्वा अप्राप्तौ अनावज्ञात इति शे
षः प्रातरहुतात्प्रातर्होमात्प्राक् पूर्वं प्रायश्चित्तं अनादिष्टं पञ्चहुतिः कलौ दिति मापगमनानिमित्ते
हुतेमतिकालः सायं प्रातर्होमः पुनस्ताद्दामार्थं सायांतरं नहेत्यामि प्रायः ।। ८ ।। अथ कर्मणः सायमा
दित्यादिदेति स्थितिप्रातरहितत्यत्रि प्रायः ।। ९ ।। अथ कर्मणः सायमादित्यो नयोः ससत्वा चिमित्या
द ।। प्राक्सायमाहुतः प्रातर्होमकालानतिक्रमः प्राक्पौर्णमासाद्दर्शस्य प्राग्दर्शादितरस्य ३ ।। ०० ।। इतरः
न्त्रर्समासः अनतिक्रमः राद्धः पुनरायमनन्निष्पन्नार्थः आदिष्टार्थं मन्यत ।। ८ ।। अथनामनयोरिति स्थित
विश्वदेवकाललोपादथे वामवतं कृच्छ्रि छिद्रे शेषोस्तीत्यन आह ।। विश्वादेवे त्वतिक्रांते अहोरात्रमभो
जनं प्रायश्चित्तमथो हुत्वा पुनः संतनुयाद्व्रतं ।। ० ।। उराद्धो होमादत्र विशेषं दर्शयति विश्वदावसा
यं प्रातर्वैवनानावकुवरः अतिक्रांतानाकालमविरिश्य ज्ञातः अहोरात्रमात्रमभोजनमनशनं १८४
अथो अथानंतरमनादर्शादनादिष्टमेव प्रायश्चित्तं हुत्वा पुनर्यो दत्तय श्वस्वसममय त्वतिक्र
मेणव्रतं विश्वादेवव्रतं संतनुयात्सततं कुर्यात् ... मान इति एतच्चाभावदभोजनपर वाचीव

वनाद्दह्यमानं ... श्वेत्यक्तेन वा न ज्ञातेन समाधानदानाद्गोगार्हिषु प्रायश्चित्तवचः कृतः इत्याद ।।
होमदद्यात्मयोर्दर्शपौर्णमासात्ययं तथा पुनरेवाग्निमादध्यादिति भार्गवशासनात् ।। ० ।। भोजनं
वीतत्पनुपंगः ... स्वार्थं मिदं भार्गवशासनमित्यनेनोशनो भवाद्दशास्वपरो नमनुयाति ।। ० ।।
इति द्विपहोमानंतरमाचार्योदिष्टं माणवकादिवचोविचारमारभ्यते अन्वो माणवको ह्ययाएणः
स्तस्मृगः स्मृतः रुरुर्गौरमृगः प्रात्सत्ववसं रामण्व्यान ।। ११ यदरूपेप्य माणवको भवतीत्य
त्र माणवको न्यावानधीतसावित्रचौविज्ञेयः एवमाद्योद्विजाविविधि ... रवभवान्यजिना
न्यधन्नन ... गोरमृगो तद्धिशोरस्तानासंसर्गितं वल्लरावृन्न रामण्व्याना आचार्येणेत्य ...
।। ० ।। अथ तत्पालाशदंडः कतिप्रमाणः कार्य इत्याह केशांतिको ब्राह्मणस्य दंडः कार्यः प्रमाण
तः ललाटः संमितो राज्ञः स्यान्नासांतिको विशः ।। १२ ब्राह्मणस्याध्ययनमनः दंडः वार्षिकेशांतिको या
वकेशाय प्रमितः प्रमाणतादृविकमानात राज्ञः क्षत्रियस्य ललाटसंमितः प्रमाणः स्याद्वदित्य
...र्थः ।। ० ।। किंच ऋजवस्ते तु सार्वेस्यः रवणाः सौम्यदर्शनाः अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचो नाग्नि

दूषिता॥१२॥उत्तराब्धेोदङ्गानां विशेषग्रणासंभवं दर्शयति॥तसा वेदिङ्गादिसंबंधिनोद्वन्गः त
नुवक्राः अप्रणाहृतविधुराः सोमपदर्शनीयगुणाः न्तरणं मानवानामनुग्रहकराम्परणादिभव
भयायजने नाविरणावारिणः न्यग्रहणं जुत्तजातिप्राधान्यात् सर्वसत्वोपलक्षणार्थं सत्वरक्ष
थासहिता अनग्निदूषिताव न्हिदाहजदोषादुष्टास्यात्रीवयुरिति प्रत्येकं अर्थयुक्तिः॥ ॥ अ
थोपनीतत माप्तानाम्ब्रतानतद्धाकं ॐ सोवासोवरइतिदक्षिणादया इत्याचार्येण त्रवरवश
किसुयात॥१८॥इति आह॥गोर्विशिष्ट तमाविप्रावेदपापिनिगद्यते ननतोन्यद्वरं यस्मात्तस्माद्गौर्व
रस्यात॥१९॥तमरावः प्रकर्षो वरमुत्तमं वस्तु आचार्योदित्तिस्यात इत्यर्थः॥ वरववसाद्वरं दन्त्वेते
वमाददर्शयति॥ व्रतार्थमनान्॥ ॥इदानीयातिपाद्यनुर्दिष्टदक्षिणाव्रतेषुपित्रतिरक्तगुरोर्दक्षि
णादानं किंकुव्यन्त्र वंस्मादित्याह॥ येषांव्रातिकादिव्रतनामयंतषुदक्षिणानविधीयता वरस्तत्र
नावदानमपिवाऽक्वदायक्कुर्युः॥ ॥ये षांव्रातिकादिव्रतानामयं तषु अवमानेषुदक्षिणादानीयंद्र १८५
यं आचार्योदित्तिर्नविधीयात नविहितंभवति तत्रव्रतांतषुदानदक्षिणालक्षणं वरः प्रायुक्ता

नदन्तदुंब्रह्मचारि
आवत॥पितुरितरस्य गुरोरित्यर्थः॥ एकेवदक्षिणादादानं पितृगुरूपरमप्याहुः॥ मनुः॥ ब्र
स्मृतिः यथाह॥ यत्राध्ययनम्बुद्धिं विहायद्ध्मांशाकर्मप्रपद्यस्मृतिस्मृतः यथाह॥ मनुः॥ ब्र
ह्मचारी त्रिःसमावर्त्य आत्मयात्रामात्रवृत्तिविषयं वि नयोर्विदत्वानुगृहीवांश्राचार्यलभेतरत इति त्रि
ह्मचारीयतिभ्रि च पक्वान्नस्वामिनानुत्त्रा नयोर्विदोर्मदत्वानुगृहीवांद्राचार्यलभेवरत इति त्रि
ष्टवारीयतिभ्रिवपक्वान्नस्वामिनानुत्त्रा॥ यतोगामिन्द्रव्यमादयपितृगुरो रखवतादिदानं परामन्त
सिद्धमन्त्रं अप्रमतंत्रिजक्रियाकरणायोगा॥ पितृद्रव्यमादायपितृगुरोरखवतादिदानं परामन्त
दिति॥ नैतद्युक्तं॥ तथाचरानिस्तुतयादानानधिकारातु इतरगुरुद्रव्य मादायदानवतु नद्युक्त
पनयनस्समयश्चवस्तुजमिवरदान परमिदमिति वेतुमेवं अत्रापि विनासम्वस्मृतः यथाहस्त्र
मंत्र नारता॥ त्रयएवाधनास्त्रोके भार्यादासस्तथासुतः यत्तसम अधिगच्छं ति यस्यात तस्य धनमिति
यंपितृवतिरिक्तगुरोरपिपितृद्रव्यादादायदानमुपपान्नं तथाकथमिदमिति॥ वेरानामत्यया
दिषु सुतसंस्कारस्थपितृयाजमानासद्धमेणदक्षिणादानविरोधात् यापिवंनस्यात् दावगादि
नंद्यात् ॐ सोयासोवरइत्याशुह्यापिदनविषयवत्कायकरणमर्मितद्धिनमन्यमतागादिपणत
उतंवाऽकादायकुरमितिचेकइ पितुरितरस्य गुरोरखववरदानमितियुक्तं अथयदिजनका

गुरुस्तस्माद्दक्षिणादिषु रक्कर्मणा फलन्तु स्मृतं ॥ किंतु यो यं व्यस्त्याना अन्यस्मै प्रतिपादयदितिक
र्तं वा याजनकः कुर्यादिति प्रश्नत मन्त्र मर्यंतं । अथ पितुरन्यस्त्वरोर्वेर्यद्विजस्त्वसत्वाकर्यं कार्यमित्या
ह ॥ अपि वाथ वा वरास्तत्वादित्यर्थः गुरोः पितुरितरं आगदायन्त्परिक्षापायता एतदुक्तं भवति ।
पितुरसत्वात्तत्र ऋचां आदीनापि पितृ विनत्तवद्दक्षिणादानेनान्यगुरोः सदक्षिणाप्तत्कर्मकार्यमि
ति यत्तोद्दक्षिणादानमाह । भारतं मृतो दरिद्रः पुरुषो मृतं राष्ट्रमराजकं । मृतमश्रोत्रियं श्रा
द्धं मृतो यज्ञस्त्वदक्षिणः इति ॥ ७ ॥ अथोपनीतनिमित्तेनोत्तेनोपकर्मणा किं तस्यादित्याह ॥ न
अस्नातो ब्रह्मसविन्ददेवोपस्थापनादिकं प्रामादिकं अतो यस्याचात तयामन्त्वकारितत्वात् ॥
न स्नानगस्नानं पदापरिसमाप्तिरित्यर्थः । अतो द्वावरवारस्य प्राणपवनस्य विच्छेदः पदापरि
समाप्तौ स्वस्त्रुटिः । दोषणमभ्यासार्थे । अध्यापनं त्रिष्णगः आदितः स्वरवर्णोद्दिहीनमपि प्र
मादिकं मकारितं उक्तं च ॥ यस्मात्कर्मस्याद्भवितास्तेके मिथ्या गतन स्वेव हाति । अनेन काम १८६
कारितो महादोषं दर्शयति । तथाह नारदः मंत्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तम

र्थमाह ॥ स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् इति ॥ ७ ॥ तच्चकिमि
त्याह ॥ अन्यर्व्यं यदुपाकर्म सोत्सर्गं विधिवद्द्विजैः त्रयाणां छंदसां तन पुराणायनं त्राव
ता ७७ छंदसां वेदादिसंयतानां गायत्र्यादीनं उपाकर्म समीपं धारणार्थं कर्मोपाकर्म प्र
त्यव्दं मनुत्तायनाद्द्विजैस्ति ॥ यदुपाकर्म पौर्णमैविधिवदुक्तविधानान्सर्वे सोत्स
र्गकर्मणा सहितं क्रियातत्र पञ्चीयामनतिर्निर्तनकर्मणा छंदसां अतिस्थिनानां पुनर्वी
र्यस्यात्प्राप्यायनं प्रणयनं निजादहादनपगमनेन त्वावदिति ॥ ७ ॥ एवमपि किमित्या
ह ॥ अयातयाम्नि ॥ ~~स्वर्तेन्त्यमं~~ छंदांसि यत्कर्मक्रियाने द्विजैः ॥ रममाणैरपि सदा तेषां सिद्धि
कारणं ॥ ७ ॥ अयातयामिः स्थानानयं जंद्रिः समीपं छंतिकर्मणात्यर्थे ॥ छंदांसि तेः सद्भिर्यैः स्वर्गसाध
नादिकर्म द्विजैः । स्मृतं शिष्यैरममाणः क्रीडन्निरपि सद्भिः शोरतवादिभावादित्यनुषंगः क्रियानविधी
यान । तदुक्तादानत्पोद्विजानां कर्म सदा सर्वदा सिद्धिकारकं भवति लखिल सिद्धिसद्भावदितत्तेनार्थमुक्ति ।
किंतु नः रममाणैरित्यपिशब्दार्थः ॥ ७ ॥ अथ गुरुं विलंत्वारिभ्यः अनित्युपाकुर्यादित्याचार्यगणवत

क्रमविशदीकरणार्थमिदमाह ॥ गायत्रीत्वमागायत्र्यं बार्हस्पत्यामिति निकं ॥ शिष्येणोन्नयविधि
वत्तु पाठ्यमिति ततः श्रुतिं ॥१९॥ गायत्री त्रिपदां च काराद्युपनयनवादवमगायत्रां गायत्रकं संसर्गि सामस
मार्हस्पत्यं च हस्यामिति वितं सामसोमं राजानं वरुणमिति दृत्य तत्र विक्रामण्या अनुवयात्या कु
अध्याप्य ततः त्रिप्रायन ततो ऽनंतरां श्रुतिं विदध्यात् आचार्यवचसा वित्री मन्त्रेना हितविविधादवोपाठ्यमि
दध्यापायदिति अनेन त्रिविसावोहस्यात्य सामान्यपां वसावित्रीवादिनः प्रत्याख्याताः ॥ नन्वृ शिष्य
न्यः श्रान्तदीनां सिद्धासंभवाद्गुरुणा किं कर्म कर्तुमिष्यत इत्याह ॥ छंदसामकविंशानां संहितायां
याक्रमं नछंदस्कान्निरवद्दिशाद्यान्निर्होमं इष्यात् २० छंदांसि गायत्र्यादीनि एकविंशवत्त्वो बहुत्वाद
न्निपिवार्थं उक्तं ॥ सर्वेषामेव छंदेतः न्यूनत्वात् एकविंशायामिति संख्याया स्तनि पर्यन्तानां एवं यथाक्रमं
क्रयन क्रममनतिरियसंहितायाः आर्चिकवित्ताया छंदस्यादि येपत्रयरूपाया इति होमः कर्तुमिष्यात्
विधीयत इति अनादिशाद्यां हविः नवसंहितायवेमने संहितामनिव्याप्नोतीति बन्धनकं उक्तः प १८७
र्वनिष्वेवगाने ष्वित्यनेन पृथक्गानग्रहणस्य कक्रमकत्वात् अथ गायत्र्यादि छंदः प्रभृतिनाम

न्निरवद्धोमं कर्तुमिष्यतामेवं कथं तर्हि तदर्थमाह ॥ नछंदस्कान्निरितितद्दिति गायत्र्यादिपयमशेषपरः
नछंदस्कान्निर्गायत्र्यादिछंदोयुतानि आद्यानि प्रथमानि प्रथमतया आम्नातानि रवद्वियथा गायत्र्यद्
त्वेसत्यपि आद्यर्चिः अग्न आयाहि वीतय इति अग्निर्हणः पुरु त्वादाशिवा वइमानि एवं संहितास
पादिसंबोधाविधेय एवं चतुर्विंशाद्युत्तयः संपन्नापद्यंत इति नन्वा निरवकैवल्यान्निर्होमः मेवं
किं तर्हि तदाह ॥ पर्वनिष्वेव गायनेषु ब्राह्मणोपूत्तरादिनिः अरण्येषु च वा मंत्रेषु इति षष्टिर्नु होत
य ॥ रथंतराद्यः र्वस्त्रोतः संख्यानि वे भाय गानेषु वेदादिषु विपये पर्वानि विंशतिसंख्ये अत्र
त्वेति सर्वे वार्षाणः एवं पंचविंशादि अपि ब्राह्मणेषु उत्तरादि निर्यथानि स्त्रोहि करोति सत्र
यमयास्वाहेति तद्दत्तं गानार्विकादिसंमक्तानां मंत्रेषु स्वपरधाराखाष्लेषु उत्तरादि निरेव ए
वं ब्राह्मणायदिपदोशादशादशेषु मंत्रेषु अनवसंनद्धु उत्तरादिभ्यो सबद्धत्वं वष्टिसंख्या तान्नु
होतय ॥ आकुतीकृत्वा आचार्यं सुसिद्धिः तु नर्विद्ध्यादित्यत्र नार्थाशाप्यः ॥ अथैतन्निमित्ते नो
क्ता हुतमनादिनिर्णयमाह ॥ अकृतात्पुयवाः प्रोक्ता अपूपाधाना मवंतिता ॥ ॥ श्रीः ॥

अष्टासुव्रीहयोलाजाद्वंदः॥ स्वाङ्गिकअंथात ॥२२॥ न विद्यात तत्तोऽर्णं पर्यात तनाः सहजत्वकस्त्वा-
दित्यर्थः॥ अष्ट अर्जितस्य वचआनात्रेयाः अवंति त्विकोत्सव संगेन विवाहादिषु लाजा कुतिड्व्यद्दर्श
नाय स्वंडिकिंस्यत्तकाकानुगायन वच मिव खंडिकोवः॥ शिष्याणामाचार्याणाय तद्इति॥ छ॥ छ॥
॥ इत्योपासनिक श्रीमद्वअयरामजमिश्र आत्मादित्यतातो नर्मदादीपनामे रतीयस्याष्टमीकं
डिका॥ अधुनापाअतआतः पिन्टद्विगयने समर्व विद्यायधनसा प्रात्त्वा चनि विद्धं पाध्यायनाप
वाद्यमाद रहस्ये कांतवा यंते इति रहस्यानि आरहपकादीनामर्थः॥ विचक्षणादत्तर खेकुली
रस सिवक्रम एरहस्ये कांतवी यंत इति रहस्यावास्य दक्षिणायनापिन्ट दिगयनसंबंधानुप
ट संख्यानु मासानु एतानि सोमराणक्तरा हासंहिताश्चामानि माधीयत न पठेत्॥ उत्तरयाद्यासं
हितायाद्दक्षिणायने नाक्षिकारान्त्र॥ यःबहुवचनमृच्यस्नोआदि परतो वचनादुपनिष
दो वदशिरांसि॥ अधीयतनिशार्थः बहु वचमुत्तरतो पनिषदुपलक्षार्थं॥ छ॥ अथ रहस्यादु
पात्त तिपुरुकाले ऽत्वाकदाधीधीतत्याह॥ उपाकर्मोदगायनतताधीतधर्मवत्॥ उत्सर्गेष्वकए

त्रिपांतस्थांश्राष्ठपादविवाः ५ धर्मविद्विज॥ प्रोष्ठपदीतिथिं प्रतिप्राप्तेहस्तनक्षत्रेऽपराह्णेचोपा
करणंनकुर्यादित्यन्त्रिप्राय॥ ततस्तदूर्ध्वं उदगायने प्राप्तेश्रीयताध्ययनं कुर्वीतयकारः॥ श्रोकपक्षव
रापनेकुत्सस्पार्श्वस्यविज्ञापनार्थः एवामपारहस्यादीनां उत्सर्गो विसर्गस्य प्रोष्ठपदमाडपादमापि
तत्पर्वाकुचणांचुश्रावणांतिथौ अप्येकएवमेत्वेतपामारणप्रकृत्यादिनखुपाकरणंनकुर्यात्तुद्वित्री
यइत्येवकारः श्रवयति॥ चन्नियुक्तवत्॥ अथवात्पर्वयोजना॥ एषांरहस्यादीनाउत्सर्गात्तस्मांतो
र्सिमासपौर्णिमायांवाप्रोष्ठपादपिना अथवाएकएवच यथास्यादर्वविधायतोऽनंतरमु
दगयनेपिमाघमासादभावहस्तेप्राप्तेरहस्यादीन्पात्ततञाजामिद्दक्षिणायनावर्षितया
धर्मापिदधीयीतति॥ ८॥ उक्तस्तावदुपाकरणमुद्दिश्याचार्यअनारव्यानोविधिः संप्रति नेसपद्द
द्विशीलनवितत्वप्रसंगात्समजातलोम्नादिस्युद्दृक्कृविचारमाचरति॥ अजातव्यंजनाल्लोम्ना
नतयासहसंविशेत्॥ अयुग्मकाकवंध्याजातानायोजवाहयेत्॥ नविद्यांतलोमादीनिस्त्रीलक्षण १८९
नियस्यासाआलाम्नीतस्योढयापंजातव्यंजनानि अजातयोनिद्वारादिरेमयाकर्त्तुर्वनारास्तो

गत्समर्थायंति॥ गर्भिनार्थः सहसार्थेनसंविशेतु॥ स्वापनम्मैथुननिर्मिन्नंहसांनेहहदिनपत्रिप्राय॥
एवंकुजिरापणात्मातारयुग्मः काकवंध्यासमक्षेञ्यहणाँ काकवंध्या तस्याविणायकेनतयायुग्वर्द्धि
नीयमोदरविधुरजाताद्भवति नापितांनविवाहायवृद्धहेतु॥ तस्मातपितम्माद्वयमक ग्रजासंभवात्॥
अथवापुत्रिकान्यायत्यदिति॥ ८॥ अथश्रवणादिकर्मणि सर्वत्राप्रक्रमशब्देन किमुत्पतइत्या
ह॥ क्षेमकानां तमानांपदांचरणानां वशिष्ठोन्यासो विमोकः॥ त्रिपदः वारत्रयसंख्याः सर्वत्रश्रवणा
कर्मणोन्यत्रापिस्मर्त्तस्मृतिविहितकर्मणि आचार्योदितिः प्रक्रमक्रमः अथसर्वत्रशब्दोक्र
त्तपर्यासवादन्यत्किंतर्हि तदर्थमाह॥ श्रोतमपित्विति स्मार्त्तोद्यात्यात्॥ श्रोतअग्निहोत्रसंबंध
कर्मणिअदृष्टकुणावोदितः प्रचरितः स्मृतहत्यक्तार्थशेषं अतिदृशोलाचवार्थः॥ ८॥ आचार्य
त्वोपासनप्रदेशेसर्पबलिपासनदिग्रियमाणोदेश॥ दिगंधादिकुर्वेबलिंदद्यात्॥ यजमान
तान्यथाकथंचिदितितदर्थमाह॥ ८॥ यस्यांदिशिबलिंदद्यात्तामेवाभिमुखोदिशं॥ श्रवणा
कर्मणिनवतंचकर्मणिसर्वदा॥ ५॥ यदिनियाम्नोयस्यांप्राचादक्षत्तरंदिगंतायांदिशिविव

यद्वाऽलिप्राकपर्वरणादित्रयं दद्याद्यजमानादित्तमवदित्राम त्रिभुरव: मंत्रुरवं मदादद्या दित्य
र्थी: अनेनात्व श्चादवबला यापिता द्दशा कर्तृत्वादवनियमिता एवमिह दिग्यियमस्य दस्य
नादत्र त्रस्तावा किंनम: पृथिव्याद्दति । मंत्रेणाकरणा पंचक र्मकर्म प्रास्य नावदथा । तत
दाह श्रवणाकर्मणीति निर्वपन्ना नानार्थमिदा अनेन श्रवणाकर्मसमाप्तत्वादयह्वायणां
प्रतिहत्र मंत्रेणान्यं चकरणमावार्योक्तमिहिव दर्शितं । नसर्वादद्यान्न मासचतुष्टयसंन
वयिकर्म मिहाग्निरस्यति ॥ ७ ॥ किंच बलिशेषस्य हवनमग्निप्रणयनं तथा ।
प्रत्यहं नभाव तामुल्लुकंत्रसदा नावत् । किंवा बलय: प्रस्तुता: शेषोदत्तावशिष्ट: प्रण
यिनं न्हसहणकरणपूर्वमग्न: प्रत्यहमहरहमास: चतुष्टयं यावत्तत्राद्धानितं प्रण
यथर्मत्या वाडुल्लुकल्प एवं कल्पं कल्पयनं कल्पयूति । आनानानि प्रणीताग्निष्य उद्दिशय
हमहरहस्त सेवलिंहरदिं आचार्यवचनाद्यर्थ । अत्र कश्चित्रिंमालुकसंन वपरत १९०
यात्तु राद्धार्थ: माहातनदभर्ई । ७त: । प्रमादेना दिवाह्नि विस्फुलिंगानां लक्षणाद्ध हिमी

मनेनाय ग्निश्च संसर्गवाकात्रां का कमनयोरनुकादिकानां प्र्युकरणस्याकपनादहरशिवि
एतानाष्टन्यपकारिणा निरस्तान्ता र्थमन्यत । ७ । इदानीमास्ययुजी कर्म नवयज्ञसंस
कया: टपना कनवहविषा रवदत्तणन स्तापनवयोर्वपाहोम ------ नपसनद्द
ब्राह्मणानावदयित्वा वाचयवचनाद्वाक्तणशब्दाः सर्व इति नदर्थमाह । ७ । पानका:
प्रदक्षाणायोर्नवयज्ञविधिस्तथा । शिष्टस्य प्राशनं मंत्रश्च सार्वत्रिकारिणा: दर्शकर्म
णित उपालनप्रकारस्य नवयज्ञस्य हविषोरीहाणादा शिष्टस्य तता प्राशनदाने योग्य
द्वांत: आयामंत्रां तत्र तयोर्यथा विषय सार्वावपणादिकत्तौराश्रिकरणो विषयिणा:
न तुस्वयमवेच्छे तास्यसादं निगिरि इति वाचार्योक्ति कववसा यजमान एवा कवल इत्य
र्थी: नाचिवमाचार्ये वचसा विरोधबोध: कथमिति वेत मंत्रस्थास्येकववस: स्वस्विष्य
यनिष्ट त्वादिति । ७ । प्राशनेन स्याव दक्षणा दिक्षात्तन्याद्विजाघमानवलाकर्णं उवीत इत्या
ब्राह्मणानामसंनिधेस्वयमव प्राशनं आवन्दायद्ववि: शेषंनवयज्ञो पिन्न दायत् ।

नन्वन्वाधेयनिधादित्येवापिराद्यर्थोव्यत्कार्यमन्यत्॥ ७॥ अत्रास्मा वदाचार्यो नारखानः
प्रपातकमन्वयत्नावासिन्तत्यकश्चिन्नविरोधः॥ इदानीं क्रमायोनतयाग्रहायणीनत्कर्म
णि फलवतीयानलत्रीरावृत्तिराद्यकरणार्थमाह॥ समफलाबदरीशाखाफलवत्याश
धीयाता चमाधिक्लिकितांशकास्मृताजातारिलास्मृताः॥ ११॥ बदरीककेसुतशाखापासफ
लासतीफलवतीसतीसाचार्येणानिधीयता अरण्यातः एवं मणिकस्य निश्चलीकरणा
र्थं उक्तनः घटासंलग्ना इ द इत्यर्थः॥ वश्वकताशंकावावच्छतबालाकरणापकर्षणेनक्रमा
वलोकानमनकिमिकमाः॥ शाकत्यातःपलमित्यवंशंकायुताः॥ शिलापाषाणेनिर्जीतशिलाजा
त्पन्नाशिलास्मृताः प्राप्ताकाइति॥ अथमणिकस्याग्रहायणीमप्राप्तांतरानाद्यादियोगादस्याद
नार्थग्रहायण्यंतरमाह॥ ततदेवास्तुसंकर्यादितिनदाह नष्टे विनष्टे मणिकः शिलानाशात १९१
त्थिवचनादेवाकृत्यसंस्कार्योनापद्देवाग्रहायणी॥ ८॥ मणिकोदोमहेजुजलधारणापात्रंसन्दुः
कथंविक्रुतः विनष्टे अभिन्नयदेतदाग्रहायणीमप्राप्योस्यादित्यर्थः तत्राग्रहायणीमागामिनी॥

नावांल्लिन्नत्याह॥ किंतुतदातस्मिन्नेवसमयेअन्यंनवम्निनात्तत्प्रनातशिलास्तुविधयेसंस्कार्यो॥ प्रे
त्नासमोद्वकामकादिस्थापना निशिनितथातनेवप्रकारेण मणिकवदितिशेषः॥ एतदारणांजातशि
लानां॥ नारेजानमणिकप्रसंगोनरूपइत्यर्थः॥ वराद्यर्थं नादेवात्रसंस्कारःकार्यइति॥ आचेतथा
तरेपवानवृरिक्ष इष्टः सर्वप्रायश्चित्तं मणिकापात्रेन्ने वाक्रीतिनिर्जुहुयातां इत्यादिवचनाद
वगंतव्यं॥ ९॥ नतुअत्राश्रवणाग्रहायणीकर्मणोरारंभसमाप्तिन्यायतः कार्मिकावलोकनादारंभ
तंश्रवणाकर्मकथंविदत्नतंयदिस्यात्तदानीमाग्रहायणिकस्यकर्मणःकरोतिरितिशंकापनोदार्थं
सिद्धांतमाह॥ श्रवणाकर्मेनुत्तंत्वकथंवितत्नतकादिना॥ आग्रहायणिवंकुर्यात्बलिवर्जमशेष
तः॥ १०॥ वेदितिशंकायांश्रवणाकर्मबलिविषयादारभ्ययत्रिश्रवकर्मातंतदिदंवेलावीनातमृत
कादिनितंसंभूनात् सुत्नलोपमितंभवदितिवाक्यशेषः॥ आदिशब्दाद्दराभंशादिनिरपि
तदत्याहारः सर्पसंबंधा बलिमात्रसंबंधिसर्वकर्मकुर्याद्यजमानः॥ अयमर्थः॥ बल्यादिकर्म
सिद्धोमृतकादितिसंभवादतदांतबलिसंभावाविश्वादवबालिवद्भवति॥ अग्णानारंभन्या

यान्न पश्चादपि। अनेन ज्ञानात्पुनराधानं। एवं मंत्रात्मकस्य विस्मर्तृत्वं तल्लिंगत्वाद्धोमार्थं पुनःस
ऊकरणं यत्नस्तिरसंस्थापदत्तनात्। आवस्थ्यादीनि कर्माणि विश्वादेवीयमष्टकमासौ वप्युकर्त्त
व्यास्तदनंतरमिति। विश्वादेवीयं तद्व प्रसिद्धं। अथवा विश्वादेवः इति ब्रह्मपुराणे वचनासू
तकादिनिवृत्तिमात्राद्वह्निश्रवणाकर्मस्त्वाग्रहायणिकिं कुर्यादिति। नितद्धं। अतः बलिवर्जि
मित्य कावशेषात्। अथस्मदवोचरितार्थमेवमितिचेत्तमेवं। सूतकनिमित्तावपि सर्वकर्मणां
स्वस्वकालवर्तिनियमात्। नित्यहोमादिवदिति विस्मायादाद्ययोगेपि श्रवणापादाग्रहाय
णिकंस्त्वा पुनः काल एवेतत्कार्यादिति पुराणवचनं नार्थकमिति सिद्धितं॥ ७॥ इदानीं पारआ
खिककरणन्यायेनाग्रहायणीकर्मणः पश्चात्कथितस्वस्तरयजमानः क्रियतं कावंशायी
स्यादित्याह॥ तर्दैस्वस्वस्तरशायी न मासमर्द्धमपयोपि वा सप्तरात्रं त्रिरात्रं वा सद्य एव वा॥१२॥ १९२
तर्दैरायनकथनानंतरं यावज्जीवं वा यत्र कामारेदित्यर्थः॥ व्यक्तार्थमन्यत्। अप्रलोस्वादहस्ता
मध्यौ पिष्ठितानाविकल्पः॥ ७॥ अथातः प्रथमप्रयोगं मंत्रवन्यायेन मासादिमतोरीकारंक

रणपरस्तरस्यासंवत्सरानादिति यस्मान्नियम्यात्। नोवरितदाह्यमोदं मंत्रप्रयोगस्यात्राग्याग
रंनियम्यात्। नाहतास्तरणं चिवनपार्श्वं वापिद्धिरः॥१२॥ तर्दैस्तराणां संवत्सरादितरं कालं मा
सादिपिष्टकल्पेनाह रहः स्योनापृथिवि नो भवत्यसावाधार्मापं वकरणार्थेन स्यात्तुभ
वदिति। अनेनाग्न्यागारदायोपयत्नरः अहतान्य
मणिकोयामद्वढः स्यात्त्रणाखोतिमपहायान्योनव एव वर्त्योद्यानिवं। तर्हि कर्थं कर्मसाफल्यं
स्यादिति। तदर्थमाह॥ ढढश्चेदाग्रहायण्यामावृत्त्यावपि कर्मणः। ॐनोमं
त्रवदाधिंचत्प्रतितिंभम्हत्वंपालतु॥१४ वेदित्यढढापहान्मयां वंश्रत्यायांश्मन्ना तत्रारथि
कंस्थापनादः कर्मणः प्रतिवत्सरकरणान्यायेनाग्रमपिसतिद्वाढाविनास्तरकालीनः वेम
णिक एवप्रस्तुतो भवति। तादृतनुवांग। ॐनोकनाद्योद्वावायार्यात्क्रानिकमित्यर्थः। मंत्रव
समन्वयंतीप्रिमंत्रस्तुतकर्मणनियावत्मणिकस्त्रासिंविस्वकंकुर्यात्। तत्कृत्वाहुतानिक
अप्रदितस्मिन्नात दिग्द्वाग्नेनिवद्दढयुगमतमुदकंमम मंत्रं तत्र्यासिंचेत्। नैवं किं तर्हि तदाह।

स्य चालनासु पयन्नेषु देवता वदिति निव मितिवेत्। स्था

पनं सामान्यस्य नार्थत्वादिति। देवता वदिति योगमणिक करणमायद्दयणा। मवं स्त्रवितां॥

प्रयकस्य मावार्यवचसः संवत्सर करणानु न यार्थो पलक्षे रवस्या दिति शं कानार्थमिद माह॥

अत्यानां या विधातः स्यासबाधनकुभिः स्मृतः प्राणसंमित इत्यादिदृष्टं तस्य निदर्शनात्॥१५

अत्यानां स्तोक वाक्यानां या विधातो नाशस्याद्धविभविधातः नकुभिराचार्यावाक्यैः स्मृत उ

त्तः इहाकाङ्क्षां तर इत्याह॥ प्राणसंमित इत्यादि। प्रकयर्थ एतेनेतदुक्तं भवति। यत्र मणिकादि

दृष्टदृष्टस्य प्रति संवत्सर करणए शणपलकाकान्निस्यः अकरणाय व प्रभुयाणि तत्र प्रभुरेव

वाक्य विधानो विधेय इति॥ ॥ नहि परस्पर वाक्यादितामिक पाद्यस्य दर्शनात्कास्थितिरित्याह।

विरोध त्र वाक्यानां प्रमाण्यं तत्र स्वयमं उत्प प्रमाणक प्रवृत्त्या एव विधीयतां॥ यत्र यस्मिन्

कर्मणि वाक्यानां सुनिमतानां विरोधो विरतत्व तोधर्म निर्णय यथा। गत्पागाप १९२

श्रुविरात्रानविधानस्य कालावपि प्रयत्यात्सुर — — — निषध्यत इति एवं तत्र कर्म प्रमाण्यं प्रा

माण भावः स्यात्। एवं त्रुवनः स्त्रत्प्रमा — — — — — — — तिस्तुनत्रा क्यानामव्य

थावाममय्यजानानशनर नीतावप्रीति। नाया तत्र द्विवातिवलिविष

इहति॥ ॥ इदानीं क्रमप्रान्नामाचार्य नुद्दिष्ट दिमाशाकर्माह॥ त्रें

वकं करतल समन्नपामं इकाः स्मृता॥ पाला — जो लकाम्रि वालाह स्सं उचीवरं त्रैवक प्रमा

४ रूपकरण णाँ निनशब्देन करतलं हस्तनालकाः स्मरताः स्मृतत्वात्। मुक्तत्वादाचार्येणतलो इत्यात्र यथ

वत्परवत्सद्धतपाणौ पान्यायादिमर्थः अनेन मंडकादा वादर्शिता॥ ॥ अपाष्टकादिषु व्रह्म

द्विजातिचानाकयामिवामनुमंत्रायदित्याह॥ स्मृशानमनामिकाग्रेणचाविदालोकयन्नपि। अ

नु मंत्रणीयं सर्वत्र सदैव मनुमंत्रायत्॥ १८॥ अामंत्र माभिमुखी करणं तत्र प्राप्त मस्मिन्क

र्मणि। बहुलाभाव स्यासंबोधनमिति। सर्वत्रो न्येष्वोन्यत्रापि त्रुवनः अत्र कर्मणि अनामिका

ग्रुलि ग्रेणस्पृशान्नालभमानः सन् सदा सर्वदा एव युक्ताव कारणजो प्रकालनादिक

मेसु अलोकयन्नपि वालाकनं कुर्यात् र्वनप्रशंसतायजमानः॥ अनुमंत्रणयदिति। वाक्यशेषः॥

शवंतामवकृत्वा दिक्षु त्रिरित्याशयः अथवा कश्चिद्वः
सामिकमप्यादिष्टप्रपादिष्टवयोक्तार्थः॥ छ॥ इत्यापासनिवासी मच्चत्र धरात्मज मिश्रआत्मा
दित्यत्तेनोकर्मप्रदीपआप्ये तृतीयस्य नवमी कंडिका॥ छ॥ अष्टकाकर्मो बलितयापाकयज्ञा
चार्येणापि व्याख्यातः कर्मद्रव्यविशेषनिर्णयविधिः इदानीं क्रमप्राप्तामाघमध्याष्टकाप्रम
जिज्ञासुतात्रान चालनादिकरणकां मानत्र्यकार्याविकरणार्थमिदमाह। चालनं दर्भै
कर्षैणसर्वत्रप्रान्तसंपाशाः। नूप्तीमिव क्रामणमाद्यपार्श्वदृष्टेदारुणी। पत्नीवाद्कमादाय
पशोः सर्वाष्टिश्रोतांसि प्रक्षालयदित्याचार्यवचसा पश्चागर्वादः श्रोतसां नानादिक्षु स्थिरा
णांसर्वत्रपाद्याद्विश्रोतपरिहारणादर्भं कर्षैण उरावज्रनत्रसंममंत्रवस्त्राणं तस्य चामी
त्वादिमंत्रविधुरं। तस्यस्मार्तपशोरित्यर्थः इडाक्रमणप्राणादिक्रमकारणात्पावनत्वालंन्
प्रसिद्धं अन्यद्वुत्थानादनिशादुदकेनिवद्धावदिति अथवा सर्वत्र बवोवस्तु कर्मादिपस्तुपरं अ १९४
थवापाश्चपाल्यापार्श्वं किं इत्यन आवसथ्यात्तामित्यर्थमाह॥ वपार्थनइति। वपावसाद्वहणार्थे

द्वेपार्श्वेदारुणीपलाशकाष्ठानावदानावतामिति। अथतानि श्रोतांसीत्याह॥ सप्तत
वन्मूर्द्धन्यानि तथास्तनवत्तुष्टयं। नाभिः श्रोणिरपानं वाणाः श्रोतांसि वत्तुर्दश॥ छ॥ नावळक्नः
प्रसिद्ध तां दर्शयति। सप्तसंख्यानि तावन्नासादीनि मूर्द्धन्यानि मस्तकस्थानि। तथा स्तनश्रोत उ
पलक्षणन्यायेन स्तनानां पयःश्रावाणां चतुष्टयं चतुष्कं। एवं नाभिः प्राणग्रंथिः श्रोणीकटिर्या
निरित्यर्थः अपानं पायुः वराङ्गं हृदयं जोपशोः चतुर्दशसंख्यानि श्रोतांसि प्रक्षालयदित्यर्थः
शेषः। नाभिस्थनेन्त्राणगप्रभृति घिबल्पपयोधरस्तानांचे कल्पितं। अथावाष्टत्यवदानानि सर्वाण्
न्योन्यन्यत्रवामाघसघः। अत्राम्नयनयत्रादानग्रहणं। नदित्याह॥ उरो मांसावदानार्थं स्वमां
स्विष्टकृदर्थं तापादादाय जुहुयात् तत्र मंत्रसमापयत्। रुद्र रोलोहुः चकार्थमन्यत्। अ
पश्चिष्ट कृतस्य द्यथक्रमाद्द्रव्यत्रातनितदर्थं क्रियमाणां वपामादायेनजुहुयादित्याह॥ उरस्ता
मिमिनिनिरवदापा इत्यर्थः। तत्रं कर्मणः। उछिष्टदानाद्यभावनात्रिव स्विष्टकृतं सर्वां
वपया कृत्वा कर्मसमाप्तिं कुर्यात्। अत्रो क्तार्थो ननु कान्यंगानीत्याह॥ हृजिह्वाक्रोडसास्नि

यत्रहृ — गुदाऽऽरूना॥ श्रोणिस्कंधसमा पार्श्वे पृष्ठंगानि प्रचक्षते॥ हृत् हृदयं जिह्वास्मशा
कौमं स्तनबाह्वोरंतरालरादेशः॥ अस्थीनि प्रसिद्धानि यकृत् कालखंजः॥ ह्वा काजठरायसुखंजः ग
दं पायुः स्तनाः प्रसिद्धाः श्रोणिनका स्कंधसराकचाद्दशावेशाः पालिकाः पार्श्वे कक्षाधोभागः पृष्ठोगै
वाद्रङ्मोन्यंगानावदानग्रहणार्थं प्रचक्षते प्रवदंति जोनिलादयइत्यर्थः॥ अथ कथमंगानां च
तुर्दशांगान्याहुरश्वायीदयइत्यात्त॥ एकादशानामंगानामवदानानि संख्यया पार्श्वस्यावदानस्य चो
श्चद्वित्वादाहुरश्वत्र्द्वेशा॥ एकादशानां हृदयादीस्त्यस्तनवत्तु द्वयांतानामंगानां एवं पार्श्वस्य
कक्षाधोभागस्यैकस्यात्द्वितीयस्यापृष्ठकायौवदतन्वादि

१९५

नेसदवद॥८॥ अर्पयेत्प्रणमन्नं विनेत्यर्थः॥ अथात्र प्रकृतनिरूपणानिमित्तेन सर्वेश्राह प्रधानपदार्थ
वच्योर्थमिदमाह॥ प्रधान्यं पिंडदानस्य केचिदाहुर्मनीषिणः॥ गयादौ पिंडमात्रस्यदीयमाननि
दर्शनात्॥९॥ केचिन्मनीषिणः प्राज्ञा गयादौ तीर्थे आदिशब्दादवंत्यादिषु पादुकाद्युपरि पिंडदा
नस्यदीयमानदृष्टोत्तरनिदर्शनाद्धेतोः श्राद्धेष्वपि प्रधानत्वं भोजनस्य प्रधानत्वं वदंत्यन्ये म
हर्षयः॥ ब्राह्मणानां परीक्षायां महायत्नप्रदर्शनात्॥१०॥ भोजनादावित्यर्थः॥ अतः दूरादपि परी
क्षेत ब्राह्मणं वेदपारगमिति ब्राह्मणं दूरात् पित्रोचनक्रमान्॥८॥ अपिच॥ आमश्राद्धविधानस्य

विनापिंडैः क्रियाविधिः तदनन्वाधानवधानप्रवणादपि। विद्वन्मतमुपादाय समापयेत द्वि-
क्षितं प्रधानमुत्तयोर्यस्मात्तस्मादप्यसमुच्चयः॥११॥ श्राद्धस्यापि विद्वान्मपस्य
जोजनदानानावदपीत्यर्थः इतिसत्प्रा प्रधानमिति तदाह प्रधानमिति
तित्वन्यार्थि प्रजोजनपिंडदानयो समुच्चयप्रारंभः॥ व्यक्तार्थमन्यत्। एतन्नात्र
पिंडमात्रपनद अपपित्र्यपस्त्रप्रोक्षणांकितियादिनिः। कथंकर्त्तव्यमित्याह॥ प्राचीनावीति
नाकार्थः पितृ्यप्रोक्षणंपात्राः दक्षिणोद्वासनांतंववारानिर्वपणादिकं॥१२॥ पित्र्येष्वनप्र
कपादिषुकर्मसुपयोगवादविरासनार्थं। प्राक्षणमत्रिपेवनं। एवंवरोव्रीह्यादिहविश्रापयस्य
दिकस्यानिर्वापणादिकंवा आदित्राद्धाकंडनादिकंदक्षिणादिषुद्वासनांतंकर्मप्राचीनावीति
नापसव्यावनासनाकार्यकरणीयं। पित्र्योचितिनिबद्धवचनंचदक्षिणोद्वासनादिसाधारणा- १९६
पिंडपित्र्यज्ञादिपरंनवामनापिषाहविषानिर्वापणकल्पपत्नानिधर्मान्नवंनीतिमंतव्यं।
कृतः अथहविनिर्वपतिव्रीहीनायवान्वेत्यनेनावहविर्निर्वापनिषेधात्। एतेनच्छेताच

ॠ॥७॥ अथमांसंनाद्योः संत्रयः किमर्थकइत्याह॥ मन्त्रयश्चावदानानां प्रधानार्थो नहीन-
रः॥ प्रधानहवनंनिषं प्रसनिवद्धवन॥१३॥ वनिविशेषेदार्थनार्थः सन्नाधामलनं। नवाव
दानानां विप्रमाणं यन्नावेनवक्तव्यप्रधान हिन्स्व्याननाय। न्यादृत्यर्थः प्रयो
जनंसंशयमयास्य अथकिंतर्हि प्रधानमिति तदर्थमाह॥ प्रधानमितिहवनंहोमः त्वाद्य
वासीकरणाभ्यांवेच्छा- शक्तार्थं॥७॥ एवंतावदन्वष्टक्यांतकर्मणावायोनिदिष्टानि
विचार्यवात्तरीमन्त्रदिदानीमुक्तमवोवास्तुकर्माधिकृत्यदीपादिवाचोनिर्वचनमाह॥ दीपप्र
तरमाख्यानंशादाकेप्रकाप्तृताः॥ किनिर्जनंजर्जलंप्रोक्तं दूर- तोदकामरु॥१४॥ दूरादप्र
ख्यानंमस्यानितेनेवनः सरति। यत्रन्नाम्नोमामरुदित्यर्थः इतरस्तत्रार्थयुक्तियाकार्थः॥ अपो
यंविधमपिकथमनिष्टमित्याह॥ द्वारगवाक्षसंतिः कर्दमन्निर्मितंकोणवर्ज्यच। नष्टंवास्तुवी
रंविद्धमनाक्रांतमातौश्च॥ निष्टं। नवियंगृहस्यासावावार्यसावतानिप्रायः - - - - -
हावाप्यीनाश्चलादिवर्जनापिशिलपशास्तुणादांजनदयति इदानीवसंगमासंस्थाश्चेतिष्ट

थश्चीदि प्रयुंजीयैवश्चत्रामणादित्यार्थव्यक्ताकरपार्थमाह॥ वसंगमाविनिश्चीही
तसंख्यश्रुतिथवांसथा॥ ज्ञाविरथवनामोक्ताक्तकुर्यान्विप्रहोमवत॥१॥ तान्त्रसोराब्दस्यसर्व
नामत्वात॥ मंत्रान्तर्न्त्तोताध्वादशसाध्यस्याद्ध्वदत्तादन्त्रामाबामुक्ताचार्यत्राचार्येणदिष्ट
होमप्रकरणप्रोक्तत्वाद्विदत॥ कुर्याद्धानरिति॥ अनुक्तयुक्तार्थएतेनासोशब्दार्थअन्यत्रा
प्यिवंप्राप्नोति॥ ७॥ अपहस्तकर्मवस्मातथावार्यो कार्थमधुपकयोर्निर्णयमाह॥ साक्षतंशुमनो
युक्तमुदकंदधिसंयुतं वैदधिमधुभ्यां चमधुपर्को निधीयात॥ वक्तव्यमवार्थगतवस्तुर्षी
तदिदंसएवंपुण्यदधियुतं त्रिधाकर्ते विधीयात॥ इति॥

१९७

राजन्हार तथ्रुतिस्मृतिः ज्ञानविशिष्टकर्माचारणकात्तष्यनिषिद्धमर्मोनसुन्तराखी
मायोगेः न्तनाराप्सुरस्यमर्मा॥४॥ तर्द्दरान्नवदपविन्चपालिनामाद्याष्ठा जनपदं
श्रुार आत्मान मध्यपुष्पजालेयम्नद्विप्रकरणायुतावित्र प्रयन्तः॥५॥
कश्विद्धन दिव्यरावद्ध दलंकर्तुरत्पद्भुतंकाराध्ययन ॐरुन्दोत्तपिध
यात्परंयस्तत्पंसमन्त्रदिदंतरुफलंश्चाविरत्यपाप्यर्यतः उरात्रंनुविमा समगमस्तजीय
दयंवर्कितः॥६॥ ततस्त्रीमादल्पान्विवःसंबन्त्रवः फलोॐमत्तीं
चःराजजात्तनवह्निप्रमादन्न्हरयन्तृरणां न्हरिफ्रजनजातेमहोदयस्तदन्त
चत्रेसरसमजायतसकलवेदविचारपरिचायत विवक्षुतचेतना॥७॥ एजोप्यावांश्चातरोच
क्रपालिश्रीगायत्र्यांसं पनीयाश्रोतस्मान्निशिष्ययामासविद्यप्राप्तानंदीनो

रति ...रदशुक्तियुतसन्नेवस्तुकस्यगृहस्थितिधर्मेनस्फुरत्यावमवापविचिंत्याप्र
कृतसारतरं जप॥१०॥ अथानेन प्रभावनभगवद्भावनाविततावशास्य न्यस्य
कामलाब्रह्मचक्रपृष्ठकः॥११ इत्येतावानतोजनिजंस्तुपद्यवस्यारावरंजानतरि
पद्य — श्रुमारायत घनफेनसमंकुरसिंधुसमिद्धावकुप्रवहं सितनारकाकोटिश्रुति
युतां कृटमीनकुलीरघुनीरएवंकाले रमेनंनरसिंहं ज्ञात्वा ज्ञानं स्मार्त्तं निखिवपथलि
— चक्रेत्याप्यंगोभिलगृह्यां गिनिरामास्त्रे नसंतुष्यप्रीतियुतोऽहं निजचानं॥१४॥ विमलम
तिपुनर्वाकर्मप्रदीपप्रतापविवरणमतिरम्यं पंडितेरथंगम्यं॥ भवतियदिनिरस्तं ब्राह्मणा
नां करां कलुषचयतस्करणाजानितं जायतां॥ जन्मदात्राः श्रीगायत्रीस्यचरणसत्कंजपद्या
जं प्रसादात्॥न भवद्दिदं जन्मवेदशास्त्रार्थ श्रवतुरविषयास्तत्वाता विप्रयुद्धः॥१५॥ १९८
स्त पुत्रवाचमिमां मदीयांश्रुत्वादावक्षनतोषवयदिप्रसन्नः एतत्कृतं विवरणं किलकर्मप्र
दीपस्यहां धियेद्दविदि विधायविरोधयधां॥१७॥ प्रस्यक्षेवादुत्वष्टातः परोक्षेमर्मचातकः॥ स्वदु

र्मेनोनरः कश्चिस्मज्जनेनोपलभ्यत॥१८॥ अंजनजंचोनयुंचतिनादं विबुधः समास्यपिसंवमा
णां विविधसुतीर्थजलेस्थिहाधाता भवतिनऊर्ध्वस्वर्मपवित्रे॥१९ महत्तु भिमम हीपालोम
हीमन्नुशासनक पसग्रीसंपद्यात॥ इदमुजयनीनिवासिनोऽत मासार्के विपश्चितास्तथामति॥
॥२०॥ इत्याशादित्यमिश्रविरचितकर्मप्रदीपभाष्यं समाप्तं॥छ॥ अथाधानपत्नप्रकरणं॥ मन्त्र
कृ — कानथा॥ दंपत्योपुनराधाननिमित्तानि दारमरणाग्निहोत्र। अस्मवलोप
हाद्दागादोदनदववापन्यपाधि। पुनरपत्नीदाहा दाषधत्वा याजवन्नित्त्राया याचाने
पुत्राधिकारः॥ अदुष्टशास्त्रनर्जानाद्य पुनराधाने॥ अथ आकृति
मंत्रः॥ पूर्णोकुतिः॥ पूर्णेरहि होमासामाण्या॥ सन्नमरणमाहोमकालः॥ स्वनिवश
नं यजमानस्य हिरण्यशकलादीन्त्रस्येपः॥ चिताकरणश्चोर्द्ध्वदहिकविधिः॥ पात्रन्यासः॥ हामम
त्रः॥ फलंतत्संजलिदानं॥ अधिकारः अन्ययाधिकस्यववांसिम्पृ
तादिसत्यां सुतादंतरशुद्धिनरनिर्दिष्टाः॥ वदेशमरणंप्रतिपत्तिः॥ त्रेतोदापातात्र

नियजमानाग्निप्रतिस्त्रीदाहविभेविशं यथानात्त्र अस्त्रांरोपमत्वाग्रपा श्री
गृहीताग्न्या १४ आशौचेकृत्याग: श्रौतविशेष: अरंत्यादिद्रव्यविद्वांकार्यंविस्मृतकां
पवाद: उपनीतस्यततद्धीदाम्ना दशाह — — आपो स्त्राद्धविधि:
सपिंडकरणकाल: षोडशश्राद्धापकर्षे: साग्न्य: अतत्रसमानयनो अद्युत्रीस्त्रीम
स्रियत्य अत्रत्रस्त्री समानयनाद्वंद्वे प्रतिमासिकादि स्थिति: पार्वणेकस्थि
ति: तत्रदावनिवृत्तिकर्मणित्रद्वैदहिकविचार: सुताद्विवचो विचार: नामाधय्य
दिवनादिविभक्ति विचार: उपनीतप्रतिवचनं सशिष्यवपनलौकालोस्यकविदन
पवाद: उपनीतस्यो हामादवता- पर्यसाथो अतादिकालतोपाप्रमदानवान्नप्र
स्थान: समरानीयादि निवापाङ्कत्योर्विचार: प्रातकल: सर्वोपमिद्ध्वा
संस्कारनियमा: एतानाहम— अकत्रप्रदापं तंत्यायथाकमौशिषियत्तोपविरो १९९
पा: प्रअनहविषानावट्यांतरा राङ्गादिमंत्रोच्चार: प्रायश्चित्तंयजमानंवक्तिचंडा

अथप्रायश्चित्तंनपवाराग्न्यादिनाशा होत्रकृत्यमावास्यायांप्रातर्होमकालावधि: दर्शपूर्ण
मासयोश्चविश्वादेवकालालापप्रायश्चित्तं होमद्वयादि उपकर्मफलं आयातया
मल्वंदपतं उपक्रमक्रमद्वयाहुतिनिर्णय: अनाव्रीहिद्रव्यंखंडकविद्वं नादक्षिणायंनकत्ता
विदध्ययननिषेध: रहस्याध्ययनकाल: आली- द्विविद्वं प्रकर्मविद्वं बलिदानदिशा: पंचक
र्मकालव्यदिशाबादिहवनकाल: पृष्ठातकाप्राग्वदणेधिकारिण: प्रविशिन्नियप्फलवमादिक
णं मणिकादिचाप्ततामवकाल श्रवणामालाप: अध्ययनकाल: प्रथममंत्रादिकाल: मणिदृढाव
पवद्धत पात्रस्थानसवकादिलक्षणं आमंत्रणलक्षणं पञ्चश्रोतांसि आलनाथात
संख्याकुरस्तरतां पक्षचतुर्दशापूरणं बरापयस्सर्वनियम: पञ्च दाननियम: आविद्धिपुनुर्वा
तकर्मणं य णयोमृतं दत्ताशादित्यमिश्रविरचितायांकर्मप्रदीपआष्यंसमाप्तमिति
॥ छ ॥ संवत् १५५५ वर्षे आश्विनवदि १२ शुक्रे अद्येह श्रीटकारीवास्तव्य। त्रिवाडी मलासुताना
पठनार्थं। ड स्त्रिकालिपापितमिति ॥ छ ॥ यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया। यदि शुद्ध २
मशुद्धं वा मम दोषो न दीयताम् ॥ छ ॥ श्रीरस्तु ॥ छ ॥ कल्याणमस्तु ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

नियजमानाग्निप्रतिस्त्रीदाह्विसेविरं वधानादृ॥ अस्थ्नांरोपणमत्याशपात्रा
गृहीतागृ॥१४ आशौचेकल्याग॥ श्रोतविशेष७० अनन्त्यादिकृथविद्ध॥ कथंविस्मृतवा
पवाद॥ उपनीतस्यतद्धीद्यामो दशाह — — आपोरस्मश्राद्धविधि॥
सपिंडकरणकाल॥ षोडशश्राद्धापकर्षे॥ सान्नि॥ अनुत्रसमा॥ नयनो॥ अनुत्रा॥ स्त्रीमृ
सिसत्यअनुत्रस्त्री समानयनादूर्ध्वं प्रतिमासिकादिस्थिति॥ पार्वणेलौकिस्थि
ति॥ तत्रदावनिचन्त्रिकर्मणिनद्धौदहिकनिचार॥ सुताहिदवचोविचार॥ नामाधय
ष्टवतादिचिन्तकृविचार॥ उपनीतप्रतिवचनं॥ सशिखवपनलौकालोस्पर्कविदन
पवाद॥ उपनीतस्योह्यमादवता— पर्यसाधोध्मतादिकाललोप॥ प्रमदानवानप्र
ज्ञानाद॥ समरानीयादि निवापाकुत्योर्विचार॥ दृष्टान्तकल सावोपविद्ध
संस्कारनियमा॥ एतानाहम — अकृतप्रालाप॥ संन्यायथाकर्मीशेषियतोमविशे॥ १०८
षा॥ प्रश्नहविषानावद्धयांतरा॥ राद्धादिमंत्रोच्चार॥ प्रायश्चित्तंयजमानंवक्तियंडे

अथप्रायश्चित्तंप्रवाराश्वदिनाना होतृकृत्यस्नावासायंप्रातर्होमका सावधि॥ दर्शेष्टसर्वे
मासयोश्चविश्वादवकालालापप्रायश्चित्तंहोमद्रव्यादि उपकर्मफलं॥ आयातया
मत्वेदफलं॥ उपक्रमक्रमद्रव्याहुतिनिर्णय॥ अनाख्रीहिद्रव्यंखंडकविद्धं॥ नादक्षिणायंनकल्प
विदध्ययननिषेध॥ रहस्याध्ययनकाल॥ आली— दिविद्धं॥ प्रकमेविद्धं॥ बलिदानदिशा॥ पंचक
र्मकालव्यादित्राणादिहवनकाल॥ वृषान्तकाप्रावदनेषुकारिण॥ प्रविशिन्निय्यफलवत्यादिन्त
लं॥ मणिकादिन्नाप्यतास्यकाल॥ श्रवणामालाप॥ स्वस्तरशायनकाल॥ प्रथममंत्रादिकाल॥ मणिदद्धाने
प्रवदन पात्रस्थानमवकादिलदन॥ आमंत्रणलदन॥ ९ पक्षश्रोतांसि॥ आलनाधात
संख्याकुरस्तंपदच्चसूद्दीरापूरणं॥ वरापयसर्वेनियम॥ पक्ष दाननियम॥ आविद्धिपुनर्वा
तकर्मण ४ लयोम्रतं॥ दत्याशादियमिश्रविरचितायांकर्मप्रदीपव्याख्यायांसमाप्तिमिति
॥ठ॥ संवत् १५५५ वर्षे चैत्र वदि १२ शुक्रे अद्येह श्रीटकारीवास्तव्य॥ त्रिवाडी ... सुतानां
पठनार्थं॥ कृष्णिकालिषापितमिति॥ ठ॥ यादृशं पुस्तके दृष्टं तादृशं लिखितं मया॥ यदि शुद्ध २
मशुद्धं वा मम दोषो न दीयते॥ ठ॥ श्रीरस्तु॥ कल्याणमस्तु॥ ठ॥ ठ॥ ठ॥ ठ॥